

Кер. 2445

М. Кинцис, В. Ядин

ЮЧ ШУЁХ

НАЛЬЧИК 1960

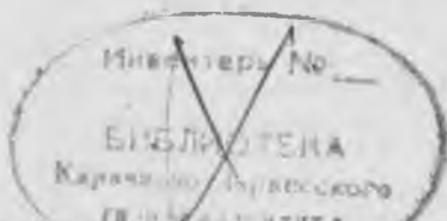
М. КИНЦИС БЛА В. ЯДИН

ЮЧ ШУЁХ

Повесть

СУРАТЛА
Н. ГОРДЕЙЧИКНИДИЛЕ

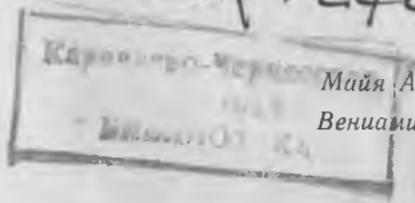
КЪАБАРТЫ МАЛКЪАР КИТАП БАСМАСЫ
НАЛЬЧИК 1960

89855

БАШЛАРЫ

Биринчи башы. Тенгизни жагъасында	3
Экинчи башы. Шахарда гитлерчиле	16
Ючюнчю башы. Тутулуу	21
Тёртюнчю башы. Жангы нёгерле	31
Бешинчи башы. Къоркъунчу барак	37
Алтынчы башы. Къачуу	50
Жетинчи башы. Жангы жерде	60
Сегизинчи башы. Шуёхла кюрешни башлайдыла	69
Тогъузунчу башы. Немец тилни устазы	82
Онунчу башы. Жашырын отряд	103
Онбиринчи башы. Гитлер чалдишни артында	118
Онэкинчи башы. Жалчылыкъда	140
Онючюнчю башы. Чырпыла ичинде шкск атылуу	157
Онтёртюнчю башы. Агъач къалауур юй	174
Онбешинчи башы. Хуторда уруш	184
Оналтынчы башы. Партизанлы агъачда	198
Онжетинчи башы. Совет Союзгъа къуллукъ этеме	233
Онсегизинчи башы. Эркин этиу	253
Эпилог	269

Кар. 2445

Мийя Альбертовна Кинцис

Вениамин Иосифович Ядин

ТРИ ДРУГА

Повесть

Перевела на балкарский язык Ф. З. Рахаева

Редактор А. М. Заидов

Худож. редактор И. Г. Абрамов

Техн. редактор С. С. Кумукова

Корректоры Н. А. Будаева, Х. А. Кулиев

Сдано в набор 17/III 1960 г. Подписано к печати 21/V 1960 г.

Бумага 84×108 1/32. Физ. печ. л. 8,5. Усл. печ. л. 13,94.

Уч.-изд. л. 14,07. Тираж 800 экз. Заказ № 153.

Кабардино-Балкарское книжное издательство
Нальчик, Театральная, 6.

Типография им. Революции 1905 года

Министерства культуры КБАССР

Нальчик, Театральная, 6.

Цена в переплёте 5 руб. 20 коп.

Биринчи башы

ТЕНГИЗНИ БОЙНУНДА

Ол, кыяны кыйырында турады. Тюбюнде, узакъда тенгиз да кегерибди. Къараргъа окъуна къоркъаса. Ол бу кыяны башындан секирирге керекди: сёз бергенди, энди артха тартыныргъа болмайды. Шёндю ол мында кеси жангызды. Къулакъларында жалан да жел бир тюрсю шуулдайды, эм уллу акъ кыанатлыла, узун созуб кычыра, башы бла учадыла. Къоркъсам, секирмесем — бары да билирле, хиликге этерле, айтырла: «Къоркъакъ, махтанчакъ». Угъай, секирирге керекди. Къолларын кётюрюб, кёзлерин кысыб, акырын, кыяны тюз кыйырына атлады...

Уллу, узуннга созулгъан таууш эшилди да Илмар уянды. Тюш болгъанын ангылаб, жашчыкъ эркин солуду. Узакыгъа созулгъан, кыайры эсе да чакъыргъан, тауушла жууукъда эшилдиле. «Анам, кимди ол?» — деб Илмар-

ны сорлугъу келди. Алай кеси туруучу отоучукъ болмагъанын, танымагъан жарыкъ, акъ къабыргъалары, уллу терезелери бла бир юйде болгъанын эсledi. Бусагъатчыкъда уяныб, жашчыкъла, бир-бири жанына тизилиб тургъан темир ундурукъчукъланы юслерине, кими олтуруб, кими тыяныб кёрюне эдиле. Эртденлик жукъудан къанмай, бирлери кийине, бирлери уа эсней, кериле эдиле. Узакъ болмай, къайда эсе да, эшикни къатында, къобугъуз деген тауушну бере, зурна согъула эди.

Угъай, бу тюш туююдю, ол, тенгизни бойнунда, пионерлени лагериндеди. Илмар ундурукъдан къобуб, жалан аякълай терезени къатына чабыб барды. Терезени тышында тюз, бийик нарат терекле кёкге созула эдиле. Аланы орталары бла къарасанг, кёк тенгиз жылтырай эди.

Кёзлюклери бла узун, сары чачлы къыз кирди. Аны ёрге жаныны жагъасы пионерлени галстугу бла къысылыб эди.

— Сабийле, бет жууугъуз! Терк! Сиз бир татлы жукълайсыз да! — деб къыз эркин сёлешди.

Чарыкъчыкъланы кийген, жан жаулукъну, сапынны, тиш жуугъан щётканы алгъан — бир такъыйкъалыкъ ишди. Илмар къараб-къарагъынчы къарт эмен терекни тюбюнде орнатылгъан, къанжалдан ишленген, узун бет жуууучуну къатына келди. Аны тегерегинде, кюле, жакшай, бир-бирлерине суу бюрке, жашчыкъла да, къызчыкъла да бетлерин жууа эдиле. Барындан да айырма, Илмарны къатында, алаша, тогъуракъ, мыдых бетли сары чачы да, кирпича къырккылгъан жашчыкъ, пырхылдаб, сууну чача, бетин жууа эди. Аны билекчиклерини шаугютлери алай белгиленнгенин Илмар эслб, бир аз зарланыб ахтынды.

Алай ма, бары да бир тизгинге сюелдиле. Милда деген вожатая, ол кёзлюклери бла келген къыз, лагерни ачылгъаны бла сабийлени алгъышлаб, къобаргъа, ашаргъа, жууунургъа, жукъларгъа, ойнаргъа не заманда керек болгъанын ангылатды.

Илмарны жашауунда кюнлери сагъатлагъа, минутлагъа алай тюз юлешиниб бир заманда да болмагъандыла. Энди Илмар Розитис бош жашчыкъ туююдю — Пумпури¹ деген санаторна лагерни экинчи пионер отрядыны пионериди. Ол'а бир затны тутады да.

¹ П у м п у р и — Риганы катында дача болгъан жер.

Эртденлик ашларын тенгиз таба айланган ачыкъ верандада ашай эдиле. Ашагъанда столда Илмарны къатына ол сары чачлы жашчыкъ эм арыкъ бетли, ариу сыйдам таралгъан чашчыгъы бла, тамаша, жютю бурун кызычыкъ хоншу болуб тюшдюле.

Бары да бир-бирлерине къарай, тынгылаб ашларын ашай эдиле. Какао ариу ийисли эм татлы эди, булочка да ауузда эрий эди. Илмар юйлеринде аллай татлы затлары алай кёб ашамагъанды. Алай болгъанлыкъгъа ашны ашыгъыб, аузун да кюйдюре ашай эди. Жютю бурун кызычыкъ да биринчи лагерли кюнню башларгъа ашыгъа эди. Ол шинтигинде олтуралмай, ары-бери бурулуб, боюнчугъун созуб тегерегине къарай эди. Алай'а сары чачлы жашчыкъ, ашыкъмай, тынгылы ашай эди.

Эртденлик аш ашаб бошагъандан сора бары да, жангыдан экишер тизилиб, нарат тереклени ортасы бла тенгизни бойнуна тебретиле. Экишер тизилгенде, Илмар аш ашагъанда хоншу кызычыкъ бла бирге тюшдю.

— Жашчыкъ, айтчыгъыз, ол неди — суумуду? — деб кызычыкъ, нарат тереклени артында жылтырагъан тенгизни кёргюзте, сорду.

— Ол тенгизди, Рига залив. Сен къалай билмейсе?

— Билмейме. Мен жашагъанлы бир заманда тенгиз кёрмегенме. Нелляй бир суу барды!

Илмар сыйрасинди: — Ригада жашаб, шендюге дери тенгизни уа кёрмей!

— Биз Ригадан туюлбюз. Биз Валмиерде жашайбыз, — деб ангылатды кызычыкъ. — «Тас болурса, не суугъа батарса» деб, анам къоркъуб мени лагерге иймезге айта эди. Алай мен анама тас да болмазгъа, суугъа да батмазгъа толу сёз бергенде, атам айтды: «Анга бир зат боллукъ туюлдю, сабийни жюрегин кыйнама, Аустра». (Аустра мени анамды). Андан сора мен кетдим. Мен тенгизни кёрюрге бек сюе эдим.

Сабийле агъашчыкъдан чыгъыб, тенгиз чайкъалгъанда юйюлген кенг юзmez тешню юсюне жетдиле. Юзmez тешню кыйырындан тенгиз башлана эди. Ол эртденлик сагъатлада тенгиз сууну кёксюл кёрюмдюсю асыры кенг жайылгъандан, кёз къараб туталмай эди. Шош желчик сууну бетин акъырын къалтырата эди. Ол, акъырын, тынч келиб, тенгиз жагъасында тауушсуз чайпала эди.

Кюнден алтынча кёрюнген, залыларын кымылдата, тенгиз суу, татлы жукъуда акъырын солуй тургъанча кёрюне эди.

— Ой, къалай ариуду, — деб кызычыкъ шыбырдады Алай Илмар энди аны эштмей эди. Бирси жашчыкъла бла бирге ол, юзmez тѣшден эншге, тенгизни жагъасына чабды. Сора ма, сабийле сууукъ болмагъан, кирсиз суугъа кириб, бир-бирлерине суу бюрке, кычыра, кюле, ойнай башладыла. Тенгизни кѣм-кѣклюгю, кюнню жарыкъ таякълары, тенгиз салкъыны Илмарны болмагъанча къууандырды, — къууаннгандан жырларыгъы, сууда ойнарыгъы, кычырыкъ этериги, сууда баш тѣбен айлашырлыгъы келди. Ол тенгизни жагъасына айланыб, къолчукъларын аузуну эки жанына салыб, аямай кычыралгъаны тенгли бир кычырды:

— Ого-го-го!

*

Илмарны атасы, анасы да Ригада жашагъандыла — тюз тенгизни къатында дерге боллукъ эди, — алай жашчыкъ тенгизни бойнунда бек аз кере болгъанды. Тенгизни бойнунда солурча, кеслерини дачалары не да къонакъгъа барырча аланы танышларыны дачасы болмагъанды. Илмарны атасы аллын, кѣб заманланы ишсиз болгъанды, ишсизни юйдегисини уа къайгъысы тенгиз бойнуна барыу туюл эди.

Ол жыллада Латвияда заводланы кѣбюсю жабыла эди не да производствону бек азландыра эдиле. Эм нек эсе да, заводдан ишчилени чыгъара башласала, Петер Разитисни заводну къабагъындан биринчиге чыгъарыучу эдиле.

Юйюню босагъасындан ичине атлагъанлай окъуна атасыны бет халындан, анга энтда да жангыдан аллай иш болгъанын анасы ангылаучу эди.

— Петер, энтдадамы? — деб кѣзлерин алботасыны кыйыры бла сюрте, ол соруучу эди.

— Къой-къой, Марта, — деб ийменсине, атасы айта эди, — кесинг сагъыш эт, ол хайыуан Ансон адамланы инжитгенине тынч къараб тураллыкъ туюл эдим да? Ишлеб алгъан капеклерин урлайды! Къайсыбызгъа болса да бирибизге бир сѣз айтыргъа керек эди да.

— Ох, Петер, Петер — деб, Илмарны анасы ахтына эди. — Сен тюзелирлик туюлсе. Мындан артха къалай боллукъса сен?

— Мындан артха бары да бек иги боллукъду, болмай

да къалмаз, — деб, атасы аны жүрегин жабсарыб, мычымай сёзю башхагъа буруб башлай эди: — Энди уа тюш азыкны ашайыкъ! Мен, он ит болгъанча, ач болгъанма... Илмар, абрек, къайдаса сен? Кел столгъа!

Къышхыда отуз тогъузунчу жылда огъурсуз сууукъ кече, полицейле юйге келиб, Петер Розитисни биргелерине алыб кетдиле.

Кете туруб, атасы акъырын эм ишангылы айтды:

— Къоркъма сен, Марта... Жашым, сен да! Бары да ахшы болур. Мен да терк окъуна къайтырма.

Бу жол анасы кёзлерин албота бла окъуна сюртмеген эди.

— Сау жолугъушайыкъ, Петер, — деб жауаб берди ол. — Бизни ючюн къоркъма, биз сени сакъларбыз.

Атасы, Илмарны къолуна алыб, ёрге кётюрюб, кёзлерине къараб, акъырын полгъа тюшюрдю. Сора анасын упба этиб, тегерекге дагъыда бир кере къараб, бир зат айтырыгъы келгенде, полицейледен бири — гитче, сыфатсыз, Петерни инбашына жетмеген — аны аркъасындан тюртдю:

— Чыкъ, хайда чыкъ, болду энди!

Илмар жашагъан дуньясында атасына, ол мазаллы къарыулу кишиге, адам къоркъмай къол кётюргенин биринчи жол кёрдю. Бу адам къалай базынады, ол къалай къоркъмайды!.. Ма бусагъат атам артха айланса, сора анда...

Алай атасы, ургъанны урмады. Инбашларын бирге жыйыб, сыртындан бир ауур затны атханча этиб, ол сыфатсыз полицейге да бир къараб, акъырын эшик таба тебреди. Атам кесинден гитче болгъан, къарыусуз окъуна болгъан адамны ургъанына тездю! Илмаргъа ол зат бек къыйын тийди, анга ол бек къоркъуулу иш болуб кёрюндю. Ол кечеден сора кёб заман озгъанда да, Илмар полицейни орамда кёрсе, анга тюбемез мадар излеб, башын инбашларына жыйыб, жыйырылыб, андан кенгирек кетерге кюрешуочю эди.

Атасы тюрмеде болгъанын Илмар биле эди, алай тюрме не болгъаны, атасын нек тутханлары, анга иги белгили болмагъанды. Бир жол Илмар, ойнай тургъанлай, юйню иесини жашы, эринчек эм узун бойлу Висвалд бла даулашды. Ол Илмаргъа бедиш этди:

— Тутулгъан, тутулгъан, тутулгъанны жашы!

Илмар бедишчи жаш бла сермеширге чабды, алай ол тамата, эм къарыулу эди. Илмарны жыгъыб, Висвалд

аны туйдю. Илмар юйге дери кёз жилиямугъун чыгъармады, алай босагъадан атлагъанлай, уллу кычырыб жилияды.

— Жашым, не болгъанды санга, ким туйгенди? — деб анасы аллына чабды.

— Ол манга «тутулгъан, тутулгъанны жашы...» деб бедиш этеди... — Илмарны, кёз жилиямукълары бла топракъ къатыш кир бетин сыйпай, анасы кьойнуна кысыб айтды:

— Жилиягъан этме. Висвалд'а телиди. Ол бир жукъ да ангыламайды. Сени атанг тюремедеди, ол кертиди, алай сен аны ючюн уялма. Сени атанг жарлыланы барысыны да иги жашарын излейди, аны ючюн сени атангы тюреме олтуртхандыла. Ангыладынгмы?

Бир минутдан Илмар дагъыда арбазгъа чыкъды. Кёзлеринде жилиямукълары дагъыда бар эдиле, алай ол юйню несини жашына, тауушун зангырдата, кычырды:

— Сен телесе... эм атам ючюн манга уялыргъа керек туйюлдю. Мени атам жарлы халкъны жашауун иги этер ючюн кюрешеди эм ол зат ючюн аны тутмакъгъа олтуртхандыла... ол терк окъуна эркин боллукъду! Ма алайды!

— Висвалд, Висвалд! — деб экинчи этажда, ачыкъ терезеден бир таууш чыкъды. Къызыл чачы бла, айбат къолан халаты бла, базыкъ, семиз къатын, терезеге тыяныб, кычырды: — Висвалд, бусагъат юйге кел, ким бла болса ойнагъанны кьой! Мен санга ненча кере айтханма!

Терезе зангырдаб этилди. Илмар тёзалмай, терезеге айланыб, тилин чыгъарды.

*

Бир минг тогъуз жюз кыркъынчы жылны июль айыны кюнлерине дери ала аталарын кёрмедиле. Онжетинчи июнда, къабыргъаларында беш бутакълы къызыл жулдузлары бла, танкла Риганы орамларында кёрюндюле. Совет аскерчилени бирипчи отряды ётдю. Урунган Рига, кеслерини туугъан къарындашларынача къараб, алагъа къууаныб тубеди.

Жокгу банкирле, фабрикантла, кулакла латыш халкъны мюлкюн кёб жылланы ашаб, аланы кыйыны бла файдаланыб, кеслерин'а жарлылыкъда тутхандыла. Латвияны шахарларында насыб жокъ бола эди, заводлары да ишлемей тохтай эдиле, жарлы элчиле да жалчылыкъгъа кете эдиле. Полицейле, агентле, фашист молодчикле,

айзсаргла — кулаклары жашларындан болгъан жандар-мала—урунганлары ызындан, сынжырда тургъан итле-ча, хар атлагъанлары марлаб, жашау кыйын эди. Алай болса да урунган халкъ, чекни ары жанында жашагъан, къарындаш орус халкъны юсюнден, ол жерде жашна-гъан, жангы къууанчлы жашауну юсюнден, биле эди. Латышле кеслерини эркинликге чыгъарлары, ол жанын-дан — кюнчыгъышдан сакълагъан эдиле.

Ол кюн жетди.

Кёб сакълагъанларыбыз келдиле. Ригачыла эртден-ден кеч ингирге дери бульварлада, площадлада, орамла-да жыйылышыб тура эдиле. Къызыл аскерчилени эм Совет офицерлени къучакълаб къарс уруб, алагъа — «Ура» — деб къычыра эдиле. Илмар бир талай заманны Совет танкла бла къызыл-аскерчилеге къарады. Алгъын ол къоркъуучу полицейлени энди алгъыннгы огъурсуз-лукълары болмагъанын жашчыкъ кёрдю. Къайры жокъ болгъан болурла ала!

«Аха, энди кесигиз къоркъдугъуз да», — деб, кёлюне келтириб, къызыл аскерчилеге уа, — «ура», деб къычыра эди.

Ол, адамлары ортасы бла сыптырылыб, орамда тур-гъан уллу танканы къурчдан этилген сууукъ бронясын акъырын сылады.

Энди жангы жашау башланыр! — деб тегерекдегиле сёлеше эдиле. — Болду, энди, господин Ульманис¹ эм сени кёксюл баронларынг,² бизни сыртыбызгъа миниб жюрю-генлери тамамды. Энди биз кеси ишибизни кесибиз къол-гъа аллыкъбыз.

Битеу халкъгъа къууанч кюнле бара эдиле.

Аллай кюнлени биринде Илмарны анасы, къайдан эсе да къууаныб, келиб:

— Жашчыгъым, терк кийин! Атангы алына барай-ыкъ, бюгюн аланы тюремеден эркин этедиле, — деди.

Анасы да жашы да аралыкъ тюмеге келдиле. Былай-да мингле бла адамла жыйылыб эдиле. Хар бирини къууанчлы-гузаба бетлери, къолларында гокга ханслары бар эди. Башларында къызыл байракъла аязда шууу-л-дай эдиле. Ма, тюмени уллу къабакъ эшиги акъырын

¹ Карл Ульманис — 1940 ж. эркинлик келгинчи буржуй Латвияны фашист правительствосуну башчысы.

² Кёксюл баронла — деб, Латвияда эл байлагъа-кулак-лагъа айтхандыла.

ауурлу ачылды, эм андан, тизилмеген жыйын адамла чыккыдыла.

— Петер!— деб, Илмарны анасы, асыры улуу кыычыргъандан, Илмар, сескениб, анасыны кьолундан кыысыды.

Кьолан тырмылы тутмаккь кенчеги эм келеги бла, узун, арыккь адам халккыны арасындан чыгъаргъа кюреше, алагъа кьолун узатды.

— Атам!

Атасына жаны ауруб, жашчыккь ийменди. Кезлеринден кез жилимуккылары чыккыды. Илмар атасын кыучаккылады, бетчигин атасыны тюремели келегине салды.

Бир-эки сагъатдан сора, Розитислени юйюнде биринчи кыуанчлы жолугкышуулары бираз шошайгъандан сора, Илмар арбазгъа чыккыды.

— Аха, мени атам'а юйге келди! — деб кыууаныб, Висвалдха айтды,— энди ол тюремде туююлдо. Энди бешиш этиб бир керчу!

— Не эди да?— деб, жийиргенсингенча этиб, тиш орталары бла туююлдо.

— Ол'а олду, сен орус танкаланы кердюнгмю? Кыыыл аскерчилени кердюнгмю?

— Висвалд! Висвалд!— деб, биягкы кыыыл чач кыатын экинчи этажны терезесинден кыычырды.— Бусагъат юйге кел! Санга не айтхан эдим, жаман зат.

Хорлам бу жол Илмарда кьалды. Алай бу бары да кесек затды. Ишни уллусу уа, атасы юйде болгъаныды, суйген жарыккь-бетли, чомарт эм кыарыулу атасы аны биргесинеди. Илмар атасын — Петер Розитисни юйде, эртденликде бла кюндюз ашаргъа келгенинде болмаса, аз кере эди. Атасыны керекли ишлери киб эди. Энди ол, заводда бош ишчи туююлдо, завод комитетни председателиди. Ол иши атасыны сау кюн ала эди. Алай солуу кюн'а Розитислени юйдегилерини—атасыны, анасыны эм жашыны эркинлигинде эди. Эртденликде, ариу хауада жюрюй эдиле, сора мороженна ашай эдиле, дагкыда кинода Совет картиналагъа кыарай эдиле. Илмар атасы бла шахарда жюрюгени нечик сейирлик бола эди! Илмар ол сагъатлада ненча тюрюлю жангы затланы билген эди!

Шахар аны аллында жангыдан ачыла эди.

Алай Илмарны бек алаамат кыуанчлы кюню бир солуу кюн болгъанды. Ол кюн атасы айтханды:

— Жашым, игирек кийин. Мен сени бюгюн дворецге элтирикме.

— Къайсы дворецге? — деб сорду Илмар. — Къайдады ол? Анда ким жашайды?

— Кесинг кёрюрге, — деб атасы кюлерек болуб, айтды.

Илмар ашыгыш болуб ашады, кийинди эм ала шахарны ичи бла эски замокга тебретиле.

Юч жулдуз болгъан къаласы бла, ол юйде кёб болмай — алгъаракъда, Латыш государствону президентиме деб, семиз, чыкгыр кибик, господин Ульманис жашагъанды. Кулаклары президентин сакълаб, кече-кюн да тохтамай, къаланы тегерегине, тёртгюл, кюрчдан ишленген шлёмлары бла къалауурла айлана эдиле. Илмар кибик ууакъ сабийлеге угъай эсенг, эсли адамлагъа да къаланы къабагына аз кесек да жууукъ жалларгъа эркин болмагъанды.

Энди уа Илмарны атасы уллу усталыкъ бла ариу ишленген эшикни къатына эрляй барыб, иесича ачды. Илмар арсарыракъ болуб, дворецни акъ мермер тандан ишленген вестибюлюне кирди.

— Къоркъма, жаш! — деб атасы жашчыкъны алгъа тюртдю, — батыр бол, бизбиз муну иеси.

Эски къаланы ичи сабий кюлген, роял, скрипка, къобуз тауушладан толуб эди. Залланы биринде сабийле жангы жарыкъ жырны юйрене эдиле, биринде уа — узун столланы юсюнде радиоприёмниклени, кемелени, самолётланы моделлерин ишлей эдиле. Бир жерде тебсей эдиле, биринде уа сурат ишлей эдиле. Къысхасын айтсакъ, хар жашчыкъгъа да, къызчыкъгъа да мында жанлары суйген иш табаргъа боллукъ эди.

Жомакъда айтылгъанча, сабийлеге быллай ариу дворец барды деб, бир заманда да Илмарны эсине келменди.

Илмар, атасы бла битеу заллагъа да, отоулагъа да айлана кетиб, кесин конструктор кружокга жаздырды. Даугава деген сууда миниб жюзерча, кружокга бир байдарка ишлерге керек болгъанын Илмаргъа ангылатдыла.

Розитислени юйдегилеринде жаз-башында, дагыда бир къууанч болду: аналары гитче Янисни табды, къагъанакъ сабийге къарай, аналарыны бош заманы болмагъанды. Школ, пионерлени двореци, нёгерлери болмаса эди Илмар, кичи къарындашчыгъындан, кёлюн къалдырыр-

гъа боллукъ эди. Алай аллынча эригирге, кѣлкъалды этерге заман болмагъанды. Бир заманда болмагъанча заман терк кете эди.

Жангыдан жай кызыу июнь кюнлери келди. Илмарны бир кѣб къауум школчула бла, Рижский тенгиз жагъасында санаторный пионер лагерге жибердиле. Жомакъда айтылгъанча къууанч бара эди. Илмаргъа, кѣб сабийле бла тенгизни бойнунда бир ай бла жарым турургъа тюшген эди...

*

— Ох-хо-хо! Илмар дагъыда бир кере кычырыб, жангыдан суугъа кѣмлюб, кесини тѣгерегине суу чачдырыб, кѣмюк этдириб, суудан чыгъыб, сабийле тоб ойнагъан жерге келди.

Башын ѳрге кѣтюрюб къарагъанда, ол, юзmez тѣбени юсюнде лагерни таматасын эследе. Ол, къол булгъай, абынган да эте, кычыра, юзmez тѣбелени юсю бла эншге чабханлай келе эди. Мында, тюбюнде, аны сѣзлери эштилмей эдиле. Жалан да акъ жаулукъчугъуну бир кыйырын жел къалтыратханы кѣрюне эди.

Алай ма ол, вожатаны къатына чабыб келиб, ашыгъыб, къайгъылы айтыб башлады. Не эсе да болгъанды...

Сырийнаны узунга созулгъан тауушу тенгизни бойнунда эшилди. Илмар тохтады. Неди бу? Жууунуб бу сагъатда башлагъан эдик, вожата уа тенгизни бойнунда чакъырады. Сырийна дагъыда бир кере, буууларакъ-буууларакъ болуб, узунга созулгъан таууш этди.

Важата, кычыргъанлай, суугъа чабыб бара эди.

— Суу жагъа таба! Суу жагъагъа! Теркирек чыгъыгъыз!

Суу бойнунда чыгаргъа керек болгъан эди.

— Милда, не болгъанды?— деб сабийле сууларын саркыта, сора эдиле.

— Жууунургъа нек жарамайды?

— Кийинигиз, терк кийинигиз!

Бир къауум минутдан битеу отряд, тенгиз жагъасындагъы юзmezни юсюнде тизилди.

— Тюз туругъуз!— деб, вожата команда берди.

Тауушсуз болду. Жалан да тенгизни толкъунларыны акъырын чайкъалгъанлары эшtile эди. Лагерни начальниги кызчыкъланы да, жашчыкъланы да, кѣб болмай

башланган оюнларындан бёлюнгенлерине, аланы узун тизгинине кёзюн жетдире, ахтынган да этиб айтды:

— Лагерь жабылады. Алай сиз, сабийле, кьоркьмагъыз. Ишни болушу... Уруш башланганды. Бююн эртденликде фашист Германия Советле Союзуна чабханды. Сизге бусагъатдан окьуна юйлеригизге кетерге керекди.

Отряд лагерге кьайтыб келгенде, мында хар зат тюбю башына айланганча болуб тура эди. Юйретнучю тиширыула, хабчюклени ашыгъышлы жыйыб, байлай эдиле. Арбаз ундурукьдан, тешекден, дагъыда тюрюлю-тюрюлю кьысымладан толгъан эди. Экинчи этаждагъы канцелярияны ачыкь терезесинден телефон бла селенген тауушла эшtile эдиле:

— Бир сагъат сакьларгъа да мени кьарыуум жокьду! Ангылаймысыз: сабийле! Менде жетмиш сабий барды!

Сабийле урушну башланганына, бу ариу жерде бир сутка да жашамай, бу алапат лагерни кьоюуб, бусагъатдан окьуна юйлерине кетериклерине уллу кьайгъыгъа кирген эдиле. Бир кьауумлары мудахландыла, уллу адамлагъа кьысылдыла, бирлери уа — бек гитчечикле. жияб эм аналарын чакьырыб башлагъан эдиле. Бары да бу эштилген жангы аман хапарны кьозгъалыулу сюзе эдиле.

— Ма кёрюсе! — кьарашинлирек жашчыкь кьызыуу бла айта эди.— Ма кёрюсе бизникиле кьалай ууатырла, алай ууатырла, фашистлени артлары бла чыгъарырла. Бизде ненча тоб болгъанын билемисе? Танкля уа, самолётла уа? Охо!

— Фашистледе уа жокьму сунаса?— деб ол эртденликде Илмар шаугютлерине сукьланган, сары чач, маллы жашчыкь мудахланыб сорду.

Илмар сёзге кьатышмай тёзалмады:

— Кьызыл аскерден кючлю — дуньяны башында жокьду. Мен билеме. Мени атам манга айтханды.

— Ма мен да алай айтама, ма мен да!— биягъы кьызыуу бла айтды кьарашинличик.— Биз алагъа кёргозтюрбюз! — деб ол жундурукьчугъун кётюрдю.

— Мен фронтха кетерикме!— деб кьошду сары чач жашчыкь,— разведчик боллукьма.

— Фронтхамы?— деб кьычырды Илмарны ашагъанда хоншусу болгъан кьызчыкь.— Фронтха!— деди кьай-

тарыб, ол, суйюб къараб, сары чач жашчыкъгъа.— Ой, анда кыйын, къоркъунчлу болургъа болур!

— Барыргъа суйсем, мен да барлыкъма,— деди Илмар.

Дагъыда бир зат айтырлыгъы келди, ким биледи, экибизден, сенми, менми, кыйсыбыз урушда боллукъбуз, кыйсыбыз батыр разведчик болурбуз деб, алай ол сагъатда, лагерни къабагъыны къатына бир-бири ызындан эки къуру автобус жетдиле. Сабийле автобускагъа олтура башладыла. Хар ким жерлерин табдыла. Машинала тебретдиле. Энтда да тюненеча, жибча созулуб, кюнден жылтырай, асфальт жол машинаны аллына чаба кёрюндю. Жолну эки жанында, жашил кийимлерин кийген, бийик нарат, кыйын терекле, кенг чачакълы назыла, кёб болмай боялгъан арбаз хуналары бла, ариу ишленген дачала эм дагъыда нарат, кыйын терекле жюзюб ётгенча ёте эдиле. Кюн бийикде эди, эм хауада чайырны къалын ийиси билине эди.

Сабийле автобуслада жууашланыб, буюгъуб олтурадыла. Тенгизни кёк, ариу жагъасында кюн ортада, кюн таякъладан жылтырагъан толкъунлагъа къарай, тынгылашыб барадыла.

Илмар автобусну терезесинден къараб, машина баргъанда артха къалыб баргъан дачаланы, тереклени эм башха затланы кёрюб, аладан айырылгъанына мудахлана эди. Атасы, гитче Янис эсине тюшдюле... Мындан артха не затла боллукъдула?

Аны сагъышын, билмей тургъанлай, бир ачы таууш бузду. Автобусну къатына не зат эсе да тийиб, аны силкиндирди. Машина терк окъуна тохтады. Сабийле бир-бири юслерине жыгъылдыла. Шофер машинаны эшигин ачыб, бети кетиб къарады. Чыгъыгъыз барыгъыз да, агъачха къачыгъыз!— деб кычырды шофер.— Бомбала атадыла!

Автобусланы тауушларындан, сабийлени бир жангъызы да кёкде учуб айланган душманны самолётуну тауушун эштемгенди. Фашист лётчик бомбаны автобусну юсюне атарма деб айланганды, алай бомба уа жолдан узакъда чачылгъанды. Ол энди экинчи кере айланыб автобусланы илишаннга ала болгъанды.

Жолну эки жанында терен илипинле болгъаны себебли, автобусла жолдан бир жанына бурулалмагъандыла. Адам кесин сакъларча, жолну жанындан башланган, жалан да агъачдан башха зат болмагъанды. Сабийле

аны эслеб, агъачха къачдыла. Кёкге къараб, анда не бола тургъанын кёреме деб, Илмар агъачха къачмай бир кесекчикге чырмалды. Ариу чууакъ кюн, кём-кёк кёкню бийигинде бир гитче къара затны эследи. Ма, ол зат уллудан уллу бола, ёсе башлады. Жолну юсюнде не зат, эсе да жылтырады.

— Розитис, бусагъатдан агъачха къач!— деб, кычырыб, вожата Илмар таба чабды.

Алай алайда алай уллу таууш эштилды, кёк да жер да чачылгъанча болду.

Илмарны аягъын, тёзюб болмазча бир жютю, исси зат кюйдюрдю, битеу санын кючлю аурутду. Жашчыкъ «Ой ан!..»— деген таушну этгенлей, эсин ташлады.

Экинчи башы

ШАХАРДА ГИТЛЕРЧИЛЕ

Илмарны эси жалан да ингирликге аязды. Ол юлери-ринде кесини ундуругъунда жата эди. Илмар къобаргъа кюрешди, алай жаралы аягъы бек ачыды. Къычырыкъ этиб, ол жастыкъгъа жыгъылды. Эшик ачылды. Анасы кирди:

— Жат, жашым, жат, санга къобаргъа жарарыкъ туююлдю.

Онг аягъы бир акъ зат бла къаты байланнганын Илмар жалан да былайда эследи. Ол аягъыны бюгюлмезлигин эследи. Жара юйреннгисиз эм къоркъунчлу кёрюндю.

— Къайгъырмаз, балам, къайгъырмаз — деб ундурукъну къыйырына олтура, жашчыкъны башын ёшюню-

не кыса, анасы шыбырдады. — Сен кьоркьурча зат жокьду: бомбаны жаркьачыгы сени аягынга тийгенди. Бир эки — юч ыйыкь жатсанг сау боллукьса, дегенди доктор.

Кёк автобусну, лагерден келген жолну, билмей турганлай бомбала атылган заманы Илмар эсине тюшюрдю...

— Анам, бирси сабийле уа кьалайдыла? Вожата Милда уа кьалайды?

— Бары да саудула, саламатдыла, бары да игиди,— деб, анасы ашыгышлы айтыб, эм, нек эсе да, артха айланды.

Илмар Валмиерде жашаган кызычыкьны, сары чач жашчыкьны сорайым дегенлей, эшик ачылыб, боцагьа юсюнде атасы кёрюндю. Атасы, ол билмеген башха военный формада: пилоткасын бир жанына кийиб, белин жангы, жырылдаган, сары белбау бла кысыдырыб, кёлегини этеклери да кенгирек жайылыб эди. Атасы бу кийген кийимлери бла жашыракь, огьурсузуракь эм да кьаты кёрюне эди.

— Кьалайса, жигит, бираз эс алдынгмы?— деб атасы, ундурукьну кьатына келе, сорду. Аны хар заманда кьууанчлы кёрюнюучю кёзлери жилтиредиле.

Илмар аз ёрге кётюрюлюб, атасыны бойнундан кьаты кьучакьлады. Ол жашчыгьын кесине кысыб, кызыу мангылайын упба этиб, чачын сюдюмлю кьатышдырыб, жастыкьгьа бошлады.

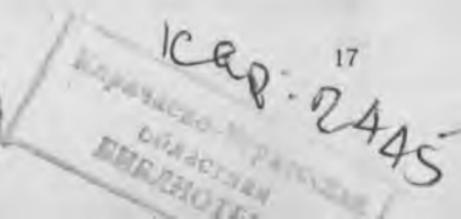
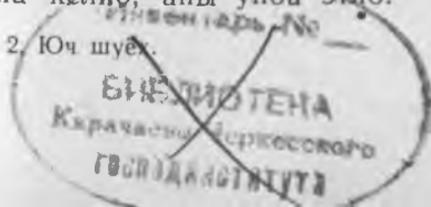
— Тынч жатыб, терк сау бол. Бусагьатда кёб ауругьа жарамайды.

Атасы, ундурукьдан артха кетиб, Илмаргьа, кьатынына кьарады, битеу отоугьа кёзлерин жетдирди. Ахырында уллу кёллорек, сансыз этерек айтды:

— Мени багьалыларым, мен бусагьатдан, эки кюннге дегенлей кетеме, аны себебли, Марта, сен кьайгы этме.

— Кьайры? — анасы кьобду — фронтхамы, шёндю окьунамы?

— Угьай, не фронтду ол! Алыкьа фронтха дерге узакьды. Мен истребитель отряддама. Да ма алайды да бир операциягьа барама. Кысхасы, тамбла-бирсиюн артха келирме. Шёндю уа манга кетерге заман болгьанды.— Ол лагьыда бир кере Илмарны ундуругьуну кьатына келиб, аны упба этиб:

— Сау кьал, жашчыгьым, терк иги бол, — деди.
Эшик таба кетди. Анасы аны ызындан кесин атды.
Илмар жастыкыгъа аууб, кёзлери бла атасын ашырды.

Ауур-бушуулу тынчлыкъсыз кюнле созулдула. Илмар алыкъа ундуркъда жата эди. Хар кюнден анасыны шагърейи, ауругъанлагъа багъыучу, Берта деген тиширыу келе эди. Ол Илмарны аягъын байлай эди.

— Дуньяда не затла, не затла боладыла!— Берта тохтаусуз дауурлай, кьоллары женгил кымылдай, бинтни чёргей эди.— Кертиси бла окъуна, бары да акъылдан пашхандыла! Барысы да шкоклары бла къайры эсе да чабадыла. Ангылаймысыз, тюнене биздеги да шкок бла келгенди. «Фашистле бла урушургъа кетеме»— дейди. Сиз анга не айтасыз, жаратамысыз? Ала уа энди Лиепаядадыла да. Мадам Розитис, сиз эштгенмисиз? Балачыкъ, бек ачиймыды?.. Бир—эки кюнден ала мында болукъдула, дедиле. Мен эштгенме, ала...

— Мадам Гулбис,— деб Илмарны анасы, жаншакъ къатынны сёзюн бёлдю,— бек сау болугъуз. Къалгъанын мен кесим этерме.

Анасы, бинтни алыб, байлаб кеси бошады.

Берта деген къатын, дагъыда кёбге дери созуб дауурлу саламлашды эм ахырында уа кетди.

— Анам, фашистле жууукъдадыла дегенлери кертиmidi? Атам'а къалай боллукъду, кеси да къайдады? — деб сорду Илмар.

— Жат, жашчыгьым, жат. Сен къайгы этме, кёб турмай атанг да келир.

Хар кюнден алай бола эди. Жараны байлаб, анасы терк окъуна отоудан кете эди. Сора гитче Янисни келтириб, сабий арбачыкыгъа жатдырыб, Илмарны ундуругъуну къатында къоя эди:

— Илмар, сен мынга къарай тур.

Эм ол къарындашы бла бирге къала эди. Къагъанакъ татлы жукълаб, гитче бурунчугъу бла мушулдай, Илмар'а къарындашчыгъына къарай, сагъышлана эди: атабыз нек къайтмайды, анабыз былай тынгылаучу нек болду, кече сайын къангаланы ууатханча бу тауушла недиле, сауут атылгъан тауушла да хар кече сайын кёбден-кёб нек эштиледиле. Ала жууукъ келгендиле де-

генлери кертими болур? Бизникиле уа къалай болурла? Атам къайда? Эх, къобуб орамгъа чыгъарча бир къарыу табсам эди. Алай жара терк сау болмай эди, аны себебли Илмар ундурукъда жатыб, гитче Янис бла кѣб заманын оздура эди.

Атасы алыкъа кѣрюнмей эди. Анасы тынчлыкъсыз бола эди. Терезеден тышында, кече да кюн да тохтамай, къайры эсе да баргъан машиналары таушлары, шкок атылгъан тауушла терк-терк эштиле эдиле. Бир кечеге бир ненча кере сиренаны къалтыратхан тауушу эштиле эди.

Хауадан къоркъунчу тынгысызлыкъ башланса, Янисни сабий арбачыгъы бла Илмарны отоуна келтириб, аналары, къолунда чындай эшгени бла аны ундуругъуну къыйырына олтуруб, кѣзлерин жарты жабыб, тынч эски латышлы бешик жырны жырлай эди. Къолларында чындай ийнеле терк ойнай эдиле, гитче кѣксюл, кишдик балагъа ушагъан, жюн-халы тобчугъ'а юй тюбюнде акъырын тѣнгереи, халылары тешиле эди.

Самолѣтланы атхан тобланы батарея заллары бир-бири ызындан атыладыла, бир-бирде къайда эсе да узакъда, элия ургъанча, тауушла эштиле эдиле, терезелени миялалары зынгырдай эдиле.

— Анам, атам нек келмейди?— деб, Илмар шыбырдаб сора эди.— Ол фронтдады да? Ригадан фашистлени уа къыстагъанмыдыла?

— Жукъла, жашчыгъым, жукъла. Жукъла, жаным. Дагъыда эки жанына чайкъала, тохтатылынган бешик жырны бардыра, къурч чындай ийнеле ёрге-эншге, ёрге-эншге... чаба эдиле.

Бир жол да, Илмар уянганында, не эсе да бир затны тюрленгенин мычымай ангылады. Илмар башын кѣтюрюб, тынгылаб билди. Ол юйренген тауушла тохтаб, терезелени тыш жанында хар зат шош болду. Ассыры тауушсуз болгъаны анга осал кѣрюнюб башлады. Къалай эсе да битеу шахарны тылпыуу тыйылгъанча болду.

Илмар жингириклерини юсюне туруб, башын терезе таба созду. Орамда къоркъурча шош эди.

— Анам!— деб чакъырды ол.

Алай тышындагъы шошлукъну мотоциклетлени къургакъ ачы тауушлары бузду. Сора бир ауур таууш эштилди, миялала зынгырдадыла.

— Анам! — деб Илмар энди андан да уллуракъ кычырды, — Неди бу?

Анасы кирди, терезе жабыуланы эншге ийди, ундурукъну кыйырына олтурду да, тынч ангылатды:

— Мени жашчыгым, шахарда гитлерчиледи.

Ю ч ю н ч ю б а ш ы

Т У Т У Л У У

Юйде иш, алгъын баргъанча, бара эди. Илмар ундуругъунда алгъынча жата эди, анасы юйде болмагъан заманда уа, алгъынча гитче Янисге къарай эди. Жараны байларгъа, алдаусуз, Берта деген къатын ингирликге юйге келе эди. Алай ол юйге келсе, алгъынча кѣб сѣлешмей эди, терк-терк ахтына эди. Атасыны юйде болмагъаны бек баш иш эди. Илмар аны дайым сезе эди эм анга ол къыйын эди.

Гитлерчи солдатланы, ауур чурукъ таууш эте, сюдюмсюз уруш маршны согъуб орамлада баргъанларына, Илмар, жатханлай, тынгылай эди.

«Атам къайдады?— Илмар инжилиб сагъышлана эди.— Бизни къуру кесибизни нек къойгъанды ол, бизни кеси болгъан жерге элтирге нек келмегенди? Теркирек иги болсам эди. Анда мен атамы излерге барырма, аны табмай къоймам, хар зат андан сора иги боллукъду.

Ишни бек башы — атабыз бизни бла болургъа керекди!»
Илмар жаралы аягъын кётюрюрге кюрешди. Бек ачыгъанча кёрюнмеди. Къобуб отоуда атлаб кёрюрге бек сую эди. Ма, бу докторла да! Хар заманда бир зат бла тыймай къоймазла!

Анасы юйден кёб заманнга кетиб эм, къайсы бир кезиуде, жукъ да табмай къайта эди. Сютсюз, ётмексиз окъуна къалыргъа Илмаргъа терк-терк тюше эди.

Бир жолда ингирик алада эшикни тынч къагъылгъан тауушу эштиди. Анасы эшикни ачаргъа барды. Эшик артында ол ким бла эсе да акъырын сёлеше эди. Тышындан келиб сёлешгенни ауазы Илмаргъа танышча кёрюндю. Атасыны эсги шуёху, «Вайрогсадан» слесарь болуб ишлеген, Круклис деген киши иш болурму? Тейри олду! Илмар игирек тынгылады. Сёз атасыны юсюнден бара эди. Алай сёлешинген сёзлени барын да ангыларгъа болмады. Круклис айта эди:

— Петер мында... къалайда эсе да агъачда.. къалыргъа буйрукъ алгъанды. Сиз жарсымазгъа керексиз... Аны бир жангыз жан да билирге жарарлыкъ туююлдю...

Илмар иги тынгыларгъа кюрешди, алай эшик артында акъырын сёлешинген сёзле шыбырдаугъа кёчдюле. Сора эшик да акъырын этилди.— Анам!— деб чакъырды Илмар.— Анам, ол ким эди? Круклис эди да? Бизни атабызны юсюнден хапармы айта эди? Атабыз агъачда некди да? Ол бизге къачан келликди?

— Сабыр, сабыр бол, жашчыкъ, — деди анасы, отоугъа кире,— санга алай кирик кёрюннгенди. Бир тюрлю бир Круклис келмегенди.

Илмар анасына сейирсиниб къарады. Алыкъа анасыны бир заманда да ётюрюк айтханы болмагъан эди. Не болгъанды анга? Алай болса да атам къайдады? Ол нек келмейди. Агъачда ол не ишлейди?

Ингирик къарангыда жауун жауа эди. Атасын къарангы агъачда, кеси жангызлай, жаууннга жибий тургъанча, эсине алыб, Илмарны жүреги такъыр болду.

*

Ол кюнден башлаб Илмар атасын сакълаб башлады. Бир сагъатха, бир минутха болса да атасы алагъа келмей къаллыкъ туююлдю деген муратха ишаныб эди. Алай заман бара эди, атасы уа кёрюнмей эди.

Ахырда Илмаргъа тешекден къобхан кюн да жетди.

Кёб да турмай, доктор орамгъа чыгъаргъа да эркинлик берди.

— Алай чабыб жюриуме, бала. Орамда он минутдан кёб угъай, ансы тёшекге дагъыда тюшерсе!

Анасыны болушлугъу бла Илмар кийиниб кюзгюню къатына барды. Охо, бу ауругъан заманына ол къалай тюрленгенди! Юсюнде къысха кёнчекчиги, бутчукълары ачыкъ, аягъында акъ чындайчыкълары, ариу сыйпалгъан сары чурукъчукълары болгъан узун, арыкъ жашчыкъ кюзгюде кёрюндю.

Аны агъаргъан бети инчге бурнунда сепгиллери бла, сакъалчыгъыны ортасында аз билгинген батыучугъу бла аны кёк кёзлери, артха таб таралгъан сары чачы,— аланы барын да Илмар жаратды. Алай билек шаугютлери уллуракъ болсала эди! Ол къолун кётюрюб, жингиригинден бюклеб жундурукъчугъун къысды да, къашчыкъларын тюйдю.

— Илмар!— деб, анасы чакъырды.— Жашым, тохтама, бар, алай эсингде болсун: кёб къалма.

— Атасыны гулоу таягъын да алыб, ауругъан аягына артыкъ ауурлукъ да жетдирмей, юйренчексиз болуб, эки жанына аз чайкъала, ол эшик таба тебреди. Жашчыкъ эшикни ачайым деб къолун узатханлай, тышындан аякъ тауушла эм адам тауушла эштилдиле. Эшик, къаты эм кенг, ачылды. Илмар артха турду. Анасы аи отоудан чабыб чыкъды.

Босагъа юсюнде, башын да ёрге кётюрюб, гитлери офицер кюйсюзлениб сюеле эди. Юч солдат эм эки латышлы полицейле аны биргесине эдиле.

— Марта Розитис?— сурагъандан эсе буйрукъгъа айландыраракъ этиб сорду офицер. Ол, къолунда тутхан, бир къагъытха къарады.— Жашларынг: Илмар онэки жыллыкъ эм Янис беш айлыкъ. Алаймыды? Тебрегиз бизни бла.— Ол кесини буун сагъатына къарады:— Хазыр болургъа юч минут. Терк болугъуз!— Эм, тилекни эштирге, кёрюрге суймегенин, сураугъа жауаб этмезлигин тынгылагъанлай билдириб, артына айланыб чыгъыб кетди.

Не болгъанын билмей, Илмар абзыраб, анасына терктерк къарай, эшик къатында тура эди. Анасы кесин эшик таба атды, алай, кетиб баргъан лейтенантны тёртгюл аркъасын кёрюб, къолларын акъырын эншге жиберди. Угъай, аллай адамдан тилегенден магъана чыкъмайды. Анасы бир отоудан бир отоугъа чаба эди, бир

хапчюк кьолуна тюшсе аны ашыгыб жыяргъа кюрешген хапчюклерине салса дагыда экинчи бирин табса, аллын табханларын атыб, дагыда ючюнчю не эсе да бир затланы табаргъа кюреше эди.

— Юч минут. Тамамды,— деди солдатладан бири.— Хайда, машинагъа терк минигиз.

— Тебре — деб латышлы полицейледен бири аны тюртдю.

Янис уллу кычырыб жилиады. Къагъанакъны эм не эсе да бир кысымны ёшюнуне кысыб, бир кьолун да Илмаргъа узатыб анасы эшик таба тебреди.

Къабакъны къатында уллу жюк ташыгъан машина тура эди. Аны юсю брезент бла жабылыб эди. Илмар орамны тегерегине башына къарады. Ол август айны жарыкъ кюню бла кыза эди. Эм кёз, ол кёз къаматхап жарыкъны ичинде жалан да бир салкъын жер: орамны юсюнде эм къабыргъада, подъезде битген, бутакълы каштан терекни салкъынын кёрюрге боллукъ эди...

— Тохтамагъыз! — Полицейли ачууланыб автомат бла тюртдю.

— Машинагъа терк минигиз!— деб, офицер буйрукъ берди.

Аналарына, Янисни алыб машинагъа алгъа минерге буюрдула. Ма, ол энди машинадады, брезентни кыйырын кётюрюб, аягъын машинаны ичине салады. Кезиу Илмаргъа жетди. Ахсай-ахсай, атасыны гулоу таягъына таяна жашчыкъ машинаны къатына келиб кыйналыб миниб башлады.

— Терк бол!— деб солдат жашчыкъны аркъасындан тюртдю.

Гулоу таякъ Илмарны кьолундан тюшдю эм таш жолда тегереб кетди. Илмар, кесин тыялмай, машинаны ичинде къарангыда бир жумушакъ, жанлы затны юсюне жыгъылды. Жаралы аягъы бурулуб, тезалмазча ачыды.

— Илмар, жашым! — деб, анасы кесине чакъырды. — Жашчыгъым, мени къатыма кел!

Алай брезентни тыш жанындан: «Сёлешмегиз, жеригизден тебмегиз!»— деген, ачууланган таууш эштилди. Мотор гюрюлдеди, автомобиль тебинди эм кетди.

Бош жерни кьоллары бла къармаб табыб, Илмар ахырында олтурду. Къалгъанладан аны жери табыракъ эди, ол ичи толгъан машинаны ичинде андан табыракъ олтургъан болмады, кузовну къабыргъасына таяныб олтургъан эди.

Илмар машина бла бирге силкине, аллына къарагъанлай олтура эди.

Сора тегерекге-башха къараб башлады.

Кузовну ичинде къарт да, жаш да, Янисге ушаш бек гитчечикле да бар эдиле. Алай мында эр киши жокъ эди. Илмар, сол жанында олтургъан, къалын акъ сакъалы, жангыз бир къартны кёрдю. Адамла бир-бирлерине кысылыб олтура эдиле. Илмар къарай кетиб, анасын кыйналыб кёрдю. Ол эки тиширыуну ортасында кысылыб олтура эди. Янис анасыны кыйнунда кыйгъысыз жукълай эди.

Илмарны ауругъан аягъы сынсыта эди. Ол табыракъ олтурама деб, тынгысыз болуб кыймылдады.

Онг жанындан — тынчыракъ! деген ачыуланган шыбырдау эштилди.

Ол орус тилде айтылынган эди. Илмар орус тилни осал билсе да, кёб кълмай барын да ангылай эди.

— Кечигиз,— деди ол, къарангыгъа къарай,— мен билмей тийдим.

— Эштемисе,— биягъы шыбырдагъан таууш эштилди,— сен бу жерлимисе?

Къарангыда соруу бергенни кёрюрге кыйын эди.

— Сен бу жерлимисе?— къатында олтургъан дагъыда сорду.

— Хау, не эди?— Илмар да анга ушашлы шыбырдаб жауаб берди.

— Биз кыйры барабыз, къарачы.

— Тегерек брезент бла жабылыб, мен къалай кёрлюкме?

— Сен'а иги изле аны тешиги болмай амалы жокъду.

Илмар керти окъуна бир тешикни табыб кёзюн алайгъа тиреб къарады. Машина Матвеевская деген орамны бара эди. Базарны темир бла бегитилген чалдишлеринден, пожарный команданы кёксюл юйюнден, кёлден да ётдю. Жюк машина Маринская деген орамгъа бурулду.

— Маринска бла барабыз, — деб билдирди Илмар.

— Ол неди, аллай ораммы?— деб сорду жашчыкъ.— Игиди, энтда да къара.

— Москва орам, — Илмар шыбырдаб билдиреди.— Шахардан тышына чыгъыб башладыкъ.

— Алай эсе лагерге. Мен биле эдим.

— Кыйсы лагерге? Нек?— Илмар, тылпыуу тыйыла, сорду.

— Кёрюсе... — мутхузланыб айтды жашчыкъ.

Мюйюшледе кысха бурулгъанда, бир жанына сюрени бола, чархы чунгурчукъга тюшсе ёрге секире, машина кыстау бара эди. Илмар тешикчикден кезюн айырмай жолгъа къарай эди. Ма энди, шахардан узакъ болмагъан, Московский форштадтны¹ юйчуклеринден ётдю, аланы ызларындан шахар бахчала, сора къалын кёк ёзенле, бийик ёсген мирзеулеру бла сабанла башланадыла. Аз-аздан эллени ташдан ишленген кюл бетли юйлеру, къайын терекчикле, эм дагъыда жангъыдан батхакъ талала кёрюне эдиле.

Машинаны аллында тубей, не да ызындан жетиб оза, гитлерчи солдатла бла офицерледен жюклениб, жюк эм женгил машинала жорта эдиле. Кызыу болгъаны себебли, солдатла кёлек жагъаларын тешиб, женглерин ёрге этиб, бёрксюзлей олтура эдиле.

Атасыны къарыулу шаугютлю къоллары, Илмарны, бир итингенлей, кыйналмай кётюрючюсю, Илмарны эсине тюшдю. Къайдады атам да? Бизни къайры эсе да элтгенлерин, эшта да, ол биле да болмаз.

Таш жолну бир жанында, бийик бичен тишни юсюнде, Илмар зурнукну кёрдю. Бюгюлююлю бойнун созуб эм башын артына атыб, уллу субай къанатлы бир аягъыны юсюнде тура эди. Илмар шахардан тышында аз болгъанды эм зурнукладан суратла бла болмаса хапары жокъ эди. Сау зурнукну кёрюб, ол анга сейирсинди. Билмей тургъанлай автоматны кысха атылууу эм уллу харх кюлкю эштилди. Безирер ючюн, гитлерчиле зурнукну ата эдиле. Алай болса да зурнуг'а биягъы ёхтемлилиги бла башын бир жанына бурду, сора уллу къанатлары акъырын къакъды эм сюзюлюб учуб кетди.

— Угъай, гитлерчилени юсюнден бир минутну да унутургъа болмай эди.

Илмар сагъышланды.. Адамланы не ючюн къанатлары жокъду? Ол заманда ол аладан узакъгъа агъачха учаргъа болаллыкъ эди, атасына...

Автомобиль акъырыныракъ бара тебреди, къаллай эсе да бир ачы кычырыкъ чыкъды, тормозла чырылдадыла. Жюк машина тохтады. Машинаны арт къабыргъасында олтургъан солдат, гетенни кётюрдю эм команда берди:

— Чыгъыгъыз!

¹ Форштадт — шахарны къатында жер (нем.)

Гупбурланыб, къарангыдан жарыкъгъа чыкъгъашга, кѣзлерин жума, адамла бир-бири ызындан чыгъа башладыла. Секирирге керек эди. Бир къауумлары жерге ауур жыгъыла эдиле. Солдатла шкок къалакълары бла аланы тюрте, олсагъат ёрге турдура эдиле. Кѣб турмай кезиу Илмаргъа да жетди. Ол машинаны къабыргъасыны къатына келиб тохтады.

— Хайда, — деб, конвоирладан бири ачыуланыб къычырды.

— Кечигиз маржа, — деб жауаблады Илмар, — мени аягъым ауруйду, ангылаймысыз, мен болалмайма...

Ким биледи, аны алай ариу сѣлешгени гитлерчини аргъыракъ да ачыуландыргъан болур эди. Ол, ачыулааныб, жюк машина таба атлады.

— Эншге, терк!

Эм былайда Илмар таныш ауазны эштди:

— Эштемисе, тюш, къоркъма. — Тюбюнде, машинаны къабыргъасыны жанында, жюк машинада олтургъан къоншусу, орус жашчыкъ тура эди. Ол Илмаргъа инбашын салды: — Терк!

Мычыргъа жарарыкъ туююл эди. Илмар сау сол аягъын машинаны къабыргъасындан тышына узатды, сора онгун, эм, акъырын, жашчыкъны инбашына минди.

— Мин, мин, къоркъма!

Аягъын жерге салыб, Илмар, — сау бол, — деди. — Алыкъа мени аягъым ауруйду, эм мен сенсиз болалмаз эдим...

Ол сѣзюн бошамады. Солдат оруслау жашчыкъны къатына келди, ол аны къаты тюртдю да, орус жашчыкъ жыгъылды.

— Гебсоркъалыкъ этемисе, хакъсыз кѣргюзтюлеми?

Илмарны хар неси да къалтырады. Ол солдатха аглады эм, абзырагъандан, латыш сѣзле бла немецли сѣзлени къатышдыра, ачыкъ ауазы бла, анга тырман этиб башлады:

— Тынгылачыгъыз, сиз аны не ючюн этдигиз? Ол жалан да манга болушханды. Айыб туююлмюдю сизге!

Гитлерчи не этерге билмей, аллында ёрге сюелиб тургъан гитче латышлы жашчыкъгъа сейирсиниб къарай эди, сора Илмарны жагъасындан тутду да жерден аз ёрге айырыб, бетине урду:

— Ал, биринчи кереге!

Илмарны жибериб, солдат артына айланыб, эки жанына ауа, машина таба тебреди.

Оруслу жашчыкъ жерден ёрге къобду да тауушлу ахтынды.

— Сен анга тюкюр да къой, — деди ол Илмаргъа. — Сен алагъа къатышма. Сен даулашыргъа нек киришдинг?

Илмар жалан да энди аны кереклисича кёрдю. Ол ёсюмлю, Илмардан аз гитчерек, мазаллы жашчыкъ эди. Аны къара шилли, кенг сюекли бети арыкъ болгъанча кёрюне эди. Чачы эртдеден да таралмай не да къыркыылмай тургъаны белгили эди. Аны чач тюклери мапгылайына, къулакъларына тюше эдиле, желкесинде уа кирпичи кибик ёрге сюелиб эдиле.

Жашчыкъны юс кийимине къараб, Илмар кесини итиу салынган кёнчегине акъ чындайларына къарады. Илмар гитчелигинден тизгинин жыяргъа, кирсизликге юйретилиннген эди. Ол жашчыкъны уа юсюнде, бети онгнган, мамукъ, чубур кийими, узун кёнчегини къыйырлары да жыртылыб, чачакъ болуб, аягъында уллу, эр киши тоб ойнаучу, чурукълары. Онг чуругъуну олтану айырылыб, ол'а чуругъуну бурнуна темир чыбыкъ бла байланыб эди. Алай болса да жангы танышын Илмар жаратды. Оруслу жашчыкъ кюлкюлюрек тюз къарай эди. Аны кёзлеринде къоркъунчлукъ жокъ эди.

— Неди бу, къыз кибик акъ чындайланы кийгенинг? — деб, Илмарны аякъларына башы бла кёргюзте, сорду ол.

Илмарны жауаб этерлиги келди, алай тегерекде солдатла, келтиргенлерин бир тизгинге тизе, къайгъы этиб башладыла. Орус жашчыкъны къайры эсе да башха жанына алыб кетдиле. Илмар акъырын келегини этеги бла бурун тюбюнде къанын сыйпады. Анам'а къайдады, Янис да къайда? Ма, ол. Анасы башха тизгинде сюелиб эди. Янис уллу къычырыб жилий эди, анасы уа, тегерекге къарай, жукълатыргъа кюреше эди. Илмарны кёрюб, анасы аны таба чабды:

— Мени жашчыгъым, Илмар!

— Анам! — деб Илмар аны аллына тартынды.

— Жашынгмыды? — деб, солдатладан бири сорду.

— Хау! Кесими жашымды ауругъан этеди. Тилейме сизден, эркин этигиз аны мени бла бирге.

Билмей тургъанлай солдат жарашыулу болуб чыкъды.

— Ахшы, турсун.

Алай бла, ала эгъа да бирге болдула. Эки тизгин

да ёрге сюелгенлей кёб турдула. Бир сагъатдан аз болмаз эди. Жюк машинада келгенлени барына да Илмар тынчайыб иги къараргъа заман табды. Анасыны къатында сюелген къатын бир жанында онэки жыллыкъ къызчыкыны, бирси жанында уа гитче жашчыкыны къолундан тутуб эди. Къызчыкъ арыкчыкъ, жютю бурунчукъ, уллу мангылайлы, бауур бетли кёзлери бла эди. Алгъа, Илмаргъа, ол тенгиз бойнунда, пионер лагерде шагърей болгъан — Валмиерли къызчыкъча кёрюндю. Алай иги ишанлаб къараб, бу башха къызчыкъ болгъанын ангылады. Жалан да кекелчиклери аныкыла кибик эдиле. Илмар аны жингиригине бармакчыгъы бла тийиб шыбырдады.

— Сизни да бу машинадамы келтиргендиле?

Къызчыкъ къоркъуб кёзчюклерин жандырыб, анасына андан да жууукъ кысылыб, жауаб бермеди. Илмар ауурлугъун бир аягъындан бирси аягъына бошлаб ахтынды. Сюелиб туруу талчыкъландыра эди. Бек ахырында конвоирладан бири команда берди:

— Тюз туругъуз! — деб, кеси да ёрге сюелиб сын къатыб тохтады.

Аскерчиле юйрениучю жерни теренинде бир къауум офицерле кёрюндюле. Жашауу келген, арыкъ ёре бет гитлерчи, эринлерин да жийиргенгенча кысыб алларында эди. Офицерле тохтадыла. Алларындагъы эки атлам алгъа атлады.

— Бу къабакъдан тышында не зат болгъанын унутугъуз, — деб ол кычырмай, алай ангылашынырча айтды. — Бу минутдан башлаб сиз — экинчи номерли лагерни жалан да тутулгъанларысыз. Хар биригизни ёлюмюгюз да, жашауугъуз да ма бу жерде мени къолумдады. — Ол сюекли сары къолун жундурукъ этди. — Мен, лагерни начальниги Ганс Гейдрих, сизге мында барысыдады: комендант да, судья да, закон да, — деб, кёзлерин кёкге къаратыб, дагъыда, — аллах кеси да! — деб кшошду.

Ол сёлешген ауазы бла сёлеше, тутмакыла низамны бузсала, аланы, кечгинлик болмай, къаллай азаблыкыла сакълагъанларын санады. Азаблыкъланы санай келгенде барындан да аслам эштилгени: ёлюм, ёлюм, ёлюм...

Илмар анасыны къолундан, къурушулгъанча къаты кысыб, алай ёрге сюелегенлей, ол лагерни начальнигини сюйдюмсюз, уллу болмагъан тауушу бошалгъынчы турду.

Ахырында Гейдрих тохтады, тутмакъланы эки тизгин-

лерине да суукъ бет бла къараб, чурукъ табанларыны юсюнде артха бурулуб, кетиб тебреди. Биргесине келгенле да ызындан тебредиле.

Солдатла, аман сёзле айта, адамланы кимин ары, кимин бери тюрте, эки — юч тизгинли, узун, алаша, агъачдан ишленген бараклагъа чачыб башладыла.

Илмар, аны анасы эм Янис тюшген баракны ичинде, адам кёб жыйылгъандан, гитчечик, тарчыкъ кёрюндю. Баракда аллындан тургъанла жукълаб эдиле: бир къаууму узун агъач табчанлада, бирлери уа аланы тюрюнде къуру жерде жукълай эдиле.

Юй башындан, бири-биринден узакъ болмай, электрически чиракъла салыныб эдиле. Ала ондан аз болмаз эдиле. Алай мында адамланы тазалыкъларына асыры эртдеден эс бурулмагъанындан, адамланы кир быстырларындан эм этлеринден чыкгъан тылпыу хауаны толтуруб, электрически чиракъла туманда жылтырагъанча, кёрюне эдиле.

Ким эсе да алагъа, ол жерде жатыб тургъанланы орталарында, олтурур жер берди. Илмар анасыны къатында не эсе да бир шыбырдагъан мылы затны юсюне олтурду — ол эски чирик салам эди. Илмар, мында бир заманда жукълаялмам, деб сагъышланды. Ол сагъыш бла, Янисни жукълатыргъа кюреше тургъан, анасыны инбашына башын таяндырыб, ол кёзлерин кысыды эм татлы жукълады. Анасы аны башын акъырын кесини тобугъуна салгъанын ол сезмедиди, къатларында жатхан тиширыуну, жарасы бек ачыб кычыргъанча, тюрюнде кычыргъанын да ол эштмедиди.

Илмар жукълаб, нарат тереклени, кюн жылтыратхан тенгизни эм бийик атасын: аны жарыкъ, кюле туруучу кёзлерин тюрюнде кёрдю.

Тёртюнчю башы

ЖАНГЫ НЕГЕРЛЕ

Баракда хауа ауур эди. Илмар терлеб, суу болуб уянды, шөндю кече не кюн болгъанын билмей кёб турду. Алай ма ол, къабыргъада кюн таягъы тийген, сары жерчикни кёрдю. Огъары бийикде шлопканы тюбюнде гитче, къум басхан терезечик бар эди. Кюнню таягъы мутхуз мияладан ётюб, баракны къабыргъасында жарыкъ ойшай эди. Алай болса тышында ачыкъ кюн тийген эртденликди, эм кёк да таза кём-кём, аны юсю бла уа, мамукъ юзюклуча, женгил булутчукъла уча болурла.

Илмар ауур кюшюндю. Анасыны къатына аны андан да жууугъуракъ къысылырылыгъы келди. Алай анасы къатында жокъ эди. Илмар башын кётюрдю.

— Анам!

Киши да жауаб бермеди. Ол салам мулжаргъа олтурду. Аны къарангылыкъ бла шошлукъ къыйнай эди.

Баракда киши жокъ эди. Къайдады ол, не болгъанды анга, анасы къайдады? Алайлайын, кече не затла болгъанын эм баракга кирген, лагерни начальниги Гейдрих-ни сансыз къарагъаны, эм Янисни сыйырыргъа кюрешген солдатны, эм анасына таякъ бла керилген, базыкъ тюкюлю къолну эсине тюшюрдю. Къайры элтгендиле аны анасын?

Анасы биргесине болгъан тенгли бирде, ол аланы сакъларгъа мадар табарлыгъына, кишиге басынчакълат-мазлыгъына, Илмар ийнаныб эди. Анасыны къатында ол кесин ийнангылы, батыр суна эди. Энди уа — ким сакъларыкъды аны, мындан ким эркин этерликди!

— Анам, анам!

Алай, ол сурауна жауабха тышында кюз-арты жел шуулдай эди.

Къалай эсе да женгил къарыусузланыб, Илмар, акъырын салам мулжаргъа олтурду. Бир эки сагъат ётгенде, солдат келиб, Илмаргъа, ызындан тебрерге буюрду. Аны бир уллу къыйынлыкъ сакълагъанына жашчыкъ ийнаныб эди. Кесин къорууларча адамы жокъ эди, кюрешиу — магъанасыз эди.

Аны солдат башха баракга келтирди. Мында сабийле кёб эдиле. Эм мында да кётюртмеле юйню къабыргъаларыны жанлары бла ишлениб эдиле. Аланы юсюнде эм тюбюнде къызчыкъла да, жашчыкъла да эм бек гитче сабийчикле да кюреше эдиле. Мында жангыз бир уллу адам кёрюнемей эди. Баракда къычырыкъ тауушдан Илмар кесин чакъыргъан тауушну да терк эшталмады.

— Жашчыкъ, жашчыкъ... бери кел!

Тюнене арбазда сюелиб тургъанда, ол сёлеширге умут этген, талгъыр кёз къызчыкъ аны къатына чабыб келди. Энди ол къызчыкъ алгъындан да инчге кёрюне эди, эм алгъынча жыйрыкъчыгъы тизгинли эм чачыны эки кекелчиги да эки жанына биягъыча тизгинли чирелиб тургъаны сейирлик эди.

— Сен да мындамы боллукъса? — деб, сорду къызчыкъ. — Сени ананг къайдады? — Аны ауазы тюрленди. — Мени анамы уа къайры эсе да элтгендиле.

— Жашчыкъ, сен аны кёрмегенмисе? Мени уа, Гунар бла, бери келтиргендиле. Гунар — мени къарындашчыгъымды, ол бизни бла сюелиб эди. Кел, бизде жер барды.

Адамланы басмаз ючюн, акъырын атлай, ала баракны къыйыр мюйюшюне ётдюле.

— Бери, башына,— деб, кызычык кыйналыб бийик кётюртмени юсуне чыгыб башлады.

— Тохта, мен болушайым,— деб Илмар билдирди. Алай ол кесини кючюн тергеялмады. Ауругъан аягы алыкъа кесин таныта эди. Алай, тишлерин кысыб, Илмар, кызычыкыга кётюртмеге минерге болушуб, сора кеси да минди.

— Бу бизни Гунарды.— Кызычык, кётюртмени юсунде кюреше тургъан жашчыкыны бурунчугъун сыйпады.— Бек хыпяр затды, аны бла бир зат эталлык туюлсе. — Ол, ахтыныб, жыйрыкчыгынын тобугъуну юсунде тюзетиб, ахшы кьонакбайча, айтды: — Жашчык, сен былайда жаталырмыса, биз арлагыракъ турурбуз... Сени атынг неди?

Кызычык анга тюбегенине кьууанганы кьроне эди: кыйыныракъ болса да, аны эски танышха санаргъа боллукъ эди да.

— Мени атым Илмарды, тукъумум'а Розитис.

— Ригада бизни арбазда да барды Илмар деб бир жашчык..., алай ол бек гитчечик эди, Гунардан да гиче эди. Бир кюлкюлю зат... жашчык, сен кьоркъма, мында тынчды. Алай хар кьуру да ашарыгынг келиб турады. Мени алай бек да угъай, Гунарны келгенча... Илмар, сени ананг'а кьайдады? Сен да ананг бла бирге эдинг да?

Ол затны сагыныргъа керек болмагъанын, кызычык кесини айта тургъан сьзюн бошагынчы окьуна ангылады.

— Алары кьайры эсе да алыб кетгендиле. — Илмарны эринчиклери кьалтырадыла. — Анамы да, Янисни да. Кьайры болгъанын мен билмейме.

Ол биртха бурулуб, бурунчугъун ёрге тартды. Кызычык бир зат кьрмегенча этиб, кьарындашчыгы бла жубана башлады. Илмар жангыдан анга айланганда, ол сорду:

— Сен эртденлик азыкъ ашагъанмыса? Угъаймы? Бизни гыржын кьатычыкларыбыз барды, ал. Биз ашагъанбыз.

Илмар, анасындан айырылгъанлы, биринчи кере кесине бир тюрлю бир кьайгырыуну сьзди. Анга туугъан юйюню жылыуу ургъанча болду. Ол керти да бек ач болгъанын эсине тюшюрдю.

— Сау бол.

Кызычыкыны кьолундан гыржын кьатычыкыны ол

адетли алды, алай гитче Гунар башын кетюрдю да, кезлерин кенг ачыб айтды: «Бер». Илмар гыржын кыйырычыкны жашчыкыга берди.

— Гунар, санга айыб туююлмюдю! — кызычык ачыуланды. — Ол адебсизликди.

— Къайгырмаз, — деди Илмар, туююрюгюн жута, — мен ач туююлме.

Кёб да турмай Илмар, кызычыкны аты Расма, анасыны уа — Эмилия, эм Расманы анасы бек ариу тиширыу болгъанын билди. Илмар биринчи кюн аны анасыны бетин эслеялмаса да, кызычыкны айтханына кесини ыразылыгъын, башын булгъаб, билдирди.

— Сен'а мени анамы кёргенмисе? Ол гитчечикди да, аны къарыуу жокъду деб сен алай умут этме. Сен билемисе, ол къалай батырды, охо!

Эм, баракда, гитлерчиле анасын бла Янисни элтирге къалай келгенлерин ол дагыда эсине туююрюдю.

Гитче Гунар кетюртмени юсюнде, саламдан этилген адакы иллеучюк бла кесин жубата эди. Адакы илленю саламы чачылыб, кыйырлары ары-бери чыгыб эди, аны себепли ол адакыны кючлю эм туююшюучю хали бегирек да бар эди.

— Муну анга бир оруслу жашчык — Коля ишленгенди, — деб Расма ангылатды. — Ол, ма, алайда жатыбды. — Ол Илмарга жууукъ жаллаб шыбырдады: — ол жашчык бек батырды. Ол аладан арталлы да къоркъмайды. Ол, къалай болса да — аланы эшиклери жабыллыкыды, дейди.

— Къалай эшиклери?

— Ол'а, ма аллай — аланы артлары боллукъду. Ол алай айтханды — эшиклери жабыллыкыды деб айтады.

Илмар, машинада олтургъанда, кесини хоншусун эсине туююрюдю:

— Ол къайдады? Мен анга бир къарарга сюеме.

— Керек туююлмю. Жукълаб болур.

— Мен уятмам, къараб къоярма.

Расма инбашларын жыйыб, Коляны къайда жатханын Илмарга кёргюзтдю.

Баракны ол муююшюнде бютюн да къарангы эди. Илмар кетюртмеледе жатыб тургъанлагыга къарай барыб, кимге эсе да къолу жетди.

— Кимсе сен? Не керекди санга?

Ол оруслу жашчык болгъаны, айхай да, белгили эди. Илмар арсарсыз аны ауазындан таныды.

— Салам! Сен мени таныдыңмы? Эсингдемиди, биз экибиз да Ригадан машинада бирге келгенибиз?

Жатыб тургъан кётюртмеде олтуруб, аякъларын салындырды:

— А! Ол сенмисе... Саумуса?

— Саума, — деди Илмар. — Алай Янисни, къарындашчыгъымы, къайры эсе да элтгендиле, анамы да къайдагъысын билмейме.

Коляны жазыкъсынырын, арсарсыз, нёгер болайыкъ деб айтырын, Илмар сакълады. Ол анга алай татлы нёгер боллукъ эди! Алай Коля андан кёб Илмаргъа эс бурмады.

— А... — ол, къалай эсе да сансыз, кеси аллына узун тартыб, кётюртмени къарангы жанына ётдю.

Бир кесек сакълаб, Илмар, къаршы болур ючюн, дагъыда бир кере кюрешди. Ол сорду:

— Сени да бери ананг бла биргеми келтиргендиле? Коля жауаб бермеди.

Алай Илмар айырылмай эди:

— Сени атанг'а фронтдады да? Қъарындашынг'а бармыды?

Коля, къысха бурулуб, жингиригине таяныб, кётюрюлдю:

— Сен неге деб къадаласа? Мени кишим да жокъду. Ангылаймыса, жокъду. Болду!

Башын саламгъа салыб ол жангыдан жатды.

Илмар не этерге билмей тохтады. «Бу жашчыкъ алай нек ачыуланды? Мен анга не хата этгенме? Мен жалан да сёлеширге, шагърей болургъа кюреше эдим». Илмар мудахланыб, кётюртмеден акъырын тюшюб, Расманы къатына къайтды. Қъызчыкъ таракъны сыннган кыйырчыгъы бла, тобукъларыны юсюнде ары-бери бурула тургъан, къарындашчыгъыны башын тарай эди.

— Не болдунг? — деб ол Илмардан сурады. — Танышдыгъызмы? Ол иги жашчыкъды да?

Илмар тынгылай эди. Расма, кеси-кесине мурулдай, Гунарны акъсыл чачында жик айырыргъа кюреше эди.

Алайына, Илмар бусагъатда къайтхан жерде таууш эштилди, ким эсе да кётюртмеден секириб, женгил атламла бла ала таба тебреди. Ол Коля эди.

— Сен мындамыса? — ол Илмаргъа сорду. — Сени атынг неди?

— Илмар.

— Мени уа Қолька. Беляков Қолька — ол, билмей

тургъанлай, Илмарны кьолундан тутуб шыбырдады: — Ала, Илмар, сен кьалай акъыл этесе мындан кьачаргъа боллукъмуду? Расма, сени акъылынг бла уа?

Къачаргъамы? Ол зат Илмарны акъылына бир да келмеген эди.. Мындагъы надзирателлени жундурукъларын ол алыкъа эсинде асыры бек тута эди. Ол кьоркьунчлу огьурсуз кьарыу анасын окъуна хорлагъанды. Эм алайлай... кьачаргъа?

— Ой! деди Расма — ол иш болаллыкъмыды да?

— Кесим да билеме кыйын болгъанын, — ачыуланьыб жауаб берди Коля. — Алай адамла кьачадыла да. Сёз ючюн, кьазыб жер тюбю бла. Мен китабда окъугъанма. Аллаь бир революционер болгъанды. Аны айрыкамда, тюрмеде тутхандыла. Тёб-тёгеречи суу, кьалаурла, болса да ол'а кьачаргъа кёл алгъанды. Алай бла кесини камерасындан жерни тюбю бла тешик кьазыб башлагъанды. Жерни кече кьаза эди. Не бла кьазгъанын билемисиз? Къашыкъ бла, бош кьашыкъ бла. Топракъны уа хуржунунда чыгъара болгъанды. Юч жылны ичинде кьазгъанды, эм ахырында кьачханды.

— Юч жыл! — Расма шош ахтынды.

— Ахшы, жер тюбюн кьазмасакъ да бир башха тюрлю зат этейик. Алай кьачаргъа уа боллукъду да. Жалан да сагъышланыргъа керекди ансы.

— Ахшыды! Биз сёзсюз бир зат этербиз!— деб Расма кьууанды. — Алай этер затыбызны барыбыз да бир-бирге билдире сагъышланыргъа керекбиз.

Надзиратель баракга кирди да, жатыб жукъларгъа буюрду. Илмар жангы нёгерлерини кьатында жатды. Коля кеси жатхан жерден саламны келтирди эм алагъа кёчдю. Расма Илмаргъа тынчыракъ жер этерге кюрешди. Алай ол кёбге дери жукълаялмады. Кьуру кьачыуну юсюнден сагъышлана эди. Алайына, кертиси бла окъуна, мындан кьачарча болса уа?

Илмар ахтынды эм тынгысыз ары-бери бурулду.

— Сен алыкъа жукъламагъанмыса? — Коля анга, шыбырдаб, сорду.

— Угъай!

— Сагъышмы этесе?

— Хау.

— Мен да.

— Мен да, — Гунарны уятмазча, Расма акъырын айтды.

Бешинчи башы

КЪОРКЪУНЧЛУ БАРАК

Баракда жүзден артыкъ сабий. Фашистле, жетиб келген сабийлени — жашчыкъланы ууакъ сабийлени да бери: Белоруссиядан, Эстониядан, Латвиядан, Литвадан жыйгъандыла. Аланы мында нек тутханларын сабийледен бири да билмегенди. Ууакъ сабийле, кеслерини жашаулары нек тюрленгенин билялмай, бир кезиуледе ары-бери чабышыб ойнай эдиле. Билмей тургъанлай, баракда сабий кюлген таууш эштиле эди эм андан таматаракъларына бегирек да къоркъуу тюше эди.

— Тыныгъыз, тыныгъыз, не этесиз сиз! — деб сабийчиклени къайсы болса да бири тохтата эди.

Баракда олсагъатдан окъуна унукъдургъан шошлукъ бола эди.

Илмар баракда жалан да Расма бла Колягъа жууукълашханды. Къалгъанла бар эселе да, жокъ эселе да — анга башха туйюл эди. Башха сабийле бла шагърейленирге Коля да артыкъ тартышмагъанча кёрюне эди. Ол кеси жатыучу мюйюшде, сау кюнлени тынгы-

лаб, мудахланыб жата эди. Соруулагъа, бир тюрсю эм бойнун бурмай, ачы жауаб бере эди.

Илмар, Коляны керексиз къайгъы этдирмейме деб, аны къатында тынгылаб олтура эди.

Расма уа баракда тургъанла бла терк шагърейлене эди эм баракдагъыла бла шуѣх бола эди. Анга бек къыйырдагъы мюйюшледен келе эдиле. Бирине баиш тараргъа баш таракъ бере, башхасыны чачын эше, ючюнчюню уа, къысха заманда ананг бла болурса деб, таукеллендире эди. Бир къауумла уа бош, къатында олтуруб, ачыкъ жүреклерине бла сѣлеширге келе эдиле. Илмар аны бары да не зат ючюн суюгенлерине сейир эте эди, алай кеси да билмей тургъанлай анга бекденбек байланыша эди.

Расманы тѣгерегине сабийле тѣгерек олтуруб, жарым ауаз бла ачыкъ жүрекден хапар терк-терк башлана эди. Арт жылда, Совет властны заманында къалай жашагъанларын эскерирге артыгъыракъ да сюе эдиле.

— Биз атабыз бла, — дей эди бир къызчыкъ, — хар ыйых кюн театркъа барыучу эдик. Театрны, артыгъыракъ да жыр жырлагъанларын сюеме. Атам манга айтыучу эди: «Школну бошасанг, консерваториягъа берликме. Нина, сен менде махтаулу артистка болурса». Ол'а менме, ангылаймысыз?.. Эм Нина сагъышланыб тохтай эди.

Расма Гунарны кесине тартыб, эм ол да эсге тюшюре башлай эди:

— Бизни анабыз'а Юглада¹ фабрике ишлей эди. Мен аны цехинде болгъанма. Аллын, къоркъуулу тауушла эштиб къоркъгъан окъуна этген эдим. Артада уа анамы кѣрюб, къатына чабхан эдим. Ол бек узун машинаны — станок дегенни къатында айланыб, нени эсе да тюзете, машинадан'а, тохтамай, суу акъгъанча, иегили ариу кѣк къумач созулуб чыгъа эди.

— Ол неди! — барысы да, атына Антон деб чакъыргъан жашчыкъ, тѣзюмсюз бѣле эди. — Ма бизде Ильмень кѣлде...

Эм, тохтамай, ашыгъышлы, ол кѣл къаллай терен, уллу болгъанын, анда чабакъ тутууну, атасы тамата къарындашы эм колхозчула бла бир талай кюннге чабакъ тутаргъа барыучусун тохтамай айта эди.

¹ Ю г л а — Ригадан узакъ болмай, Югла кѣлню къатында, къумач сокъгъан комбинат.

— Чабакъ тутуу! — Илмар, аны атасы да суу жагда чабакъ тутуучу бла олтурургъа суйюучюсюн эсине тышюрдю. Атасы, Илмар бла чабакъ тутаргъа, Даугава бла энишге барыр ючюн байдарка сатыб алыргъа умуту бар эди. Багъалы, суйген атам, ол энди къайдады? Анам'а, Янис бла?

Аллай хапарладан анга кыйын бола эди. Юйню, жууукъланы юсюнден эскериу, жюрекни чимдий эди. Илмар мутхузланыб мюйюшге кысыла эди. Коля да муда тынгылай эди. Ол, жалан да лагерден къачыуну юсюнден хапар барса, жилтинлене эди.

Илмар, Коля эм Расма лагерден къачыуну юсюнден тюрлю-тюрлю планланы терк-терк саладыла, алай иги оюмлашсала, ол болунмазлыкъ зат болгъанын ангылайдыла. Эм Илмар амалсызгъа къала эди: «Угъай, мындан къачыуну амалы жокъду». Алай ол затны эштдириб'а айтмай эди.

Эркинликни юсюнден Коля анга салгъан акъылладан айырылыргъа жарарыкъ туююл эди. Аланы мындан... ким болса да биреу ычхындырса эди. Атасы Илмарны бу къаргъышлыкъ лагерде кыйналгъанын билсе эди, келиб болушлукъ этер эди.

Бир жол Илмар кесини нѣгерлерине ол оюмун айтды.

— Сени атанг'а къайдады? Урушдамыды? — деб сорду Расма. — Ол бизге къалай бла келаллыкъды?

— Мен билмейме, — Илмар ийнангысыз жауаб этди. — Ол урушда болмаз дейме. Ол анда... агъачдады.

Коля кенгирекде, болуучусуча мутхуз олтура эди. Алай былайда ол сейирсиниулю башын кѣтюрюб:

— Къалай, алай — агъачда? Ангылашыулу айт!

— Билмейме. Бизге Круклис келиб, анама: «Марта, къайгъы этме, Петер къайда эсе да мында агъачдады, алай аны бир жан билирге жарарыкъ туююлду» — деб айтханды. Ма бары да...

Коля Илмаргъа кысылыб, сермеб, къолундан тутуб:

— Сора, ол агъачдады? Партизанлада болурму? Сен тынгылаб нек тургъанса да? Ол жууукъда болургъа болурму? Айтчы, айт!

— Билмейме. Мен жалан да: къайда эсе да агъачдады, — деб эштгенме. Сора Круклис кетген эди.

Коля жундуругъу бла кѣтюртмени уруб:

— Эх, адамса сен да! Айхай, партизанладады. Сора ала мында да бардыла. Сен'а тынгылаб тургъанса!

— Коля, сен неге чамланаса? — деб Расма кьатышды. — Ол терс туююлдю да. Ол, аны алай магъаналы болгъанын билмегенди, ансы эртде окъуна айтыр эди. Илмар, тюзмюдю? Мен да билмейме, кимдиле ол... партизанла дегенигиз, эм сен не ючюн алай жъайгъылы болгъанынгы.

Коля жалан да кьолун силкиндирди да:

— Сиз барыгъыз да кьаллай эссизлесиз!

Ол Илмаргъа эм Расмагъа кысылыб, тегерекде наралагъа кьараб, шыбырдаугъа киришди:

— Партизанла — ала... кьалай ангылатайым сизге... кысхасы, агъачда жашаб эм андан'а фашистлеге чабыу-уллукъ этедиле, ангылаймысыз? Аланы ёлтюредиле, поездланы чачадыла, кёпюрлени да бузадыла. Гитлерчиле уа аланы туталмайдыла, не ючюн десенг, партизанла этерлерин этиб — олсагъат окъуна агъачха кетедиле. Эх, мындан партизанлагъа кьачалсакъ эди!

— Атамы да табсакъ! — деб, Илмар кьууанды.

— Кычырма сен!.. Аны юсюнден уллу айтыргъа жарамайды, ангылаймыса?

*

Алай негерле лагерден кьалай бла кьачаргъа керек болгъаныны юсюнден бир зат да оюмлайлмадыла. Бир жол дагъыда аны юсюнден сёз башланды. Коля да Илмар да бири-биринден тамаша, тюрлю-тюрлю проектле кьурай эдиле.

— Сен'а нек тынгылайса? деб Коля Расмагъа сорду.

— Жашла, — деб, Расма мутхузуракъ айтды, — алай бла сиз затда эталмазсыз. Мен билеме.

— Ол кьалай, алайды? — деб Илмар ангыламады.

— Мени бла эм Гунар бла. Ол ачыкьды да, мен сизге эртде окъуна айтыргъем: кьуру экигиз болсагъыз ким биледи бир зат болургъа болур, биз'а.. ауазы бёлюндю. — Гунар бла мен кьалырбыз.

Ол бурулуб, кьарындашчыгъын кесине кысыб, башын сылай башлады:

— Сизсиз? Экибиз? — Илмар сейирсинди.

Алай ол, Расма тюз айтады деб, алайда окъуна оюмлады. Керти окъуна беш жыллыкъ жашчыкъ бла мындан кьалай кьачаргъа боллукъду? Гунарны лагерде кьояргъа уа жарамаз да! Кьалай болсун да?

— Тынгыла, — Коля кызчыкыны кыатына кыаршы келиб, — тели сёзле айтыуну кыой! Кыачыу эсе, барыбыз да бирден, бош оюмлау кыалыргыа. Ойлагыанса — эжеулен! — Ол кыолун аны инбашына салыб: — Сен кыоркыма, мен мында бир затла оюмлагыан болурма дейме.

Тюзюн айтханда, Коля керти айтмагыанды. Алыкыа бир зат да оюмламагыанды, алай Расманы жабсарыргыа бек сюе эди.

Лагерде тургыан биринчи минутдан окыуна Коля кыачаргыа оюмлай эди. Ол, гитлерчилеге кечгинлик этмей, дерт жетдирир ючюн, эркинликде болургыа керекди. Ала аны атасын ёлтюргендиле, аны туугыан элин Бородулинону кюйдюргендиле, анасы, кыарт аппасы эм эгечлери отда кюйген эдиле. Фашист карателле Кыяны тутхан эдиле. Ол эки кере кыачхан эди, алай хар жолда да айланыб гитлерчилени кыолларына тюзгенди. Алай кыачыу аны акылындан кетмегенди. Ол дерт жетдирирге, кыан алыргыа керекди.

Алай, Коля лагерде нёгерле табханды, эм жангызлай кыачыу — нёгерлерин сатханча кёрюне эди.

*

Бир-бирге ушагыан кюнле шош ёте эдиле. Баракдан бир кышини бир жары иймей эдиле. Солдатла, сабийлеге, кюннге эки кере челек бла осал ийисли кыаралдым мор худур келтире эдиле, алай анга эртденликде, нек эсе да, кофе, ингирде уа — шорпа дей эдиле. Ол «кофеге» не да «шорпагыа» бир кыауум кесек бишген брыква, эм, ахырда да ашаргыа жарамагыан, ётмек кесимчик бериучю эдиле.

Коля хар затха сансыз эди, алай иш жангы тенгле-ри — Илмар бла Расманы юсюнден болса — кёб тюрлю затла мадара эди. Нараланы тюрбюнде, кыайда эсе да узакыда, ол эски солдат челекчик табхан эди. Челекчик, керти да, бек бююлюб эди эм агыа эди, алай Коля, кыолундан келген кыадар, аны тюзетиб, тешигине уа топракыгыа ушагыан, ётмек буштукы этген эди.

Коля, Илмар эм Расма ашагыанда, тынч ашаб, челекчикден нёгери алгыандан эсе кёб алмазгыа кюреше эдиле. Жалан да гитче Гунар, бир-бирде унутуб, битеу беш бармагыын да челекчикге бошлай эди.

— Гунар, биягы! — Расма чамланыб, алгыын ана-

сы ачыуланганда къараучусуча къараб, эс жыйдыра эди.

Ашаб бошагъандан сора, Расма, нараланы тазалаб, салам буштукъ бла челекчикни сыйпаб, ызы бла къарындашчыгъыны тизгинин жыйыб башлай эди. Илмар ол затны кёрюб, кёлекчигин таб этиб, эм кесини чачын сылай эди. Коля окъуна юйюкген чачын сагъышлы сылайды.

Юйюнде Илмар ахшы ашаргъа суйюучю эди, энди уа ашны юсюнден не аз сагъыш этерге кюрешсе да, акъылына бири- биринден иги затла келе эди. Бирде тюшюнде хыйсабсыз уллу катлетлери бла табакъ кёрдю. Катлетле, чачылыб, таууш этиб, ассыры ариу ийис этгенден, Илмар жатхан саламында тынчлыкъсыз бурулуб тебрей эди. Аны кёзюне ууалыулу, саргъылдым бек бишерек уллу хичин не да жаудан юсюне къалын сюртюлген, ариу ийисли, ётмек кесим кёрюне эди.

Алай ма, бир жол, эртденликде моргулдум-кирли худурну орнуна, солдатла челекле бла керти кофе, ариу ийис этген ичги эм бишген брюкваны орнуна уа, сууда бишген, зынтхы баста келтирген эдиле.

Ингирикде биягъы каша келтиргенлерине сабийле сейир этген эдиле.

— Къарагъыз... баста! Ким биледи, энди бизни терк окъуна эркин этерик болурламы? — деб, Илмар оюмлады.

*

Экинчи кюн да аш ашар кибик эди. Ючюнчю эртденликде уа, сабийлеге жангыдан ашлыкъ кофе бла зынтхы бастаны ашатыб, надзирателле, баракладан чыгъыб, барына да бир тизгиннге туругъа буйрукъ бердиле. Эртдеден бери сабийле башы ачыкъ жерде болмагъандыла. Ала кюнню унутхандыла. Бусагъатда уа, жарыкъ кюн таякъларындан, кёзлерин къыса, кюз арты эртденликни ариу хауасын жутланыб жута, ала бир-бири ызларындан баракдан чыгъа, узун тизгин болуб, къабыргъаны аллында тизиле эдиле. Бизни шуёхларыбыз бир-бирини къатында сюелирге эниклегендиле.

Сабийле бары да тизилгенден сора, аланы санадыла, солдатлагъача онг жанына бурулургъа команда бериб, узун сынжырча тизиб, арбазны ортасы бла, артыкъ

уллу болмагъан бир баракга элтдиле. Акъ халаты бла баракдан, кёзлюклерини миялалары да кёберек, базыкъ гитлерчи чыкъды. Ол сабийлеге терк къараб, арха бурулуб, жангы башлы чурукълары да чырылдай, эшикден ичине ташайды.

Онушар санаб, сабийлени къауум-къауум этиб баракга элтиб башладыла.

Шуёхла, санагъанда ючюнчю оноуланнга тюшюб, къоркъа, кезиулерин сакълай эдиле. Аланы незатха жыйгъандыла? Аланы анда не зат сакълагъанын, бири да билмей эди. Ол зат къоркъута эди. Илмар, тынгысыз, бир аягыны юсюнден бирси аягыны юсюне тура эди. Аны тамагъы да къургъакъсыгъан эди. Расма, ариу хауада болгъанына къууаныб, тохтаусуз, ычхыныб, бираз чабаргъа эниклеген къарындашчыгъын кесине къаты къыса, сюеле эди. Коля да кесин не тири тутама деб кюрешди эсе да, аны хали да таб туююл эди. Ким биледи, ол фрицле анда не зат этерикдиле!

Алай, ма, ючюнчю къауумгъа да кезиу жетди. Сабийле босагъадан атладыла. Больницагъа ушайды. Акъ клеёнка бла жабылгъан столну юсюнде, къаллай эсе да ийнеле, пинцетле, чёгюшчюкле жылтырай эдиле. Андан арлакъда — узун агъач ундурукъ, ол да акъ клеёнка бла жабылыб. Столну артында, шинтикни юсюнде кёзлюклю, ол арбазгъа чыкъгъан базыкъ олтура эди. Ол докторгъа ушайды.

— Ма сен, — деб, бармагъы бла кёргюзтюб ол, къыйырдагъы сабийледен бирин чакъырыб, аны сол къолундан тутду.

Ол эсги Руссаны къатындан чабакъчы Антон эди. Илмар асыры къоркъгъандан тылпыуу тыйылгъанын эслей башлады. Алай... Къоркъурча бир зат да болмагъанды. Доктор Антонну къолун кесини тобугъуна салыб, жашчыкъны орта бармагъын мамукъ бла сыйпаб, стол юсюнден, жылтырагъан, бир машиначыкъны алыб, аны бармагъыны къыйырына жетдирди. Антон жалан да ох дегинчи бары да тамам болгъан эди. Бармагъыны жарачыгъындан къанчыкъ чыкъды.

Кесини къоркъгъанына, Илмар уялды. Этгенлери — жангыз да къанны анализ этерге аладыла. Бош затды, ахыр да ачымайды. Эм шуёхларын батырландырыр ючюн, Илмар кесин чакъырыр заманнга да тёмей, алгъа атлаб, къоркъмай къолун узатды.

Лагерде кюнню низамы минутлагъа юлешиниб эди, ол, механика кибик, заманында толусунлай толтурулуна эди. Алай ол толтурулунауу механизманы, эсде болгъанлай, бир винтчиги тохтаб къалгъан болур эди: сабийлени артха айландырыб сюргенде, алагъа кёрюрге жарамагъан бир затны кёрдюле.

Лагерни ортасындагъы кенг площадка адамланы кёб къаууму акъырын бара эдиле. Ала сакъал басхан, арыкъ терилери бла суюклеринден башхалары болмагъан, къара, къыйналгъан бетлери бла эр кишиле эдиле, Аланы бир къаууму жалан аякъ, бир къауумуну аякъ кийимлери жыртылыб эдиле. Аланы жыртылгъан кир быстырлары аскерчи кенчеклени, келеклени эсге сала эди. Кёбюсюнде, эртде байланган, къаралгъан байлаула кёрюне эдиле.

Ол къауумну къалауур солдатла тегереклерин къаты къалын тогъай алыб, автоматларын да хазырлаб, тута эдиле. Конвойланы бир къаууму башларына къысха жантаула тагъыб, уллу кёк авчар итлени, ала да тегереклерине къараб гырылдай, элте эдиле.

Тутулгъанла, бир-бирлерине болуша, кючден-бутдан атлай, бирге жокгу болуб бара эдиле. Алай аладан бири да башын бошламагъан эди, аланы кёзлери узакъгъа, анда къаралгъан агъачха тюз къарагъанлай бара эдиле.

Тюрме лагерни, адамы болмагъан аулагъында, атала бла сабийлени бир-бирлерине тюбешиулери, адам эсине келмей тургъанлай, болду!

Абаданланы да сабийлени да бир сёз айтыргъа да къолларындан келмеди. Ала, бир такъыйкъаны ичинде тохтаб, бир-бирлерине къарашдыла. Алай къалауур солдатла пленлилеге чабдыла. Автоматлагъа, таякълагъа къармашдыла, итле ачы юрюб башладыла.

— Шнель, шнель¹, тегерекге къарамагъыз! — деб гитлерчиле муштухул болдула.

Колонна тебреди. Алай биреулен — бек узун эм бек арыкъ, къолун кётюрюб къычырды:

— Сабийчикле, ол налатлагъа кесигизни бермегиз! Бизникиле хорларыкъдыла!

¹ Ш н е л ь — терк (немец тилде).

Бир кѡауум гитлерчиле батырланнганны юсюне чабдыла, кѡоларын артына бурдула. Алай болса да ол кесин тартдырыб кѡычыра эди:

— Кѡалай болса да бизникиле хорларыкѡдыла!

Ол кюн сабийле тургѡан баракда, эсде болмай тургѡанлай, тѡбешиуню юсюнден кѡб хапарла айтыла эдиле.

— Сиз'а кѡргенмегиз, — дей эди Илмар, — ол ычхыныргѡа кѡалай кѡрешгенин?

— Ол таягѡы болгѡанны ол, кѡалай тѡртген эди! — деб, Антон кѡууана эди.

— Ала бары да, жаралыла болурла, — деди Нина. — Барыны да байлаулары бар эди. Аладан бири уа мени атама ушайды... — Эм кѡызчыкѡ башчыгѡын кѡоллары юсюне бошлады.

Ол сѡзледен бары да мудах болдула.

— Эх, — деди Коля амалсызлы, — ала бла сѡлешсек эди, ма ол заманда иш иги болур эди.

*

Гитлерчилени сунмай тургѡанлай этилген хурметлиликлери тохтамагѡан эди: энтда да эки кюнню ичинде сабийлеге баста бла ашылыкѡ кофе бериб турдула. Ючюнчю кюн'а сабийлени дагѡыда биягѡы баракга келтирдиле.

Баракны кѡатында аланы кѡарт, кѡаш тѡй солдат сакѡлай эди. Аны аскерчи кийимини тышында, клеѡнкадан этилген, алботасы бар эди. «Эт туураучу кибик» деб сагѡышланды Илмар.

— Ма, сен бери келчи, — деди солдат Нинагѡа.

Кѡызчыкѡ алгѡа атлады. Аланы ызындан эшик жабылды. Беш минут, он минут ѡтдю, алай Нина артха кѡайтмай эди.

«Не болуб кѡалды» деб сабийле сагѡышлана эдиле.

— Ой, жашчыкѡла, мен кѡоркѡама! — Гунарны кесине кѡаты кѡыса, Расма шыбырдады. — Анда не зат этилинеди?

Алай, ма, баракны эшиги ачылды да, биягѡы солдат, акѡ желим алботасы бла чыкѡды. Ол жашчыкѡладан бирин баракга алыб кетди.

Биягѡы заман тынч созула эди. Жашчыкѡ да артха кѡайтмады. Баракны эшигини юсюнде биягѡы солдат кѡрѡндю.

Энди кезиу Колягѡа жетди. Расма аны кѡолун сермеб тутуб:

— Артха къайтыб кел, Коля, къайтмай къалма, эште-мисе?

— Ахшы, — Коля къайгысыз жауап берди. — Сен къоркъма, анда сен къоркъурча зат жокъду.

Ол башын ёрге кётюрюб, ишарыргъа кюреше, тири-тири атлаб кетди.

Коля да артха къайтмады.

Солдат'а баракдан чыгъыб, Расма таба атлаб, бармагъын Гунаргъа тиреб, айтды:

— Жашчыкъны.

— Угъай-угъай! — Расма, къарындашчыгъын кесине кысыб, артха турду. — Мен сизден тилейме бизни эки-бизни да бирге.

Солдат амалсызлы башын булгъады:

— Алгъын жашчыкъ, сора кызычыкъ.

— Угъай-угъай! Керек туююлдю! Биз бирге. Ол гитчечикди да. — Расма тегерегинде жашчыкълагъа, кызычыкълагъа, къоркъгъан, къайгылы кезчюклери бла, болушлукъ сурай къарады:

— Сабийле, Илмар!

Гитлерчиле бла даулашыудан магъана чыкъмазлыгъына, даулашса да хатагъа къаллыгъына, Илмар эртдеден ийнаныб эди. Алай Коля аны орнуна болса, Расмагъа болушлукъ этмей къоярмы эди? Илмар солдат таба атлады:

— Тынгылачыгъыз, биз сизден тилейбиз, ала бирге болсунла. Кертиси бла окъуна, ол бек гитчечикди. Биз бек тилейбиз.

Солдат, ангылаусуз сейирсиниу бла жашчыкъгъа къараб, къолун кётюрдю. Илмар къоркъуб, кёзлерин кысыб, башын инбашларына жыйды. Алай гитлерчи, жалан да, кесини желкесин къашыргъа къолун кётюрген кёре эдим. Ол ишлерин этиб, Илмаргъа, Расма бла Гунаргъа ол, дагъыда къарады. Аны акъылына не эсе да бир къууанч зат келди.

— Ахшы, — деди ол, — шайтан сизни бла! Келигиз экигиз да! Расма бла Гунарны эшик таба тебретди.

— Илмарны, баракга бек артдагыладан бири этиб, чакъырдыла. Ол кезиую жетгенине, бу белгисиз затны бошалгъанына, къууанган окъуна этди. Болса да босагъадан, ёлурге жетген жүреги бла, атлады.

Мында хар зат аллынча формада эди. Илмар, акъ халаты бла базыкъ доктор олтургъан столну къатына ба-

рыб, хазырланганча этиб, бармагъын докторгъа узатды. Алай, баракда дежурна болгъан солдатладан экинчиси, жашчыкны инбашларындан тутуб, агъач ундурукъну къатына келтирди.

— Жат, — деб буюрду ол.

Илмар жатды. Солдат аны келегини женгин ёрге къайырды. Аланы къатларына доктор келди. Илмар аны къолунда, къыйырында резина быргъычыгъы бла, узун ийнени эследи. Доктор ундурукъну юсюне ийилди. Билегини бюгюлген жеринде, къыдюрюб ачыгъанын, Илмар ангылады. Ол ачыу терк окъуна тохтады.

Алай билегинде бир тынгысыз этген табсыз зат къалгъан эди. Кёзю-башы азыракъ тели айланады. Илмар кёзлерин къысды. Алайына кимни эсе да уллу, къаты, зыбыр къол аязы аны бащына акъырын жетди. Тынч, мангылайына жете, къол аяз ёргеракъ ётюб, бир кере чачны юсю бла жумушакъ сылады...

Ол ийнакълагъаннга ушай эди. Илмар къыйналыб кёз кирпичлерин кётюрдю. Къарт гупбур солдат аны юсюне ёре туруб эди. Аны бетин иги кёрюрге суююб, Илмар башын бурду. Доктор да шыбыр-шыбыргъа, артына бурулуб, къарады. Солдатны къолу жеринде сын болду. Илмар, ауур къюшсюнюб, жангыдан кёзлерин жабды.

Къарыусузлукъ, амалсыз къарыусузлукъ! Кёзю-башы тели айланады. Жатыб тургъан агъач ундуругъу тюбюнден чыгъыб, къайры эсе да бир жерге батыб баргъанча кёрюнеди. Ол сол къолун гыжы этиб ундурукъну къыйырындан тутуб, къычырыкъ этерге умут этди.

Эм, ол кезиуде, жангыдан ийнакълагъан, тынчайтхан зыбыр къол аяз жетеди...

Солдат аны чачын энди сыламай эди эм къолун энше ийди. Кёзлерин жангыдан ачыб, Илмар биринчиге кёргени — солдатны, эртдегили къатыланган берчлерине, къаралгъан терен ызладан толгъан, зыбыр къол аязын кёрдю. Ол къол Илмаргъа танышча кёрюндю. Атасыны къол аязында да аллай къаралгъан терен ызлыкъла бар эдиле. Ала жуусанг кетмеген, темирчиликде, станокну къатында эм башха къыйын ишледе кёб ишлегенден, ёмюрге, къол териге тюшген тамгъала эдиле. Ишчини къол аязы. Илмаргъа, къалай эсе да иги болгъанча, жюреги да тынчайгъанча кёрюндю. Алай болса уа...

Алайлай бир таууш чыкъды:

— Болду!

Къысха къымылдау бла, доктор ийнени чыгъарды.

— Хайда! — деб ол, чыдамаздан, буйрукъ берди.

Эм Илмарны, жашырын, башын сылай тургъан солдат, сермеб аны ундурукъдан тартды.

Илмарны кѣлюне тийиб жияды:

— Керек туйюлдю, мен кесим.

Ол къыйналыб ёрге къобду. Башы, къоллары, битеу санлары суудан толгъанча ауурлангандыла. Ары-бери ауа, ол эшик таба тебреди.

Алай, солдат, азчыкъ тюртюб, аны башха эшикге тюзетди.

Илмарны артха баракга келтиргенлеринде, Расма бла Коля мында эдиле. Кеслерини мюйюшюнде ала тынгылаб жата эдиле.

— Сора, сиздендамы алгъандыла къан? — деб, саламгъа таяна, сорду Илмар. — Къалайсыз да, къайгъырмазмы?

— Бизге къайгъырмаз!, — деди Расма, — алай бу Гунар. Мен къоркъама. Къарачы.

Илмар къарагъанында, Гунарны, кѣтюртме юсюнде къымылдамай жатханын кѣрдю.

— Ма, бу хар дайым да былайлайды, мен'а бир зат бла мынга болушлукъ эталмайма.

— Къачаргъа керекди, — Илмар, эринлерин къыйналыб ача, айтды. — Тюзюдю, Коля?

Коля жауаб бермеди.

Пленлилени колонасына тубегенли бери, ала бла байланышыу мурат Коляны эсинден кетмей эди. Ма, ким бла сѣлеширге керек эди! Алай аланы къайда табаргъа боллукъду? Къачаргъа уа керекди, бек керекди.

— Мен'а, жашла, акъыл этеме, Гунар бла менсиз бир кѣрюгюз, — деб Расма шыбырдады. — Бир зат болургъа болур.

— Тынгылачы, Расма, мен санга керти кѣлюм бла айтама: сен аны къой. Сенсиз биз кетмеzbиз.

Доктор, надзирателле бла, бир кюннге баракга эки кере келиб, сабийлеге терк къараб кете эди. Бек къарыусузланганланы къайры эсе да элте эдиле эм экинчи ала кѣрюнмей эдиле. Бек алгъа къара Ниначыкъны, сора дагъыда бир къызчыкъны элтдиле.

Бир къауум кюнню ичинде бизни шуёхларыбызны —

Гунар игиди, хатасы жокъду» — деген хал бла докторну алдаргъа къолларындан келди.

Алай болса да жашчыкъны жеринден тебмегенин гитлерчи кёрюб, надзирателге не зат эсе да айтды.

Кёб турмай солдат келиб, Гунарны алыб кетди. Расма жиялыб анга чырмау болургъа кюрешди.

— Къоркъма, госпиталгъа элтебиз, — деб, солдат ангылатды.

А л т ы н ч ы б а ш ы

К Ъ А Ч Ы У

Гунарны элтиб кетгенден сора, Расма кычырыкъ этмей эди, не жилимай эди. Ол къалай эсе да терк суугъан эди. Ол бир киши бла сёлешмей эди, кесини кекелчиклерин тарагъанын да къойгъан эди. Илмар аны жүрегин жабсарыргъа кюрешди, алай Коля нёгерин тыйды:

— Керек туююлдю!

Бир жол кётюртмеден эншге тюшюб келгенлей, къанганы къыйырына илиндириб, Илмар кёлегин жыртды. Алайлай, кёлегини да жылтыргъан тешиги бла, ол сау кюнню айланды.

Аш келтирдиле. Илмар бла Коляны къатына олту-

руб, Расма, кёзюн алмай, бир жерге къарагъанлай, осал жарашдырылгъан шорпаны жута эди. Ашаб бошагъанлай, ол Илмаргъа, билмей тургъанлай, сорду:

— Сен быллай кёлек бла къалай жюрюйсе? Тохтачы...

Расма кётюртмеден тюшюб, баракны бирси кыйырына акъырын кетди: аны анда да шуёхлары бар эди. Ийне бла бир кысха халычыкъ табыб, Расма артха къайтды. Ол ашыкъмай кёлю бла Илмарны кёлегин жамады. Сора эки жашчыкъгъа да къайгъырыулу къараб:

— Сизни хар затыгъыз кирди, жууаргъа керек эди!

Ингирликде уа, докторну барагыннан къайтхандан сора, ол кесини кекелчиклериң биринчи кере тарады. Экинчи кюн эртденликде Расма сёзню кеси башлаб:

— Биз мындан къачан къачарыкъбыз? Мен энди болалмайма. Мен билеме, Гунар ол «госпиталдан» арха къайтмайды. Андан бир киши да къайтмагъанды да, — деди.

*

Бир жолда, Коля жукълаялмай эди. Ол, сыртындан жатыб кесине ушаш, темир чалдишни ичинде, хауа чиракъчыкъны аз жилтирегенчигине къараб, жунчуулу сагъышлана эди.

Къатында Илмар, тюшонде, бир тюрсю солуйду. Бир-бирледе уа ол, гитче сабий кибик, эринлерин чамчам таууш этдире эди. Расма тынчлыкъсыз кюшюнеди. Арлакъда уа — Антон. Аны бетинде тынчлыкълы ишарыуу бла, ол ары-бери бурулады. Кесини суйген кёлюнде чабакъ тутханча кёрюне болур эди.

Кётюртмеледе эм кзуру полда онла бла сабийле жатадыла. Бирлери тынч жукълайдыла. Башхалары уа бир жанындан бирси жанына буруладыла, ынчайдыла, жилямсырайдыла. Къайсы болса да бири, алайына, тюшонде «Анам» деб, кычырыб, башын кётюрюб, терктерк ангылашынмагъан бир къауум сёзле мурулдаб, дагъыда жукълаб къалады. Жукъу арасында жаншаулагъа жауун тамычыланы тауушлары да къатышадыла. Баракны тышында узуннга созулгъан кюз-арты жауун жауады.

Коля жукълаялмайды. Не этейик? Бу къаргъышыкъ баракдан къалай къачайыкъ? Эх, ким болса да биреу юйретсе эди!

Къыйын кезиуде атасы къарыулу, къаты бармакълары бла, сакъал тюбюнден тутуб, башын кетюрюб, ийнакълы къараб, айтыучу эди:

«Хы, жууугъум, бир-бири ызындан тюзетиб айтчы, анда не тыйгъычынг барды сени...»

Энди атасы жокъду. Ол дуньяны башында жангыз кесиди...

Коля кезлерин жабды. Тузлуракъ суу тамычы аны эринлерине тенгереди. Аны ызындан акъырын жиягъыны юсю бла экинчиси да тенгереди. Жилигъанмы эте болур? Ол эди дагъыда жетишмеген!

Акылы къатышыб, чарсланыб башладыла, кирпичлерери ауур болуб, аланы кетюралмайды. Билмей тургъанлай, кечеги шошлукъда, ачы шкок таууш чыкъды, аны ызындан башхасы эм теб-тегерекден тауушла къуюлдула. Автоматла къысха-къысха къаугъалы чыкъырдадыла. Итле хырхаланган ауазлары бла юрдюле. Аякъ тауушла эштилиб, огъурсуз, къоркъуулары бла айтылгъан «Хальт, хальт!»¹, деген ауазла, жангыдан аякъ тауушла, шкок тауушла, итлени юрюулери эштиледи.

Баракда сабийле уяныб, кетюрюлюб, къоркъуулу тынгылай эдиле. Расма Коляны къолун суху тутуб:

— Ол неди? Кимни атадыла?

Илмарны эринлери къалтырай эдиле. Антон нараланы юсю бла сюркелиб келди.

— Сабийле, — деб шыбырдаб, — бирле иш'а къачхан болурламы?

Алайына, эшиклени къадаулары зынгырдаб, баракга солдат кирди эм къычырды:

— Жеригизден къобмагъыз! Бир тюрлю селешу болмазгъа! Тынч!

Къычырыкъла, шкок тауушла, ит ауазла узакъдан-узакъгъа кете эдиле. Кече, ашыкъмагъанлай, жангыдан шошлугъуна келди.

Къалаурла бла сакъланган, бегитилген баракга, тышындан — эркинликден жангы хапар къутулургъа болаллыкмыды? Ол болургъа болмаз дер эдинг. Алай эртденликде, ол кечесинде болгъан къайгъыны хапарын сабийле биле эдиле. Лагерден бир къауум тутулгъанла къачхан эдиле. Ол къалай белгили болгъанын билирге

¹ Х а л ь т ! — Тохта! (нем.).

кыйын эди, алай бирден-бирге кылай болунганын шыбырдаб айта эдиле. Тутмакъланы бир жерден башха жерге кечюре туруб кыачхандыла дегенча айтыла эди.

— Билемисиз, сабийле, — Антон ашыгышлы шыбырдаб, — билемисиз, экисин ёлтюргендиле, бирин тутхандыла, бири уа, кылай алай болса да, кыачханды, ахыры да кыачханды, ангылаймысыз?

Ол кыачаргъа базынган батырла кимле болур эдиле? Кыачханла, ол заманда, лагерни жеринде тюбеген тутмакъланы кыауумундан болгъанларына Коля ишексиз ийнаныб эди. Кыачыб кыутулгъан'а — ол кыара шилли, узун, башы байланганды. Кыалай жигитди! Ол кыаргъышлыкъ итлени алдаб секирди! Ма алай мадарыргъа керекди!

Ол кыачыуну юсюнден хапарла сабийлеге тамам бир ыйыкыгъа болдула.

*

Бир эртденликде, проверка болуучу сагыатда, баракга надзиратель бла бирге, тыкъ толгъан машогу бла, солдат кирди. Надзиратель арыкъ, сары шилли жашчыкыны чакыырды, солдат машокдан тогъайлы жыжымчыкъ бла гитче кыангачыкыны чыгъарды эм жашчыкыны бойнуна кийирди.

— Эсингде тут, — деди надзиратель — сен энди жюз онбешинчи номерсе.

Кыоркыуб, алагъа не этгенлерин ангыламагъан жашчыкыла бла кыызчыкыла, бир-бири ызларындан, надзирательни кыатына бара эдиле. Ала башларын алгъа тутуб, артха, жерлерине, кёкреклеринде кыангачыкылары бла кыайта эдиле.

Гитлерчиле кетгенден сора, Коля, кыолунда, бойнундан тагъылгъан бирканы, ары-бери бура, сорду:

— Илмар, мында не жазылады?

— Жюз элли ючюнчю номер, «унбекантер». Аны магъанасы — белгисиз деген сёздю.

Коля ангыламады:

— Ким белгисизди? Менми?

— Сен да, мен да. Кёремисе, менде да жазылгъанды «унбекантер» — белгисиз.

— Менде да: номер жюз кыыркъ эки, «ун-бе-кан-

тер» — деб, Расма абзырайыракъ сёзню бёлюмлери бла окъуду. — Сабийле, мен къалай белгисизме? Мен Расма болгъанымы, мени тукъумум'а — Звайгзне болгъанын хар ким биледи.

Алай Коля тынгыламай эди. Ол, ол белгисизмиди?.. Да аны атасы, анасы, эгечи, аппасы жокъму эди? Краснуханы жагъасында Бородулинода туумагъанмыды да ол? Аны аты жокъмуду да?

Ол башын кётюрюб, тегерегине къарады. Хар бир жашчыкъны, хар бир къызчыкъны бойнунда номери бла «Унбекантер» жазыу бла ит бирка тагъылыб эди. Гитчечикле баулу инжилери (ожерелье) бла жубана, къангачыкътары бла ойнай эдиле. Алай таматаракъ сабийле уа шошланыб, бир-бирлерине къоркъуулу эм жукъ билмеулю къарай эдиле.

Коля жундуругъун къысыб:

— Угъай, сиз кесигиз белгисизлесиз, сиз кесигиз унбекантерлесиз, харамла! Мен'а — Николай Белякова, Великолукск областда Семеновский сельсоветде, Бородулино деген элде механик Алексей Беляковну жашыма. Ма!

Ол къолу бла бауун тартды.

— Керек туююдю, Коля, — деб, Расма тыйды — къалай этсенг да дагъыда кийдирликдиле, бютюн аман боллукъду.

— Хау, ол кертиди. Къутулургъа бир амал — къачыу.

*

Кече таууш этиб эшик ачылды, эм да баракга тама-та надзиратель, семизирек гиртчи унтер-офицер кирди. Аны бет сыфатыны формасы ол бусагъатда сирке (уксус) ичгенча эди. Аны ызындан бир бёлек солдат кирди.

— Туругъуз эм кётюртмелени (нараланы) къатындан кетмегиз! Туругъуз, туругъуз! — деб, къычырды надзиратель.

Солдатла жукълаб тургъанланы аякълары бла тюртюб уята эдиле.

Битеу баракда тургъанла — жюз жыйырма жашчыкъла бла къызчыкъла аягъы юслерине турдула. Бизни юч шуёхубуз да кеслерини мюйюшде сюеле эдиле.

— Ёре тургъанлай туругъуз эм къымылдамагъыз! — деб, надзиратель команда берди.

Солдатла сабийлеге эслеб къараб эм таматаларыны белги бергенине кёре, мел бла, бир-бирлерини биркаларына, бир тюрлю, жоргъа ушагъан, белги сала эдиле. Илмар солдатланы биринде, ол анда, къоркъуулу баракда, билмей тургъанлай, ийнакълауу бла, аны сейирсиндирген солдат болгъанын таныды. Надзирательни ызындан бирсиле бла бирге ол да бара эди.

Ма ала Коляны аллында тохтадыла. Надзиратель анга жютю къараб эм инбашына уруб, бир жанына тюртдю. Гупбууракъ солдат Коляны биркасына мел бла белги салды.

Расмагъа да тюз ол формада этдиле. Тамата надзиратель Илмарны къатына келиб, фанарны бетине тутду.

— Крест! — деб, буйрукъ бериб, андан да ётдю. Ол таныш солдат Илмаргъа ийилди. Ол аны къангасына мел бла жор салыб эм эштдире-эштдирмез шыбырдады:

— Къайгъырмаз, къайгъырмаз, къоркъгъан этме. — Алай надзирательни ачы кычырыгъы эштилди:

— Реннер, бери!

Солдатны бети сын болуб, боюн салыулу чакъыргъан жерге чабды.

— Биркаларында крестлери болгъан сабийлени барына да баракдан чыгъаргъа буюрдула. Таматаракъ эм саулулгъу игирек сабийледен экижыйырма тенгли болду. Арбазда эки грузовикни моторлары шош таууш эте эдиле. Сабийлени терк окъуна кузовха тюртдюле. Къабакъ эшикле ачылдыла, маскировочный козырёк бла жарты жабылгъан, ахыр постдагъы, аз жилтиреген, чиракъ жарыкчыкъ къалды эм грузовикле кюз-арты тынакыда кетдиле.

Автомобилле тар агъач жол бла бара эдиле. Жанжанында къарангыда бийик нарат терекле эм уллу, ёмюрден-ёмюрге тургъан назыла да билине эдиле. Аланы бутакъларыны жубу чырпылары сабийлени башларына тие эдиле.

Коля къарангыгъа сакъ къарай эди. Аланы къайры элтедиле? Ким биледи, анда лагерден эсе осал болурму? Андан къачаргъа бютюн да кыйын болурму? Ол уллула уа, башха жерге элте туруб, жолдан къачхандыла да... Бусагъатда жолдан къачсакъ не болур да?

Керти окъуна, бусагъатдан табыракъ заманны табаргъа кыйынды. Агъач, жолну тюз жанына жете эди. Жюк ташыгъан машина бир минутха тохтаса — кёрюнмегенлей сыптырыл да — хайда агъач теренине. Бу къа-

рангы кече сени ким табарыкды? Жалан да ма бу солдат бортдады. Алай кюз-арты сууукъ жауун солдатны башына плащ-палатканы жабдырды. Ишни этерге керекди. Не болса да болсун!

Коля Илмарны женгинден тартыб:

— Тынгыла, къачаргъа керекди. Ангылаймыса, бу сагъатда къачаргъа, ансы артда кеч болур. Онг жанында бортха ышырыл. Машина тохтаса, секир да — агъачха. Ангыладынгмы?

— Ангыладым, — деди Илмар, алайлай, тийген къалтырауугъун кючден тыя.

Ол Колягъа дагъыда сорургъа суйген эди: олсагъатдан къалай къачаргъа? Ким биледи, бир кесек сакъла-сакъмы? Ким биледи артда тынчыракъ болурму къачаргъа? Алай Коля, тоб-толу кузовда, Расманы къатына сыгъыныб бара эди.

Ол анга кесини планын айтханда, ол олсагъатдан окъуна разы болуб:

— Ахшы, мен сизни блама, — деди.

Алай Коляны ызындан бортха жууукълашхандан сора, аны къоркъурлугъу келди. Суйдюмсюз сууукъ аны сырты бла ёте эди.

Секирирге таукел болмактылыкъ Колягъа да тынч туююл эди. Алай башха амал жокъ эди. Бу жолдан сора таб тюшмезге да болур. Кеси-кесинги къолгъа алыб, секирирге керекди. Жалан да жюк машина тохтаса эди не да тынчыракъ барса эди. Алай автомобиль, бир-бирде ёрге ата, терк барыуун тыймай бара эди. Къарангыда къыйыры тауусулмагъан агъачны къабыргъасы жаныбыз бла оза эди. Жауун алгъынча жауа эди, солдат да кузовну артында олтуруб, плащ-палатканы тюбюнде къалкый эди.

Бек силкиниу. Коля бла Илмарны мангылайлары бир-бирге тиерге аздан къалды. Тормозла ачы таууш этдиле. Машина жүрютюучюню аман сёзлери эштилдиле. Жюк машина тохтады.

— Хайда! — деди Коля, Илмарны къол табанына тырнакълары бла къаты баса — секиребиз.

— Коля бортну башы бла секириб, къарангыда тас болду.

— Секиребиз, — деб, Илмар Расмагъа шыбырдады.

Къоллары бла кимни эсе да инбашларына таяныб, ол бортну башына чыкды. Бир кесекге арсар болуб

алай олсагъатдан, кёзлерин кысыб, къара суугъа секиргенча, къарангыгъа кесин атды.

Илмар жерге жингириклерини бла тобукъларыны юсюне тюздю. Ассыры ачыгъандан ол аякъ юсюне терк болалмады, алай тёрт аякъланганлай агъач таба сюркелди. Артында сызгыргъан, кычырыкъ тауушла эштилдиле, не зат эсе да арtdан, артыкъ таууш этмей, къургъакъ сынды. «Шкок атадыла» деб, Илмар, башы бла котурланы ары-бери эте, суу кырдыкда андан да теркирек сюркелди.

Бортну юсюне минсе, терк окъуна секирирге, Расма кесине сёз берсе да... къоркъгъандан арсарланды эм ол кезиуде солдат кесини плащ-палаткасын ёрге кётюрдю. Къызчыкъ бортну юсюнде ёрге сюелиб турады. Ол автоматын инбашындан сермеди. Алай кыызчыкъ, кьоллары табсызыракъ булгъаб, бортдан къарангыгъа секирген эди. Ызындан автомат очередь атылды.

Расма табсыз жыгъылды. Бек ачыды.

«Аягъыма не эсе да» — деген акъылына келди. Алай автомат очередле бла окъланы сызгыргъанлары ачыгъанын унутдурдула. Акъсай, абына, котурланы бутакъчыкъларындан кьоллары бла тута, Коля бла Илмар кьутулгъан агъачха ашыгъа эди.

Эки жашчыкъ да мычымай талада тюбешдиле. Биринчи соруу: «Расма къайда?» Ала тегерекге тынгыладыла. Узакъда, жолда сызгыргъан, кычырыкъ тауушла эштиледи эдиле.

— Къуадыла, — деб, оюмлады Коля. — Расманы чакъырыгъа керекди.

— Ала эштселе уа?

— Къалай болса да чакъырыгъа керекди, алайсыз ол бизни табарыкъ туююлду, — деб, Коля къадалды да сора, башын кётюрюб, шыбырдагъан ауаз бла айтды: — Расма... — Алай кесини къоркъакълыгъына алайда окъуна ачуланыб, кычыралгъаны тенгли бир кычырды: — Ра-а-сма!.. Бери!.. Ра-сма!

— Мен!

Жашчыкъла таууш таба чабдыла. Расма сол аягъын кыйналыб сюйрей, котурланы ортасы бла келе эди. Жашчыкъла анга чыгъаргъа болушдула. Сызгырыула бла кычырыкъла тохтамай эдиле.

— Теркирек къачайыкъ, — деб, Коля алгъа тебреди.

Расманы ынчагъаны аны тыйды:

— Ой, жашла, мен болалмайма, аягъым!.. Кесигиз къачыгъыз. Башхамыды!

Коля бла Илмар къызчыкъны къолларындан тутуб, герк атладыла. Қъарангыда агъачда баргъан къыйын эди. Хар жерде, жолну тыя, терекле, шинжи котурла быстырлагъа илинедиле, чырмайдыла, чырпыла бетге тиедиле, чачлагъа тагъыладыла. Андан да къыйын'а, кече агъачда ауругъан нёгеринги къолундан тутуб элтгенди.

Расма нёгерлерине болушургъа кюреше, сау аягъы бла секире эди. Алай болалмай эди. «Хальт! хальт!» деген тауушла жууукълашхан эдиле. Жангыдан автомаг очередь.

Кёрге ата эдиле, атылгъанда окъла тийиб къобхан, агъачны къабукъ кесеклери, бутакъчыкълары башындан тюше эдиле.

— Жашла, кесигиз къачыгъыз, болалмайма! — деб, Расма ынчады.

Жашла, арт кючлерин салыб, солуулары тыйыла, нёгерлерин къолларында элтгенча элте эдиле. Алай къуугъанла жууукъдан-жууукъ бола эдиле.

— Угъай, энди болалмайма! — деб, Расма нёгерлерини къолларындан ычхыныб кырдыкга чёкдю. — Къачыгъыз!

Жашчыкъла экиси да, команда берилгенча, Расманы къатында чёкдюле.

— Ахшы — деди Коля, — башха жол кёрюрбюз.

— Айхай, деб, Илмар шагъатлыкъ берди. — Амал жокъду кёрмей.

Къуугъанланы тауушлары уа энди бек къаршы эди. Ма, котурланы артындан солдатла чыкъдыла. Ала ючеулендиле. Хуржун чиракъчыкъланы сары жилтинлери къачханланы тёгсреклерин аладыла. Тамата конвоирни темир бёркю желкесине тюшюбдю. Ол ауур солуйду.

— Ибилисле, сёзсюз, ибилисле! — деб, ол хырылдагъан ауаз бла, аман айтыб, Коляны инбашындан тутду: — сендамы, ит кючюк, мени алдарыкъ эдинг? Тонгуз!

Ол жашчыкъны уругъа жундуругъун кётюрдю, алай аны ачы къычырыкъ тыйды:

— Кет! Сабийледен кенг тур, не да мен атама! — деб, гупбур къарт солдат сабийле бла тамата конвоирни орталарында сюелди. — Биз бандитле туююлбюз да, — деб, энди бираз жумушакъ сёлешди, — сора быланы

ёлюклерин угъай, кеслерин саулай келтирирге буюргъандыла да...

Ол тохташхан тауушсуз кезиуде, чапракълагъа жауун тамычыланы тийгенлери эштиле эдиле. Тамата конвоир къарт солдатны къатына жаллаб, иги иш болмаздыгъын ангылатхан таууш бла айтды:

— Ыхы! Ма сен'а аллай кёреме! Саутунгу бер!

Солдат айтханын этиб, автоматны узатды.

— Ит кючюкле, туругъуз! Артха, машина къатына барыгъыз! Сиз алыкъа кереклигизни алырсыз! — деб аллынча ачыуу бла урушмай, конвоирле, аман айта, сасбийлени тюрте, тебрдиле.

Бек артларында къарт солдат ышырыла эди.

Жетинчи башы

ЖАНГЫ ЖЕРДЕ

Агъач бошалды. Жюк машинала уллу жолгъа чыкдыла. Бир-бирде машиналары чираклары жаныб, кёкден жаунну таякчыкларын бла асфальтны жылтыраганын кёргюзтеди. Ол квалтырагъан жарыкны тамгасында солдатны темир бёркю бла шкогуну быргысыны ауанасы ачык кёрюне эди.

Илмар олтуруб, оюмсуз, асфальтда чархланы тауушларына тынгылаб, аланы не зат сакълаганын оюмлашмазгъа кюреше эди. Ол жангыз да бир затны башында — башы жабылгъан жер, башыны тубюнде уа — не да болсун, жастыкыгъа ушагъан бир зат излей эди. Болунган затладан, арыб, жюк машинаны бир тюрсю барышы бла чайкбалгъандан, ол квалкыды. Аны башы тохтамай кимни эсе да тобукларына тие эди. Ол уяныб, дагъыда квалкыб квала эди.

Танг аласында, эртденлик сууукъдан сууукъсураб жыйырыла, Илмар кёзлерин ачды. Грузовик, чапракълы талада, кенг жолда бара эди. Алда тёшде, чапракълы тала тауусулгъан жерде, колонналары бла, эки къатлы акъ юй кёрюне эди. Жюк машинала къабакъ эшикге жетиб тохтадыла. Юйню тегереги чанчылы темир жиб бла къат-къат болуб башы бла тартылгъан, бийик бурдуу бла бегитилиб эди.

Темир къабакъ шош ачылды эм грузовикле арбазгъа кирдиле.

— Тюшюгюз машинадан, — деб, тамата конвоир команда берди.

Сабийлени, юйге кирген эшикни аллында, эки тизгинге сюедиле. Юч шүөх бирге сюелиб эдиле. Расманы чыкыгъан аягъы кёбюб, тёзюмсюз ауруй эди. Сюелиб тургъан кыйын эди.

Тизгинде, баракда кёб танышланы ичинде, сары Антон да сюеле эди. Кёзлери Илмар бла тюбешгенде, къууанчлыракъ окъуна болуб, анга кёз кысхан эди.

Акъ юйню эшиги ачылды эм таматала коридоргъа чыкдыла. Алларында, башын ёхтемли кётюрюб, бийик, семиз, чачы агъарыб башлагъан, тиширыу келе эди. Аны, гупбуруракъ, уллу бурнунда, ташмакъа къабдан ишленген къара тартмачыгъы бла, эртдегили пенснэ кёзлюклери бар эди. Аны ызындан — башха эки тиширыу: бири гитчерек, тегерек, женгил; бирси уа бийигирек, арыкъ, сюеклери чыгъаракъ, эр киши бетли эди. Аланы ызындан'а конвойгъа (алыб келгенлеге) башчылыкъ этген гитлерчи эди.

Биринчи тиширыу, тизгинде тургъан сабийлени алларында тохтаб, тизгиндегилеге кёб къараб туруб, артда кёзлюклерин алыб, мияласын кружевалы къол жаулукъ бла сыйпай айтды:

— Салам, сабийле!

Аны ауазында, сабийле билмей тургъанлай, ийнакълы, жумушакъ ауаз эштилиб, ала абзырайыракъ тынгылашдыла. Жангыз бир инчге ауазчыкъ жауаб этди:

— Салам...

Тиширыу жууужыгъа келди.

— Ма кёремисиз, — деди ол, — сиз таматалагъа тийиншлисича жауаб эте да билмейсиз. Сиз сабийлени болжаллы сакъланган жериндесиз. Сизни мыида юйретиркидиле. Уллу Германия эм бизни фюрер — ол, кёб магъаналы, кёзлюклери бла къолун ёрге кётюрюб, — ол

борчну манга буюргъандыла. Сабийле, мен сизни эсигизге салама, мында тынгыларгъа керекди, ангыладыгъызмы? Бек башы — тынгылауду! Ким тынгыламаса да... аны тынгыларча юйретирбиз. — Аны ауазындан жумушакълыкъ кетгенди, энди огъурсуз къоркъутуулу ауаз зынгырдай эди. — Мени атым госпожа Шнорреди. Мен бу жерни начальнигиме. Тиширыула уа — надзирательницаладыла. Бу — госпожа Кронберг, — ол, ёхтемли белги бла, тегерек тиширыуну кёргюзтдю, — бу уа — госпожа Имбране, — деб, бийик, эркиши бетли надзирательницаны кёргюзтдю. — Алагъа да тынгыларгъа керекли.

Илмар, арыгъан бетде, начальницагъа къараб, къачханыбыз ючюн жукъ этерлеми эм аш берлик болурламы деб, къуру аны сагъышын эте эди.

Госпожа Шнорре сёзюн бошады. Тизгиннге эки надзирательница да къаршы келиб эм сабийлеге, аланы ызларындан барыргъа, буюрдула. Тамата конвоир начальницаны къатына келиб, не эсе да айтды. Алайда окъуна юч шуёхну стройдан чыгъардыла эм ала госпожа Шноррени аллында сюелдиле.

«Бусагъат не болса да болады», — деб Илмар къоркъуулу оюмлай эди.

Алай начальница алагъа не къычырмады не урушмады. Ол, аланы къатларына жууукъ келиб, хар бирине жютю къарады.

— Сабийле, — деб, Илмаргъа бла Расмагъа айланьб айтды, — сизни къачаргъа, айхай да, ол орусла жашчыкъ ауузландыргъан эди да? Сиз терс туююлсюз, тюзмюдю?

Илмаргъа ангылашынды: анга бла Расмагъа бу ишден чыгъыш бергенлери белгили болду. Коля уа? Ол, бу тиширыу не айтханын ангылагъан да болмаз. Ол латышча бек къыйын ангылайды да. Илмар негерине къарады. Ол кёл этдириулю башын къакъды: къаты бол. къоркъма!

Илмар, къачаргъа къорешгенлери ючюн, телеулеринден къоркъа эди. Алай битеу терсликни Колягъа атаргъамы?.. Ол башын кетюрдю эм госпожа Шноррени, ташмакъа къаблы кёзлюклерин, аланы артларындан а тынчайгъан жазыкъсынмазлыкъ, жашил кёзлерин кёрдю.

— Расма аягъын чыгъаргъанды, — деб, арыгъан ауазлы айтды ол. — Ол бек ауруйду. Анга багъаргъа

керекди. Къачхан'а биз кесибиз къачханбыз. Бизни киши да ауузсундурмагъанды.

Госпожа Шнорре жашчыкъгъа жокъ этиулю къарады, эм Расмагъа айланыб:

— Сени аягъынгмы чыкъгъанды? Бек жарсыйма. Алай къайгъырмаз. Биз сени жатдырырбыз, багъарбыз эм иги болурса. Ма, кёремисе, орус жашчыкъгъа тынгыларгъа керек туююл эди. Сизни къачаргъа ол ауузсундургъанды да?

Ол Расманы башына, бармакъларында да жюзюклерни бла, кёбген къолун салды.

— Угъай, — деди къызчыкъ, акъырын, къолуну тюбюнден башын бир жанына кетере. — Ала экиси да терс туююдюле. — Аланы къачаргъа мен ауузсундурганма.

— Расма! — деб къычырды Илмар.

Начальница къолун тартыб алды, алай, кесин тыйыб, Расмагъа кёбге дери тинтиулю къарады.

— Аламатды, — деди ол, ауазын кётюрмей. — Аламатды. Жашланы — карцерге! Беш суткагъа. Ётмек бла суугъа. Сени бла уа, багъалым, башхача кёрюшюрбюз. Бизде, сабийле, немецли юйретюдю, — деб начальница кёб магъаналы бармагъын ёрге кётюрдю.

*

Илмарны ызындан карцерни эшиги этилгенлей, ол къарыусуз болуб, полгъа олтурду. Ма, жетишдик! Аладан къачаргъа боламыды? Нек тынгылагъан болур эдик биз Колягъа? Энтда да не болур? Илмар болунган затдан бек арыгъан эди. Карцерде уа къарангы эм шош эди. Илмар полгъа ауду да терк окъуна жукълады.

Коляны карцери юйню бирси къыйырында эди. Ол гитче гуму эди. Тёрт бийик къабыргъасы, пол бла потолу — ма бары да. Къайда эсе да тюз потолокну тюбюнде, гитче терезечикни ауанасы аз эсленеди. «Эх, къалай магъанасыз болунду бары да! — деб оюмлады ол. Хар заманда да къызчыкъла бла алай болады. Машинадан секирирге — аны да эталмайдыла. Ма, халкъ!» Алай, Расма кесин къалай жигит тутханы, начальницагъа нени эсе да батыр айтханы, эм аны ачууланнганы олсагъат эсине тюшдю. Коля эшикге айланыб, уллу айтды:

— Жаратмадыгъызмы? Алайды да!

Расмагъа да бу юйде карцер, айхай, табылыр эди. Алай госпожи Шноррени анга башха оюму бар эди — эм керти окъуна къызчыкыгъа багъаргъа оноу этдиле.

Расманы изоляторгъа салдыла. Ол — уллу эм мутхуз, жарылгъан, эртдеден да сюртюлмеген потолоку бла онгнган къабыргъа къагъытла болгъан отоу эди. Анда беш темир ундурукъ эм юсю жабылмагъан стол бар эди. Ундурукъланы биринде женгил кёзлю, чачы кырккыылгъан сегизжыллыкъ къызчыкъ жата эди. Къызчыкъ бек къууанды эм жангычыкълны сорууладан толтурду:

— Сени атынг неди? Сен бусагъатдамы келгенсе? Сени къайдан келтиргендиле? Сени ананг'а къайдады? Сени уа ненг ауруйду? Къарачы, мен къаллай гинжи этгенме! — Къызчыкъ, эшик таба, къоркъуулу къараб, жууургъан тюбюнден быстырладан байланган гинжини чыгъарды. Ол белгисиз чёргемде башы эм къоллары кыйналыб таныла эди. Гинжини аякълары арталлы да жокъ эдиле. — Керти гинжи кибикди, алаймыды? — деб къызчыкъ ёхтемли сорду. — Аны аты Клавады!

Ол гинжини кёкюрегине къаты къысды, алай къабыргъаны ары жанында бир тюрлю таууш эштилгенлей, олсагъат окъуна оюнчагын жууургъан тюбюне букъдурду.

Бир къауум минутдан Расма къызчыкълны аты Зина, кеси да Демьянск деген шахардан эм аны атасы Къызыл Аскерде болгъанын билди.

— Сени ананг'а къайдады? — деб сорду Расма.

— Мени анам жокъду, ол эртде-эртде ёлгенди, мен ма быллай гитчечик болгъанда, — деб Зина гинжисин кёргозтдю. — Биз: атам эм ынна бирге жашай эдик, артда уа уруш башланды, атам фашистле бла урушургъа кетди, биз'а ынна бла къалгъан эдик. Артда уа была, — Зина башын эшикге булгъаб, — келгенде — ынна онгсуз болуб, полгъа жыгъылыб, къобмай къалды... Тётя Дуня, жүреги жарылгъанды, деген эди. Мен бек къоркъгъан эдим. Артда мен тётя Дуняда жашадым, андан сора мени тутуб бери алыб келгендиле.

— Сени ненг ауруйду, Зина?

— Кёме эди, алай энди иги болама, — деб, къызчыкъ мудах жауаб этди. — Мени мындан кетеригим келмейди!..

— Мында сен жангыз кесинг эрикмеймисе?

— Угъай. Мында алай шошду эм Қлава бла ойнар-
гъа да боллукъду.

Эшик таууш этди. Юйге жашаулу, уллу огъурлу кез-
лери бла ауур санлы тиширыу кирди. Ол эки ётмек ке-
симчик эм табакъ бла не эсе да иоси зат келтирди. Рас-
ма кесин къалай ач болгъанын, ма бусагъатда ангы-
лады.

Тиширыу стол юсюне ётмекни эм табакъны салыб,
ундурукъланы къатына барыб, Расмагъа сорду:

— Ол жангычыкъ сенмисе? Женгил окъуна артына
къараб, ол тиширыу, къызчыкъны башын сылаб: —
Мени жарлыларым, къыйынлыкъда тургъан гитче-
чикле!

Расма абзырады. Аны анасындан айыргъандан бери,
ол биринчи ийнакълауду...

— Анам, аначыгъым... — деб, Расма башын жас-
тыкъгъа батдырыб ачы жиляды.

— Керек тюйюлдю, — шыбырдаб, тиширыу Расма-
гъа ийилиб, — керек тюйюлдю, къызчыкъ, ким болса
да бирлери келир да, барыбызгъа да аман болур. Қъай-
гъырмаз, аллах онг берсе бары да тюрленир, бары да
иги болур. Бусагъатда уа бек башы — ашаргъа,
къарыу алыргъа керекди. Қъарыуу болмаса адам неге
тийеди?

Тиширыуну ариу айтхан ауазындан, жумушакъ къы-
мылдагъанындан, Расма кёб турмай, тохтады да, сим-
сирегенин да тохтатмай, ашаб башлады. Гитче Зина да
ашаб башлады.

Ётмек чийди. Шорпа — анда-мында бир ашлыкъ
бюртюкчюклери, чюгюндюрню бла картофну къыйыр-
чыкъларындан этилген къызыу сууду, башха абериси уа
жокъду. Алай Расма бек ач болгъанды, анга бу да
шорпа кибик татымлы кёрюндю. Былайда ол жашчыкъ-
ланы эсине тюшюрдю: «Жарлычыкъла! Қъалай тура
болурла ала карцерде? Ачдан къыйнала болурла». Рас-
ма ётмек бурхусун да тауусмай, табагъын бир жанына
салды:

— Тётя!

— Мени атым Айнады, тётушка Айна, — деб сёлеш-
ди къызчыкълагъа ол тиширыу, — мен мында няня бо-
луб ишлейме.

— Тётушка Айна, мени биргеме эки жашчыкъ да
келгендиле, мени шуёхларым, Коля бла Илмар. Аланы
карцерге бегиттендиле. Алагъа аш бере болмазла. Ала-

гъа бир зат этерге къолубуздан келсе эди... мени ётме-
гими алагъа берсе...

— Меникин да, — деди гитче Зина, кёзлерин уллу
ачыб, Расмагъа тынгылай.

Тётушка Айна ауур ахтынды:

— Охо-хо, ашагъыз. Кесим не болса да бир зат та-
быб берирге кюрешейим. Алай карцерни ачхычлары
мадам Имбранедедиле...

— Тётушка Айна, багъалычыгъыбыз! Нечик халал-
сыз сиз! Сау болугъуз, бек сау болугъуз! — Расма бир
такъыйкъагъа арсарланыб, сора бек тынч айтды: —
мен алагъа бир къагъытчыкъ жазсам не болур? Бек
гитчечик, ма быллайчыкъ! Боллукъмуду?

— Энди башха туююлдю, къагъытчыгъынгы окъуна
бер, — эм Айна деген тиширыу, алботасыны хуржунун-
да, бир затын, къайгъылы, излеб башлады.

*

Илмар карцерде ючюнчю кюн олтурады. Биреулен-
нге къыйынды — бу иш, жашагъан дуньясында биринчи
кере болгъан ишти. Къарангыракъ, шош. Заман акъы-
рын барады. Сёз негер болурча адам жокъ. Аны кар-
церде жангызлыгъын жалан да надзирательница буза
эди. Суткагъа бир кере, хар заманда, билмей тургъан-
лай, эшикни кирити таууш эте эди, эшик ачыла эди,
кюн таягъы бла бирге, карцерге, госпожа Имбране да
кире эди. Ол тынгылагъанлай жашчыкъны къолуна те-
мир кружка бла сууну эм ётмек къыйырчыкъны тутду-
ра эди. Кирит этиле, эшик жабыла эди эм Илмар бия-
гъы кесинлей къала эди.

Тёртюнчю суткагъа бек къыйын кёрюнюб башлады.
Кече ол жукъламай чыкъды. Эртденликде келиучю
заманда ачхычла таууш этдиле, инчге кюн таякчыкъ
алтын узун инчгечик болуб, эшикни юсюнден полгъа
тийди.

Карцерге Илмар танымагъан жашаулуракъ тиширыу
кирди. Эшикни ачылгъанлай къоюб, ол ашыгъыб Илмар-
ны къолуна кружканы бла ётмекни берди. Эм былайда,
къол аязында бир къагъытчыкъ болгъанын ол сезди.

— Бу сени негерлерингденди... Мудах болма, жаш-
чыкъ, бары да ахшы болур! — деб тиширыу шыбырда-
ды.

Акъырын киритни бегитди да биягъы шош болду.

Илмар кружканы полгъа салыб, аны юсюне ётмекни салыб, эшикни къатына келди. Эншге ийилиб, эшикни эки къангасыны ортасы бла къутулгъан халы кибик инчге кюн таякъчыкъ къагъытчыкъны юсюне тиерча этиб, ол окъуб башлады:

«Багъалы жашчыкъла! Сиз къалайсыз? Сизни къачан эркин этерикдиле? Мен бек къоркъама. Мени хар затым да игиди. Изоляторда жатама. Аягъым иги болады. Бизни нянябыз халалды. Мен акъыл этгенден, мындан..... кёб да тынчды».

Илмар терк окъуна ангылады: жети точка «къ-а-ч-а-р-гъ-а» деген сёзню магъанасын тутханын. Айхай да «къачаргъа!» Да не? Ала къачарыкъдыла! Қъачмай амаллары жокъду!

Расманы жазгъан къагъытчыгъы аны къозгъады. Ма аланы Коля бла карцерден чыгъаргъанлай, хар затыны жарашдырыб болжалсыз къачарыкъдыла! Ол заманда ол кёзлюкю тели, — мындагъы начальница не эсе да айтыр!

Илмар бираз жарыкъ болуб, юй къабыргъасы бла эшикни ортасында ары-бери жүрюб башлады. Алай болса да ашаргъа керекди! Ол полгъа олтуруб, кружканы алды, бир кесек ичиб эм сейирсингенден чачыкъгъан да этди. Бюгюн бир аламатды! Сууукъ ийис сууну орнуна, кружкада кампотду. Ол ётмекден къабды. Ол да алай! Ётмек да бюгюн аллынча туююлдо! Қъалай эсе да бир жумушакъ, татымлыды. Аны жукъа кесилгенине керти сары жау сюртюлюбдю. Илмар терк окъуна ётмекни ашаб, кампотну да ичиб, жангыдан биягъы эшик къатына келиб, жазылгъан къагъытчыкъны дагъыда бир кере окъуду.

Расма жашланы башха-башха олтургъанларын билмей эди эм жазылгъан къагъытчыкъ экисини да къолуна бир жолгъа тюшерикди деб ийнаныб эди.

Тутмакълыкъны бешинчи кюнюнде эртденликде жашчыкъланы карцерден эркин этдиле. Мадам Имбране Коляны биргесине начальницаны кабинетине киргенде, Илмар анда сюелиб эди. Жашчыкъла бир-бирлерине къарадыла да эм Илмар Коля таба бир атлам атлады.

— Тебмегиз! — деб, начальница анга къычырды. — Санга жерингден теберге ким эркинлик бергенди?

Ол жумушакъ шинтикни аркъасына таяныб, къашларын туююб, кёзлюгюню мияласы бла жашчыкълагъа къарады.

— Сабийле, — деди ахырында, махтанган, бир тюрлю ауаз бла, госпожа Шнорре, — бизни заведения-бызда кесигизни къалай жюрютюрлюгюгюзню сиз ангылагъансыз деб, мен сизге ишанама. Мен ишаныбма ол аллын болгъан затла болмазла деб. Эсигизде болсун, терслеге карцерден башха да бизде желим чыбыкъла эм башха амалла да бардыла. Ол затланы унутмагъыз, сабийле. Энди уа мен сизни кетерге эркин этеме.

Госпожа Имбране, жашчыкъланы аркъаларындан тюртюб, аланы кабинетден чыгъарды.

Сегизинчи башы

ШУЕХЛА КЮРЕШНИ БАШЛАЙДЫЛА

Коля бла Илмарны жангы жерге тохташдырырдан алгъа, госпожа Имбране, жашчыкъланы подвалгъа элтиди. Жибиген эшикни артындан тылпыу эринчекли чыгъа эди.

— Мында жуунугъуз эм башха быстырла кийгиз, — деди надзирательница. — Бизни юйде кир болургъа жарамаз эм быллай... — Ол, бармакъларын жийиргенчли силкди эм бетин алай этди. Анга Илмар окъуна, эсинде болмай тургъанлай, пырхылдады. — Не! — госпожа Имбране анга къоркъутуулу къычырды.

Ол эшиклени ачыб, сабийлени ичине жибериб, ала ны ызындан эшикни къылычын этди.

Сагъыш этчи, ала хамамдадыла! Кертиси бла мында бек къарангы эм суукъду, терезени тутмакъдача темир чалдиши барды, печге сюртюлген уллу чоюнда

айланган тылпыу да юй башында суууб, артда уа суу-укъ тамычы болуб эншге тюшедиле, алай, къаллай болса да ол хамамды. Жашчыкъла терезени къатында, узун шинтикни юсюнде, басылган топуракъга ушагъан, зугулуракъ сапын кесек, эки къауум къысха кенчекчик, эки келек эм дагыда бир тюрюю кийимле табдыла.

Жашла терк окъуна тешиндиле эм зауукълукъ башланды. Ала бир-бирлерини аркъаларын ышыб, секире, тебсей, юслери бла саркъыб барган тамашалыкъ жылы суудан зауукълана эдиле. Ала юслеринде сапын кемюклерин жууб бошагъынчы эшик къагъылды эм аны ызындан госпожа Имбранени огъурсуз чырылдагъан ауазы эштилди:

— Боллукъду! Кийинигиз да чыгыгыз!

Жашла ашыкъдыла.

— Бусагъат, мадам, бусагъат, бир минутчукдан, — деб къычырды Илмар.

— Бир тюрюю минутчукъсуз! Кийинигиз да чыгыгыз!

— Ай, жиян! — деб Коля ачыуундан тюкюрдю. Битеу хамамны бокълады.

— Шинтикде турган кирсизлени кийигиз, — деб эшик артындан надзирательница къошду.

Илмар терк окъуна кийинди.

— Нечикди, — деб ол Коляга сорду, — игимиди?

Коля анга къарады. Алгъыннгы кирли жыртыкъланы орнуна Илмарны юсюнде кирсиз эм жыртылмагъан кенчек бла келеги бар эди, алай аланы боз, мутхуз бетлери эм кийимлени белгисиз бичимлери, Илмарны къалай эсе да киши адамыча кегюзте эдиле.

— Мен аланыкъыланы киерик туйюлме, — деб Коля кесини эски жыртыкъларын алды.

— Сен кирли быстырла бламы жюрюрге сюесе да?

— Сен кесинге къарачы — тутулганнга ушайса!

Алай Коляны эски кийимлери алай жыртыкъ эм кирли эди, аны ариу этине киерге болалмады. Ахтыныб, ол жыртыкъланы бир жанына салыб, юсюне жангыланы кийди. Кенчек Коляны инчиклеринден аз ергеракъ болду, женглери уа жингириклерин аз жаба эди.

Шуехланы хамамдан столовияга элтдиле. Эртден азыкъ ашар заман болган эди, эм юч узун столланы артында киб сабийле олтура эдиле. Жашланы юслеринде, Илмарны бла Коляныкъылагъа ушашлы, бир тюрсюнлю, бозгулдум кенчеклери эм келеклери бар эдиле.

Узакъда, мюйюше олтургъан жашладан бири, ёрге туруб, къолун булгъаб, аланы кеслерине чакъырды. Илмар аны къыйналыб таныды.

— Къара, — деди ол Колягъа, — бизни баракдан Антон.

Ала Антонну жанында олтурдула. Ол ашыгъышлы не эсе да айта башлады, алай Коля анга тынгыламай эди. Ол, оюмсуз, къашыкъ бла табакъда къатышдыра эди.

Эртденлик азыкъдан сора аланы барын да экишер тохтатыб, бир-бири къолларындан тутдуруб, къайры эсе да тебретдиле. Узагъыракъда къызчыкъла къаууму бара эди. Коля бла Илмар не къараб къорешдиле эсе да Расманы ол къауумда кёралмадыла.

Коляны нёгери ёсюмлю, кенг жауурунлу жашчыкъ болуб чыкъды. Аны акъсылдым чачы эм аллай да — онгнганнга ушашлы къашлары, кюннге кюйген уллу, къаты, къарыулу элчи къоллары бар эди. Жашчыкъ, кесин юялыулу тута, кесини бийик ёсюмюнден, кенг жауурунлулугъундан эм уллу къолларындан юяла эди. Ол Коляны къолундан къаты тута эди. Ма ол, не этсе да, нени тутса да, къаты эм ишаныулу этгени белгилене эди.

— Сени атынг неди? — деб сорду Коля. — Сен къайданса?

Жашчыкъ терсленгенча анга къараб, амалсыз ишарыб, латышча айтды:

— Мен орусча иги билмейме. Мени атым Эдгар Буртниеки. Биз Добельск волостада турабыз, усадьба...

Алай аланы къатларына надзирательница Кронберг келди, эм бийик, къарыулу жашчыкъ къоркъуулу, сёзюн тохтатыб, акъсыл къашларын къагъыб, башын инбашларына жыйды.

— Эх, ай сен да, — деб ахтынды Коля, — гёжеф!

Андан ары ала сёлешмей бара эдиле.

Илмарны жанында жашчыгъ'а тохтаусуз сёлешиб бара эди. Ол керти да хайнух кибики эди.

Гитчечик, тири, ары-бери жүрюген жарыкъ кёзлери, ала да кеслерини алдаулу жилтирегенлерин тас этмей, ол тохтамай башын жан-жанына бура эди, хар не затха да сейирсине эди. Ол кесини аты Андрей, тукъум аты Калнынъ болгъанын, атасы Къызыл Аскердегисин, анасы уа коммунист болгъанын эм аны гитлерчиле тутханларын, ол юч айны ичинде, лагерледе айланганын, ахы-

рында, бир кѡауум кюн мындан алгѡа, бери тюшгенин айтыб бошагѡан эди.

— Мында уа хатасы жокѡду. Тюзмюдю? — деб, шыбырдай эди ол. Жалан да надзирательницала жаман затладыла ансы! Ма кѡремисе ашы, ол бизни артыбыздагѡын?

Илмар артха бурулду. Аны ызындан эстонлу Иоганн бла чачы кѡыркѡылгѡан акѡсыл бет жашчыкѡ келе эди.

— Ол Петяды, — деди Андрей. — Ол оруслуду. Ол бек ауруб эди, шѡндю кѡб болмай иги болгѡанды. Суратны аламат ариу этеди. Тереклени да, кемелени да, жашчыкѡланы да! Барын да тюз кеслерича. Бу сѡйдюм-сюз, налат надзирательница Имбране уа кѡрюб, карандашын сѡйырыб эм хар затны жыртыб кѡойгѡанды. «Кѡагѡытны, — деди, — эм карандашны сизге тели иш-леге угѡай, окѡургѡа бередице».

Сѡз нѡгерини бир минутха тохташханы бла файдаланыб, Илмар сорду:

— Бусагѡатда уа бизни кѡайры элтедиле, билмеймисе?

— Килисагѡа. Сен алыкѡа анда болмагѡанмыса да?

— Кѡалай-алай килисагѡа, нек?

— Биз анда сѡелиб турлукѡбуз. Анда бек сууукѡду, кѡыйынды!

Ол, олсагѡатдан окѡуна Колягѡа айтыргѡа керекли болгѡан, жангы хапар эди. Илмар аллында баргѡан нѡгерин бармагѡы бла акѡырын тюртдю. Ол артха кѡарады. Ол кезиуде эки надзирательница да, не затны юсюнден эсе да сѡлеше, алларында бара эдиле. Бара тургѡанлай женгил кѡымылдау бла, Андрей ангылагѡынчы, ол Коляны алгѡынгы хоншусуну орнуна тюшдю. Керти, Коля кѡолун, анга сейирсиниб кѡарагѡан Эдгарны бармакѡларындан кюч бла тартыб алды, алай ол манѡвр терк эм таб этилиб бошалгѡаны себебли, колоннагѡа женгил-женгил огѡурсуз кѡараучу надзирательницала да, бир жукѡ да эслеялмадыла. Андрей, бара тургѡанлай бир ненча жол артха айланыб, нѡгерлерине сейирсинген кѡзлери бла кѡарады.

— Билемисе, бизни кѡайры элтедиле? — деб, шыбырдады Илмар.

— Кѡайры?

— Килисагѡа.

Бир кесек атлагѡандан сора уа Коля айтды:

— Мындан'а қъачаргъа тынчды.

Илмар жауун жауа тургъан къара кечеги агъачны, конвойланы огъурсуз бетлерин эсине тюшюрдю. Бу эртенликдеги хамамны эм татымлы ашны юсюнден сатъышланыб, таукелсизирек болуб муратын айтды:

— Ким биледи, бир кесек сакълаб къарармы эдик...

Коля шуёхуна ишекли кыйыкъ къараб:

— Неге къараргъа? Нени сакъларгъа? Аланы бастарынмы жаратханса?

Коля оюмлагъан точкагъа тийди, эм Илмар ачуланды:

— Кетчи, сен кесинги бастанг бла...

— Сен кесинги бош кёбдюрге да, мен бош алай... Биз мындан сёзсюз кетербиз. Алай Расма кыйда болур?

— Ол, ким биледи, алыкъа ауруб болур, — деб Илмар оюмлады. — Карцерде сен андан къагъытчыкъ алгъанмы эдинг? Угъаймы? Мен'а алгъанма. Манга бир огъурлу тишируу келтирген эди.

Ол аны юсюнден толусунлай айтыргъа мурат этди, алай надзирательница Кронберг кычырды:

— Сёлеширге жарамайды!

Дагъыда кёб бардыла. Жолну эки жанында кёз кёрюмдюсю тохтагъаннга дери кзуру ёзенле созула эдиле. Санлы бирде аз билгинген дупбурчукълада гитче агъашчыкъла тюбей эдиле. Жалангач къаралгъан бутакълары энишге салыныб, инчге кыйынчыкъла бир-бирине кысыла эдиле. Аллай гитче агъашчыкъланы ызындан дагъыда, жерге ауур салынган, кёз кёрюмдюсюнде булутлагъа тирелгенча, ёзенле созула эдиле. Декабрь айы болгъанлыкъгъа, къар жаумай, жауунла жауа эдиле...

Жол жабышмакълы эди. Сабийле аякъларын жабышмакълы топракъ тылыдан кючден чыгъара эдиле. Бир-бир тизгинде ахтынганла, шыбырдагъанла эштиле эдиле, алай олсагъат окъуна надзирательницаны кычыргъаны эштиле эди эм бары шош бола эди.

Ахырында узакъда, дупбурда, кызыл кирпич юй кёрюндю. Ол килиса эди. Тутмакъ эшикле чырылдагъанча, къатдырылгъан темир эшик чырылдаб, ачылды, эм сабийле да гюрюлдеулю, мылылы, жарты къарангыгъа кирдиле. Полну ташлы тюбюнден, къалын, кирпич къабыргъаладан, аны бийик башларындан... къабыштыруулу сууукъ ура эди. Гитче тар тешиклеге ушагъан те-

резечикле, жарыккыны аз ие эдиле. Килисадан нек эсе да шинтиклени чыгъарыб эдиле, аны ючюн ол адам жа-шамагъан, къабыр оруннга ушай эди.

Гитче отоучукъдан пастор чыкъды эм къуллукъ да башланды. Сабийлени аякълары, къолларыны бармакъ-лары сууукъ боладыла, ала олтуруб кеслерин жылытыр-гъа сюе эдиле, алай пастор тохтамай окъуй эди, надзи-рательницала уа хар минутдан боюнларын созуб, тизгинледе сабийлени таб тургъанларына къарай эдиле.

Андрей, жарык жашчыкъ, Илмар килисагъа келе туруб шагърей болгъан — билмей тургъанлай эки жа-нына чайкъалды да полгъа олтурду. Госпожа Имбране жетди.

— Ёрге тур! — деб Андрейни инбашындан сюекли бармакълары бла илиниб къыжырыкълады.

Алай андан Андрей бютюн да таш полгъа бауурла-ныб узатылды.

— Тиймегиз анга! — деди Илмар. — Сиз кёрмей-мисиз — аны эси аугъанды да!

— Тын! — деб, къыжырыкълаб, надзирательница сызгъыргъан таууш бла буюрду. — Тыныб эм туруб тур! — Ол Илмарны бурнуна бармагъын жууукъ келти-риб ойнатханда, Илмар аны ол сюекли сары бармагъын къабыб ачытырлыгъы келди.

Алай госпожа Имбране Андрейни къатына барыб энште ийилиб, аны бетине бир шешачыкъ тутду. Жаш-чыкъ башын ары-бери булгъаб кёзлерин ачды.

— Тур!

Андрей къыйналыб къобду. Илмар бу болунган затха къоркъуб къарай эди. Быллай иш терк-терк бола болурму? Жашау иги жанына тюрленгенди деб ол эрт-деракъ къууанганча кёрюнеди.

Килисада окъуу кёбге созулду. Алай болса да ма, ахырында пастор «аминь» деген сёзню айтды. Надзира-тельницала ары-бери бурулуб башладыла, эм килисагъа суймей келгенле, экеу-экеу бир-бири ызларындан чы-гъыб башладыла.

Кюн биягъы ол формада мутхуз кюн эди. Алай ки-лисадан чыкъгъандан сора ол кюз-арты булутлу кёк окъуна къууандыра эди эм ариу болгъанча кёрюне эди.

Убежищада жашчыкылагъа жарым сагъатха солур-
гъа эм ойнаргъа боллукъду, алай тынч таб оюнла бол-
сунла деб билдирдиле. Ол эркинлик бла киши да хай-
ырланмады. Сабийле кеслерин бирер жерге жарашдыр-
дыла. Олтурургъа эркин болгъанларына бары да
кыууандыла. Бир къауумлары, бир-бирге акъырын сё-
леше эдиле, алай асламысы уа килисадан сора акъырын
эс жыя тынгылаб олтура эдиле. Бизни эки шуёхубуз да
тынгылай эдиле. Аланы хар бирини жюрегинде тынч-
лыкъ жокъ эди.

Алайына, сакъламаусуз, къонгуроу урулду. Госпожа
Кронберг отоугъа кириб къычырыб башлады:

— Классха! Классха!

Уллу классны ичине тар тизгинледе узун агъач
шинтикле сюелиб; алагъа кёре, боялмагъан, узун стол-
ла салыныб эдиле. Ичине мел киргенден, къабыргъада
доска кёксюл кёрюне эди. Аны аллында — стол эм шин-
тик. Досканы башында уа, сабийлеге бек белгили бол-
гъан, къара эссесли мундир кийдирилген, жарыкъ баяу-
ла бла этилген, тегерек чылтыр кёзлери бла, аладан да
бири чачыны къыйыры бла жабылгъан адамны портре-
ти тагъылыб эди.

— Гитлер! — деб, Илмар Коляны тюрте, шыбыр-
дады.

— Эх, бусагъатда рогатка болса эди! — деб Коля
жарсыды. — Мен аны тюз кёзюне уруп эдим.

— Туругъуз! — деб надзирательница буюрду. Са-
бийле шинтикледен къобдула. Отоугъа госпожа Шнорре
кирди, аны ызындан'а — орта бойлу акъсакъ адам. Аны,
хазна къалмай халалгъа ушагъан, иги ашаргъа суюген,
тегерек бети бар эди. Юсюнде омакъ кийими, кёксюл
кёнчегине итиу урулубду. Костюмуну жан хуржунундан
акъ платокчукъну мюйюшю кёрюнеди. Бек артларында,
юсюнде кенг къара костюму бла, акъсыл бет, жаш ти-
ширыу кирди.

Госпожа Шнорре столну къатына келиб, кёзюне да
кёзлюклени салыб, сабийлеге ачыуланган бетде
къарады. Аны ашыра келгенле анга намыс берген фор-
мада, аны артында сюелдиле. Госпожа Шнорре ахырын-
да, кёзлюклерин эншге ийиб, жакъ басаракъ ауаз бла,
кесини сёзюн башлады:

— Сабийле, бюгюннге дери бу бизни жерибизге

шагърей болдугъуз. Бюгюнден башлаб дерсле башланадыла. Фюрерни эм уллу Германияны иги шапалары болур ючюн, уллу Германия не зат болгъанын эм да кесигизни господларыгъызны тилин сизге билирге керекди. Сизни немецли тилге госпожа Страут юйретирликди. — Ол башын жаш тиширыу таба булгъады. — Андан къалгъанын барында — господин Гюнтер.

Ол сёзле айтылгъанда акъсакъ господин акъырын жётел этди.

— Мен тилейме эсигизде тутарыгъызны, — дей эди госпожа Шнорре: — устазлагъа сёзсюз тынгыларгъа керекди. Устаз бла ученикле — башха болмай офицер бла солдат кибикдиле. Бек башы уа — ол къоркъута базыкъ бармагъын кётюрдю, — низамды, устазны айгъанын этмекликди! Тынгыламагъан болса уа... — Аны эринлери кюлген форманы алдыла. — Сиз энди биле болурсуз, немецли офицерни айтханын этмегенлеге не этилгенин. Алайды да сизни тюз акъылыгъызгъа ишанама.

— Ол сабийлеге жарыкъ болуб, баш уруб, классдан чыкъды. Устаз тиширыу Страут аны ызындан чыкъды.

Господин Гюнтер сабийле бла кёзден-кёзге къалды. Ол классны, класс'а — аны билирге суююб къарады. Сора Гюнтер жарыкъ болуб, жаншаб башлады:

— Ну-с... Алай бла танышыу болду. Дерслерибизни башлайыкъ. Устаз бла къалай тюбеширге эм саламлашыргъа боллугъуну юсюнден башлайыкъ. Тынгылагъыз!

Ол акъсай-акъсай, терк-терк атлаб, классдан тышына чыгыб ызындан эшикни этди. Олсагъатдан эшик дагъыда ачылды. Господин Гюнтерни жарыкъ халындан жукъ да къалмай кирди. Ол огъурсуз бет алыбды. Столну къатына келе-келиб, тохтаб, къолуну — къол аязын алгъа буруб, къолун ёрге кётюрюб, шатык кычырды:

— Хайль Гитлер!

Сабийле сюелгенлей, энди не зат боллукъ болур деб сакълай эдиле. Узатылгъан къолун эншге иймей, Гюнтер къайтарыб айтды:

— Не?.. Хайль Гитлер!

Сабийле тынгылай эдиле. Гюнтер къолун энишге ийди.

— А! — деб, жумушакъланыб айтды. — Сиз къалай саламлашыргъа алыкъа биле болмазсыз? Алай эсе жангыдан башлайыкъ. Мен барайым да, артха къайтыб,

кьолуму кётюрюб: «Хайль Гитлер!» деб айтайым. Ол заманда сиз барыгъыз да онг кьолугъузну ёрге кётюрюгюз, ма былай, кьол аязы алгъа буруб, жарыкъ ауаз бла: «Хайль Гитлер!» деб кычырырсыз. Ангыладыгъызмы? Алай эсе жангыдан башлайыкъ.

Господин Гюнтер, акъсай-акъсай, биягъы классдан тышына чыкъды, алай нек эсе да анда кёбюрёк къалды.

Илмар Гитлерни суратына, «Фюрерни» чылтыр кёзлерине кёрюб болмаулу къарай эди. Бу адам ашаучу, аны анасын бла къарындашын сыйыргъанды, атасындан айыргъанды, лагерни темир шинжи чалдишлерини артына атханды. Ол затла алай болуб тургъанлай Гитлерни алгъышла, аны намысына «Хайль» эсе да «Ура» кычыр деб, дагъыда Илмардан излейдиле... ол къалай кычырыр? Угъай, дуньяны башында бир зат ючюн угъай!

Кесини батырлыгъына къууана эм къоркъа, ол затны терк окъуна Колягъа айтды эм аны жауабына бек сейирсинди:

— Айтмасанг'а телесе!

— Сен'а? Керти окъуна кычырлыкъмыса?

— Кычырлыкъма, сен да кычыр дерликме. Алай къалай кычырлыгъынгы билемесе? Кьолунгу кётюр да, акъылынга не келсе да кычыр. Сёз ючюн, Гитлер тайсын, Гитлер думп болсун, халер Гитлерге! Алай иги уллу эм терк кычырсанг, ол акъсакъ ангылагъан да этмез. Господин Гюнтер классха кирир заманга сабийле бары да кеслерини шинтиклерини къатларында ёре сюелиб эдиле. «Хайль Гитлер!» деген шатык сёзлеге жауабха классда «Гитлер» деген сёзден къалгъаны ангылашынмагъан уллу кычыргъан тауушла эштилдиле.

Господин Гюнтер сабийлеге кёз къакъмай къарай кетиб, олтурургъа буйрукъ берди. Илмар Коляны къабыргъасына къатылмай тёзалмады. Ол зат'а, алапат таб болду демекликни кёрюзте болур эди!

Господин устаз кесини дерсин башлады:

— Иш ма былайды. Сизни мында арифметика, алгебра, география эм башха илмулагъа окъутурукъдула деб, кёлюгюзге келмесин. Бу сизге гимназия туююдю. Сизни алимле этерге киши да кюрешмейди. Инженерле, врачла, офицерле болургъа уллу Германияны жашларыны эркинликлери барды. Биз, бизден башха киши да угъай!— деб, ол кёкюрегин чирелтиб кычырды.

— Дуньяны башын алыргъа бизден сора эркинлиги болгъан жокъду! Къалгъанла бизге жумуш этерге керек-

диле, этмеселе да аланы биз ууатырыкъбыз, ун этербиз. Ма былай: тьфу! Шёндю тургъан жеригизни босагъасыны тышында не зат болгъанын сиз унутургъа керексиз. Ата, ана, жууукъла, юй — ала бары да бош затладыла, аланы акъылыгъыздан кетеригиз. Бу минутдан башлаб бу жерде, мындан арысында, не оруслула, не белоруслу, не латышла жокъдула. Бусагъатда сиз — ёксюз сабийлени немецли убежищасында юйретилиниб тургъанларысыз. Ангыладыгъызымы?

«Хар затны башдан ташларгъа, хар затны унутургъа? Ол «унбекантер» белгисиз деген буду да» — деб, оюмлады Коля. — Шёндю биркала жокъдула, алай биз «унбекантерлебиз». Кесини ол сагъышындан Колягъа къоркъуу тюшдю.

Гюнтер ол заманнга кесини сёзюн бошаб, тохташыб тургъан сабийлеге къарай, столну къатында сюелиб эди.

— Эй, сен! — деб, терезени къатында олтургъан жашчыкъгъа бармагъы бла кёргюзтдю, — бери чыкъ!

Жашчыкъ анга къоркъуб къарады.

— Доскагъа чыкъ дейме да, терк!

Жашчыкъ къобуб, эм, тегерегине къоркъуулу къарай, доскагъа тебреди. Ол тогъуз жыллыкъ, гитче, арыкъ, акъсыл бет жашчыкъ эди.

— Мен айтханны, къайтарыб айт.

Жашчыкъ не болгъанын ангыламаулу, кёзчюклерин жандырыб Гюнтерге къарай эди.

— Къайтарыб айт, санга айтабыз: мында не орус, не латыш жокъду, мында бары да фюрерни бла уллу Германияны мындан ары боллукъ жумушчуларыдыла.

— ...Не оруслула, не латышле жокъдула, — деб, акъырын эм бир ауаз бла, айтды жашчыкъ — мындагъыла жумушчула...

Эндиге дери болгъанланы барын да башыгъыздан кетерирге керексиз... Уллуракъ айт!

— Башыгъыздан кетерирге, — деб, жашчыкъ ашыгъышлы айтды.

Жашчыкъны бет халы, аны не айтханларын да этиб баргъаны, Коляны жюрегинде боран кётюрдю. Жюрегине асыры ётгенден, ол жеринде олтуралмай эди. «Гитлерчилени жумушчулары болмаса, орус да, белорус да, латыш да жокъду, дерик болурбузму?»

Гюнтер ауруулу жашчыкъны жерине жибериб, къолу бла Коляны кёргюзтдю:

— Энди сен.

Коля к̄ашчык̄ларын т̄юйюб к̄араб, ёрге к̄юбмай олтура эди.

— Санга сорг̄ан заманда сен бек алг̄а ёрге к̄юбарг̄а керексе. Сизге ол затланы юйретмегенмидиле?

Коля ак̄ырын ёрге турду.

— Энди уа ол мен айтханны к̄айтарыб айт.

Коля тынгылай эди.

— К̄айтарыб айт дейме мен!

Коля тынгылай эди.

— Сен айтырк̄мыса?

Коля тынгылай эди.

Гюнтер тынч аны к̄атына келди. Отоуда шош болду.

— Тынгылайса, а?— деди Гюнтер.— Мен санга бусаг̄ат аузунгу ачдырайым.

Ол никель бла жабылг̄ан темир линейка бла булг̄аг̄анлай шош классны ичинде уллу к̄ычырк̄к̄ болду:

— Сиз не этесиз! Сизге айыб т̄юйюлмюдю!— деб, нёгерин к̄оруулай, Гюнтерни аллында жүрексиннген Илмар суюлди.

Гюнтерни к̄олу линейка бла ёрге к̄ётюрюлгенлей тохтады да, сора ак̄ырын эншге бошланды.

— Сен мангамы!— деб, Гюнтер сейирсинди.

— Алаймыды! Алай эсе, ал кесинг!

Элия ург̄анча, линейка жылтырады. Ачыг̄андан Илмар к̄ычырды. Линейка даг̄ыда бир жылтырады, алай Гюнтерни юсюне Коля кесин атды.

— Нек ураса?— деб, ол хырылдады. Коля Гюнтерни аллында ёре суюлиб, асыры жүрексиннгенден к̄алтырай, башын к̄ётюрюб, жундурук̄чуг̄ун к̄ысыб.— Тиймесенг игиди!— деди.

Классда, к̄орк̄г̄ан, к̄ууанган, сейирсиннген шыбырдаула башладыла. Эдгар Буртниеке, килисаг̄а Коляны биргесине барг̄ан, ол узун бойлу жашчык̄ ёрге к̄юбуб аузун ачды. Ол оруслу жашчык̄ алай к̄алай эталды? Бусаг̄ат бир ог̄урсуз иш боллук̄ду! деб, ол бек сейирсиниб эди.

Господин Гюнтер к̄ез кирпичлерин к̄аг̄ады. Ол к̄ычырыб, аяк̄ларын к̄аг̄ыб, «ол суюдюз орусуну» жыг̄ыб малтарг̄а умут эт.ен эди, алай звонок урулду. Гюнтер башын к̄ётюрдю да нек эсе да, не затны эсе да эсине келтиргенча этиб, симсиреди. Ол бир атлам артха атлаб, аллында суюлген Эдгарны к̄ёрюб, к̄ычырды.

— Олтур! Неге кьобханса, тели?— Сора классха жундругъун кьргюзтюб жаныды:— Тохтагъыз, мен сизге алыкъа кьргюзтюрме!— деб, ашыгъыб эшик таба кетди.

*

Бир къауум такъыйкъагъа классда шох болду. Сора, шинтикден шинтикге секире, Андрей Колягъа чабды. Илмарны бир жанына тюртюб, Коляны кьолундан сермеб тутуб, кьюнден келгенича кысыды:

— Сен нечик таб айтханенг. Сени бла шуьх болургъа боллукъмуду?

— Шуьх бол, ким чырмайды,— деб Коля тунугъуракъ жауаб берди.

— Жигитсе!— деб ким эсе да аны артындан кычырды.

Коля артха айланыб къарады. Жашчыкъланы ары-бери тюрте, Антон, аны къатына жууукълаша келе эди.

— Ух, сен анга нечик таб айтдынг,— деди ол, Колягъа къарай.

Коляны хали бирсилеча алай жарыкъ туююл эди. Бу затла анга алайлай кьалмазлыгъын ол биле эди. Алай эки жыйырма жашчыкъ — бары да, классда ненча бар эселе да — Коляны тегерегине жыйылдыла. Ала тегерегине къалын тогъай болуб, жыйылыб, ол батырчыкъгъа сейирсиниб эм ишаныб къарай эдиле. Энди мындан ары уа, мындан ары къалай боллукъду,— деб, аланы къараулары сурай эди.

Коля абызырагъан окъуна этди. Ол не айтырыкъ эди? Ол не биле эди? Ол бунт этеме деб кюрешмегенди. Ол негерин сакъларгъа кюрешгенди. Алай сабийле Колягъа ийнаныб, ишаныб, алай къарай эдиле, ол кеси да билмей тургъанлай айтды:

— Неге кьоркъасыз? Алагъа къалай этерге керегин кьрдюгюзмю? Тохтагъыз, биз алагъа башха тюрлю да кьргюзтюрбюз... Тюзмюдю, Илмар?

Ол анга алай тюрслеб къарагъанда, олсагъатдан окъуна Илмар хау деди:

— Не эди да, айхай да биз алагъа...

Алай Илмарны жюреги киштикле тырнагъанча эте эди: «Ма болгъанны как этгенбиз!»

— Келелле,— деб ким эсе да кьоркъуулу кычырды! Сабийле къараб-къарагъынчы жерлерине жыйылдыла.

Эшик ачылды, эм классха немец тилни устазы кирди.

Ол босагъадан атлагъынчы окъуна, сабийле не оноулашмай, не сигналны сакъламай, къолларын ёрге чюелтидиле да тизгинсиз не эсе да къычырдыла. Аланы къычырыкъларында къуру «Гитлер» деген сёз ачыкъ ангылашынды. Устазгъа башха, Гитлерге алай кёзбауду болмагъан не «тели», не да «къорасын» дегенча, сёзлени сезгенча кёрюндю. Алай, ким биледи, ол анга бош кёрюнген болурму? Къалай алай болса да, ол къолун кётюрюб, акъырын «Хайль Гитлер!» деди.

Анда жаш къызны бети бар эди. Боз кёзлери тюз эм огъурсуз къарайдыла. Устазны чачы начальницаны бла надзирательницаныча таралыб эди. Тюз мангылайыны башындан таракъча бийик «кок» чюеле эди.

Коляны ол «кок» артыгъыракъ да ачыуландыра эди. Сунмагъанлай анга анасыны башыны тегерегине гюлча айланган каштан бетли, алтынча жарыкъланган ауур чач эшилгени эсине тюшдю. Ол формалы анасын, ол къоркъуулу, огъурсуз кюн, ол ахыр кере кёрген эди. Энди аны анасы жокъду, бу адакъа кикирикли уа жашайды эм къууана да болур. Окъутургъа келгенди, гитлерчи тери! Угъай, сен мени бир затха да юйретмезсе! Ол къаты къысылгъан жундурукъларын столгъа салды, урушургъа хазыр болгъанча башын кётюрдю.

Устаз, шош жумушакъ ауазы бла айтды:

— Да, келигиз шагърей болайыкъ. Сиз кесигиз эштгенигизге кёре, мени атым Страут, Майга Страутду, айтхан'а «госпожа устаз» дериксиз. Мен сизни немец тилге юйретирикме. Ол тил уллу халкъныкъыды, эм аны билгенигиз сизге жарар.

Ол ёрге туруб, досканы къатына барды. Дерс башланды.

Тогъузунчу башы

НЕМЕЦ ТИЛНИ УСТАЗЫ

Тётушка Айна Расмагъа кёлю бла байлашхан эди. Къызчыкъ аны юсю бла хар болуннган затны биле эди.

Кесини шуёхларыны Гюнтер бла сёз болгъанларын эштгенде, Расма къычырды:

— Ма жигитле!

Тётушка Айна кетгенден сора уа, Расма Зинагъа хэ-парлай башлады:

Ала къалай иги эм батыр жашла болгъанларын сен билсенг эди!..

Алай былайда изоляторгъа убежищаны начальница-сы, госпожа Шнорре кирди. Аны инбашындан надзирательница госпожа Кронбергни башы чюеле эди.

Расма жастыкъланы юсюнде кётюрюлдю. Зина жуу-ургъан тюбюнде жаб жангыз байлыгъын — быстырдан этилген Клавасын кёкюрегине къысды, эм битеуюнлей жыйылды.

— Сен алыкѳа мындамыса?— деб, госпожа Шнорре, Расманы кѳатына келе, сорду.

— Манга атларгѳа кѳыйынды.

— Аны юсюнден, жаным, сен машинадан секире туруб сагѳыш этерге керек эдинг. Мында не эсе да кѳбюракѳ багѳадыла. Кѳалай алай болса да бизде пансион тѳююлдо, убежищады.— Ол ундурукѳну кѳатына келди, анда, асыры кѳоркѳгѳандан кѳалтырай, Зина жата эди. — Кѳолларынгы тышына чыгѳар! Жараусуз аман кѳыз, анда жууургѳан тѳююнде сен нени букѳдураса?— деб, госпожа Шнорре Зинаны юсюнден жууургѳанны сермеб алды, быстыр жыртыкѳладан этилген гинжини кѳрѳб, кѳоркѳунчлу кѳычырды:— Ол не затды?!

Зина кѳоркѳгѳандан ѳлгенча болуб, оюнчагѳын кѳкюрегине кѳаты кѳыса эди.

Госпожа Шнорре бурнуна ташмакѳалы кѳзлѳклерин салды:

— Бусагѳатдан кетерирге!— деб, ол, жийиргенчли жѳыйрылыб, буюрду.

Надзирательница Кронберг, буйрукѳну толтурургѳа, чабханлай келди, алай гитче Зина, эсге да келмей тургѳанлай, таукеллениб айтды:

— Берлик тѳююлме!

— Бусагѳатдан бери бер, жаман зат!— деб, надзирательница кѳыжырыкѳлады.

— Берлик тѳююлме, берлик тѳююлме!— деб Зина жилимукѳлары келе кѳычырды, кесине сакѳлагѳан жангыз затны, кѳчюнден келген тенгли бир, кесине кѳыса.

— Нек тиесиз анга?— деб Расма да кѳатышды.— Гинжи чырмаймыды?

Госпожа Шнорре кесини огѳурсуз бетин Расмагѳа бурду.

— Мен кѳреме, сени билгенинг — оруслуланы кѳоруулагѳанды. Мени багѳалым, сени оруслулагѳа алаamat сѳймеклигинг барды!

Надзирательница энтда Зинагѳа айтханын этдиралмай эди. Госпожа Шнорре кесин тыялмай башлады:

— Госпожа Кронберг!

Начальницаны кѳарагѳан сѳфаты ишни тюрлендирди. Надзирательница кѳчюнден келген кѳадар гинжини Зинаны кѳолундан тартыб алыб, кѳызчыкѳны уа тюртѳб ийди да ол, артына аууб, желкеси темир ундурукѳну кѳулагѳына тийди.

Расма, жалан аякълай, жалан келеклей надзирательницаны аллына чартлады:

— Къюгъуз аны! Сиз, сиз... обур, мен сизни кёрюб болмайма!— деб, олсагъатдан Зинагъа чабыб, къучакълаб, башын сылаб башлады:— Зиночка, жилима, жилима. Бу огъурсуз адамланы унут. Мен санга аллай гинжи табарма, аллай...

Къайгъыладан бираз эс алыб, госпожа Шнорре айтды:

— Госпожа Кронберг, кереми се осал юйретмекликни! Къайгъырмаз, тюзетирбиз!

Ол башын ёрге кетюрюб, артха бурулуб, эшик таба тебреди. Аны ызындан ууакъ атлай, гинжи Клаваны да, урушда сыйырылгъан сауутнуча, къолунда элте, госпожа Кронберг тебреди...

*

Расма, эртденликде юяныб къарагъанында, Зинаны ундругъу бош болгъанын кёрдю. Тётя Айна изоляторгъа келгенде, Расма къайгъылы болуб сорду:

— Зина къайдады?

— Карцерге элтгендиле. Ол заманда къарангы эди. Ол... Кронберг келиб элтгенди...

— Тётушка Айна, ала бары да мени ючюндюле, мен терсме! Энди анга не боллукъду? Энди ол кеси жангызлай къалай? Анда къарангы болур?

— Не этериксе, къызым!— деб, тётушка Айна терен ахтынды.— Алагъа уллу да, гитче да башха туююлдю — бары бирди...

Эртденлик ашдан сора Расманы элтирге келдиле. Бу жол кюрешу боллугъун билиб Кронберг бла Имбране бирге келгендиле. Алай кюч Расманы ташлагъанды. Тынгылагъанлай надзирательница бла барыб, кюрешмей, аллын Коля тургъан карцерге кесин бегитдирди.

*

Убежищаны жашау болуму госпожа Шноррени «педагогиялыкъ законуна» баш ийиб эди: «Бу орусла, латышлы шайтанланы не къадар аз заманлары болса, ол къадар бир биз быланы терк юйретирге боллукъбуз».

Аны буйругъу бла сабийле отунланы жаргъан да, бычхылагъан да къуру убежищагъа этмей, шахардагъы комендатурагъа, управагъа, эм башха учреждениялагъа да эте эдиле. Ала госпожа начальницаны бек суйген эки жоргъа аты тургъан ат орунну эм ийнек орунну ариу эте эдиле. Ол ийнек орунда тургъан онэки инекни сютюн, ийнеклеге къарагъанла ичмей, башхала иче эдиле. Жашчыкъла да, къызчыкъла да къуюдан суу ташый эдиле, печледе от этген — ала, юйню тубюн, арбазны сыйпагъан — ала, юйню тубюн жуугъан — ала, аш-юйде ишлеген — ала.

Отунланы бычхылагъан эм ташыгъан иги ишди! Жашчыкъла аллын ишни суйюб ишлеб башлагъандыла. Алай отунланы бир жолгъа кёб бычхыларгъа тюшгенди, къарыусуз сабийлени уа кючлери аздан-аз бола башлагъанды. Бир-бирледе бычхыны бир жанына атаргъа да таукеллене эдиле. Алай надзирательницаланы «гитче эринчеклеге» алай этигиз дерик умутлары болмагъанды. Ишлеген ишлери азаблыкъгъа айлана эди.

Илмар жашагъан дуньясында аллай къыйын ишни этерге биринчи кере тубейди. Ол терк арыйды. Терлегенини уллу тамычылары бетинде саркъа эди, алай ол кесин хорлатмай эди. Ол хар зат бла Колягъа ушаш болурун сую эди.

Ол'а бычхыны эркин жюрюте эди. Алай Эдгар артыгъыракъ да ариу эм тынч да бычхылай эди. Ол бычхыны къолуна алгъанда, аны къымылдагъаны кенгериб, ийнанигылы бола эди. Ишни ишлеген заманда аны хар саны сейир таб бола эди. Бычхы, кёбледеча, зынгырмай бир ауазлы ачыкъ жырлай эди.

Бир жолда Эдгар, ол уста суратчы, Андрей Калнынъ Илмаргъа хапарын айтхан, Петя Чредниченко бла бирге бычхылай эди. Ауругъандан сора Петягъа бычхылагъан бек къыйын эди. Ол не къарыуун да салыб кюреше эди, алай аны кюрешуюнден бычхы бир жанына ары-бери аууша эди.

Эдгар кесини нёгерине айтды:

— Тынгылачы, мен кесим тартырыкъма. Сен бычхыны жалан да сабындан бош тут ансы, башха зат этме, ангылаймыса, мен кесим.

Коля аланы къатында ишлей ол сёзлени эштди. Къарагъанда сыфаты болмагъан, тизгинсизирек, элден келген жашчыкъны жолдашыкъ этгенин ол бек жаратды.

Мудах болмаучу Антон къайсына болса да къатылыб, нёгерлерин жарыкъландырыгъа суююучу эди. Бир кече дежурна надзирательница бек ахырында сабийле жатхан юйню тёгерегине дагъыда бир кере кёз жетдириб чиракъны ёчюрюб кетди. Къарангыда Антонну уллу ауазы бла шыбырдауу эштилди:

— Эдгар, ой, Эдгар! Сен жукълабмыса?

— Угъай, не эди, маржа?

— Сен семиз тонгуз этни сюемисе? Шпигни билемисе?

— Шпигми? Хау, шпигни сюеме, айхай, — деб, Эдгар сансыз жауаб этди эм умутлу къошду. — Ол бек татыулуду!

— Сюемисе, къайда алыргъа боллугъун мен санга кёргюзтейим?

— Ол къалай болургъа боллукъду?

— Бек тынч. Тур да, терезени къатына кел. Тур, неден къоркъаса сен?

— Мен къоркъмайма, ма-а.

— Да сен терезеге жууукъ, жууукъ тур. Турдунгму?

— Жууукълашдым, алай ангыламайма...

— Санга нени ангыларгъа керекди, сен алайсыз да уллуса. Бетинги терезеге айландырчы. Энтда да, энтда да... Ма алай. Къарачы, анда не кёресе?

— Анда — бир зат угъай. Анда къарангы барды.

— Сарай'а, сарай... ол латышча къалай эди... штюня... Анда штюняны кёремисе?

— Штюнянымы? Да, аны уа кёреме.

— Ма ол сарайда госпожа начальницаны семиз тонгузу жашайды. Ма санга шпиг. Ал да аша.

Антон «хи-хи-хи» деб кюлдю. Сабийлени да бир къаууму кюлдюле.

Эдгар бир минут тенгли терезе аллында турду, ызы бла аны тынч ауур атламлары эштилдиле. Ол кесини ундуругъуна къайта эди.

— Да къалайды, шпиг татыулумуду? — деди Антон къажымай.

— Антон, тынгыла, — деди Коля жарым ауазлы, — сен аны кьой! Адамны масхара этиуню кьой. Ангыладынгмы? Ансы сокъуранырса! Эштемисе?

Антон кѣлкѣалдылы мурулдады:

— Ахшы. Неге жабышханса? — деб башын жууурган бла тумалаб, ёчгеге уллу хурулдады.

Январда Илмарны бла Коляны, билмей турганлай, немец тилни устазы бла уллу жарашыусузлукълары башланды. Ол нек эсе да хар атламда да алагъа чурум табыб турады. Колягъа керти окъуна ол «перфектумла» эм «плюсквамперфектумла»¹ кыйын ангылашына болурла, алай ол, Илмар, грамматиканы биледи. Ол госпожа Страут'а тохтамай, къаллай эсе да жангылычла табыб, тырман этиб турады.

Ол бюгюн Колягъа кычырыб, артда уа Илмарны ачулануулу тохтатыб, ол досканы аллында тургъанында, ол жазгъанны сыйпаб, дагъыда жангыдан тюз ол формада ол сѣзню жазгъанды.

Илмар тѣзалмады да ачуланды:

— Мен да тюз алай жазгъанма! Сиз неге жабышасыз?

Госпожа Страут анга сууукъ къарау бла:

— Господин Гюнтер манга, сен эм ма ол — классда ахыры да тынгыламагъанласыз деб айтханды. Мен кѣргенге кѣре, ол тюздю. Экигиз да дерсден сора къалыгъыз. Мен сизни бла энчи кюреширме.

Къонгуроу къагъылгъандан сора, жашла Илмаргъа бла Колягъа жазыксынуулу къарай, классдан шош чыгъа эдиле. Классда эриктириулю шошлукъ болду. Устаз эки шуѣхну бетине, тергеген этгенча, жютю къарады. Коля бла Илмар кирпиллениб, урушха хазырча сюелдиле.

— Господин Гюнтер манга айтханды, — деди ахырында ол, — сиз экигиз гитчечикле болсагъыз да, алай къаты большевиклесиз. Аны себебли, мен сизни бла ушакъ этерге умут этгенме.

Жашчыкъла бир аякъдан бирси аякъларына тура, башларын эншге бошлаб, сюеле эдиле.

— Мында кылыккълагъа господин Гюнтерге къажай сюелирге сиз къалай кюрешгенсиз? Ол уллу Германия-

¹ Немец глаголланы грамматика формаларыны атларыдыла.

гъа къажау сюелмекликди да. Сиз билемисиз, ол сизге не хата келтирлигин?

— Билебиз. Ахшы билебиз! — деб огъурсузуракъ жауаб берди Коля.

Устаз анга тюрслеб къарады. Коля бир жанына къарады.

— Мында алай къаты сѐлеширге жарамайды. Бир киши бла да угъай. Ол жукъгъа тиймейди. Жашчыкъ, ангыладынгмы?— Ол столну бармакълары бла сагъышы къакъды. — Господин Гюнтер бла даулашмазгъа, надзирательницаны, госпожа Шноррени айтханларын этерге сиз сѐз бералырмысыз?

Не Коля, не Илмар жауаб бермедиле.

— Къалайды, сѐз беремисиз?

Жашчыкъла ёре сюелгенлей, тунтуюшуб тынгылай эдиле.

— Да, — деди устаз, — алай бла сѐз берирге суймейсиз? Ахшы шѐндю барыгъыз. Алай кесигизни мында алай жюрютюуюююзню мен биригизни да ушатмайма. Кесигизни тынч, хар айтылгъан затны этиб, немецли приютдача жюрютюююз. Барыгъыз.

Сабийле артха айланыб эшик таба кетдиле.

...Анга айтхан тынчды! Кеси гитлерчилеге сатылыб, аны себебли эниклейди. Ол, сабийле бла хар заманда кюрешиб тургъан адамгъа, туугъан журтугъузну ташлагъыз деб къысхан, атагъыздан, анагъыздан, хар суйген затыгъыздан айырылыгъыз деген Гюнтерге къалай тынгыларгъа боллукъду?

Коля анга боюн салаллыкъ туююл эди. Сабийлени жюреклерин кѐтюрюр ючюн суйдюмсюзлю Гюнтерни бир кесек ызгъа салыр заманны ол тохтамай излей эди. Алай ачыкъ кюрешиуню башларгъа, шѐндю акъылсылыкъды. Терк окъуна буруб алырла. Кюрешиуню башха тюрлю бардырыргъа керекди, алдау бла...

Господин Гюнтерни дерслеринден бири бара эди. Ол айтыучусуча кесини узуннга созулгъан, къычырыкълы ауазы бла «уллу Германияны» чеги Уралдан ары созулукъду эм ол зат фюрерни ёсюб келген къулларын къууандырыргъа керекди деген сѐзлени айтды. Сора ол бир къауум минутну классха къарады. Аны ауур къарамы Антонда тохтады.

— Ма сен, — деб, Гюнтер бармагъы бла чакъырды, — бери кел!

Антон ёрге къобуб, акъырын, стол таба тебреди.

— Мен айтханны къайтарыб айт! — деб, буюрду Гюнтер.

Антон къоркъуб сабийле таба къарады. Бир къаууму башларын эншге ийдиле, бирлери уа бир жанына, бурулдула.

«Умут этме, бир зат айтма!» дегенча жангыз Коля ачууланыб тюз къарай эди.

— Башлайбызмы, — деди Гюнтер.

Коля угъай дегенни билдире башын булгъады. Антон ауурлугъун бир аягъыны юсюнден бирси аягъыны юсюне кёчюрдю.

— Ол неди? — деб сорду Гюнтер. — Сёлешмезгеми сие болурса сен? Унутхан ишми этгенсе? Мен эсинге тюшюрейим — деб, Гюнтер темир линейканы столну юсюнде ары-бери булгъады.

— Къой, тилейме, къой, урма! — деб ашыгъыб сёлешди Антон. — Мен унутмагъанма, бары да эсимдеди. Сиз айтхансыз...

Алайлай классда ачыкъ шыбырдагъан таууш эшитилди:

— Айтма!

Гюнтер шыбырдашханнга бурулду.

— Ол не затды? Сёлешген кимди?

Классда бары да шош болдула.

— Энди бир эшитсем... Ну, бардыр!

Илмар шинжиле юсюнде олтургъанча олтурады. Антон ол аман сёзлени айтырлыкъ болурму? «Айтма, айтма, Антон! Эштемисе?» деб, Илмарны эринлери тауушсуз шыбырдайдыла.

Алайлай, аны шыбырдагъаны битеу классха эшитилди:

— Эштемисе?

Илмар уллу сёлеширин, кеси да сакъламай тургъанлай, ычхындыргъанды, энди уа къатына жаллаб келген Гюнтерге ашыгъышлы къарайды.

— А, ол сенмисе? Бери келчи! Кел, кел теркирек? Быланы барын да сен бокълайса да? Алыкъа былайда тур, къабыргъаны къатында, — деб Гюнтер Антоннга айланды: — Сен'а бардыр!

Антоннга онла бла кёзле къарайдыла, ол кёзлени барында да ол окъуйду: «Умут этме, айтма Антон!»

— Сен айтамыса?

Къонгуроу урулду. Дерсни бошаргъа керекди.

— Сен айтамыса?

«Айтхапларындан кьайтмагъан аман затла!» — деб, Гюнтер ачыулана эди. Къайгъырмаз, ала аны алыкъа билмейдиде, ол аланы тынгылаучула этерикди. Этеригин тауушсуз, аман акъыл бла этерикди. Ол заманда да сёзню кьозгъамай кьойгъаны, ол таурухсуз, начальниксиз жашчыкъланы бюгерге, ууатыргъа, аланы жибекча этерге умут этгени ючюн болгъанды. Алай болса уа госпожа Шнорре разы боллукъду!

Гюнтер сагъатын чыгъарыб къарады. Бусагъатдан госпожа Страут келликди. Сора дагъыда ол Антон таба бурулду, сора ариу сурады:

— Мени багъалым, унутханса. Эсинге тюшюралмаймыса?

Алайлай ол Антонну къатына келиб бетине-бетине урду, жашчыкъны башы, ёлген адамны башыча, ары-бери ауду.

— Ма, санга! Артда дагъыда сёлеширбиз! Шёндю уа ма ол иймансыз бла къабыргъагъа марш! Бир сагъат сюелигиз. Мен сизге аллай азаблыкъ бергеними госпожа Страутха айтыгъыз.

Бара тургъанлай, кьоллары да акъ кьол жаулукъ бла сыйпай, Гюнтер класдан чыкъды. Эшик юсюнде немецли тилни устазы бла тюбешди, анга жол кьоюб, кюле, эншге ийилиб, намыс бере, коридорда чончая-чончая кетди.

— Не болгъанды? — деб, Илмар бла Антонну бетлери къабыргъагъа тирелиб сюелгенлерин кёрюб, устаз сорду.

Илмар бурулуб да къарамады. Ол гитлерчи кир шапаланы бири бла, иш тутаргъа суймей эди. Антонну жыякъчыкълары кызадыла. Кьол жетген бурунчугъундан кызыу къан тамычыла эринлерине тамадыла. Алай Антон: «Аман акъсакъ, айтханынгы этдиралдынгмы? Антоннга айтдыралдынгмы?» деб ёхтемлениб эди.

Ол артха, устаз таба бурулуб, кьол тышы бла бурнун сыйпай — бизни былайгъа господин Гюнтер сюегенди. Ол манга сёлеш, мен айтханны айт деген эди, алай мен'а...

— Хаталары болмагъанлай сюегенди, — деб, ким эсе да арtdан сёлешди.

Устаз тунтуб тургъан Илмаргъа бла Антонну бурун тюбюнде къанына дагъыда бир кере къарады. Сора уллу мангылайын кьол аязы бла сылады:

— Ахшы, шендю олтуругъуз, дерсен сора уа мында кяалырсыз. Сёлеширбиз.
Илмар шинтикге олтура терен ахтынды.

Дерс бошалды. Сабийле чыгъыб башладыла.

— Сиз экигиз мында кяалыгъыз, — деб, устаз эскерди. — Билемисе, деди устаз Илмаргъа, бары да чыкъгъандан сора — классда низамны сен кесинг бузгъанса, ол бузлукъну жолдашынга этдиргенсе. Антоннга айла-ныб, ол сорду: — Сен устазны айтханын биринчи кере этмегенсе да?

Ол башын булгъады.

— Ахшы. Сен аны биринчи кере этгенинг себебли, барыгъа боллукъса. Сен'а мында кяал, сени бла сёлеширлигим барды.

Илмар устаз бла кяалды.

Коля кесине жер табмай эди. Илмаргъа хатаны кеси этген суна эди. Кёремисе кяалай болургъа болады. Бу дауурну ол этгенди. Антоннга ол алгъа кычыргъанды, ол затланы хатасы уа Илмаргъа жетди.

Жолдашына болушлукъ этерге керек эди. Надзирательницаланы кёз туурасындан алжагъанлай, Коля коридоргъа чыкъды. Былайда госпожа устазны кеси бла тюбеширге жашчыкъ аздан кяалды. Башын ёрге тутуб, уллу-уллу атлай, эрши «коку» (чуукалы) бла, ол Коляны жаны бла ётуб, мюйюшге бурулду. Илмар аны кяатына чабыб келди:

— Ой, Коля, сен билсенг эди!..

Хар заманда кеси-кесин жюрюте билген Илмар, сакъламай тургъанлай, негерин къучакълаб эм аны тарт-соз этиб башлады.

, — Не болгъанды? Санга не болгъанды?

Илмар, тегерегине къараб:

— Сабыр бол!

Коридорда терк, ууакъ-ууакъ атлаб, аланы кяатына госпожа Кронберг келди да:

— Сиз мында не этесиз? Бусагъат жеригизге! — деди.

*

Жангыз тюш азыкъдан сора, сабийлени отунла бычхыларгъа элтгенден сора, шуёхла бир жанына кетиб, бетден-бетге сёлеширге онг болду. Жашланы хар заман-

да арбазны ортасында, ачыкъ жерде, хар бири, дежурный надзирательницагъа иги кёрюнюрча жерде, ишлетуочю эдиле. Бир-бирде отун къалаулары ичинде бир кесекге бугъаргъа болуучу эди. Шуёхла таб заманны ма- раб, отун къалаулары тар орталарына сыпдырылдыла.

Ма ала кеслери жангыз. Мында аз къарангыракъ, шош, агъач эм чайыр ариу ийис этеди.

— Айтчы, — Коля тэзюмсюз жауаб изледи.

— Тынгыла... — деб, Илмар къууанчлы ауаз бла башлады. — Алай аны юсюнден бир киши билирге жарарыкъ туююлдю, бир жан, ангылаймыса?

— Бир зат да ангыламайма! Сен неге созуб кюрешесе?

— Сен билсенг эди, сен кесинг окъуна...

— Сен айтыб, ахыры, бошарыкъмыса?

— Коля, сен ант этерге керексе.

— Къаллай антды ол? Керексиз оюмламачы!

— Угъай, угъай, ант этмей амалынг жокъду. Айтчы: намысым бла сёз береме, бир кишиге бир зат...

— Ну, ахшы, намысым бла сёз береме!..

— Мен хапарласам'а (сен хапарласанг, ангылаймыса?), мени тилим къурусун...

— Охо, къуругъан окъуна этсин... Алай сен не айтыргъа умут этгененг?

— Эсингде тут, сен ант этгенсе. Сенден сора бир жаннга айталлыкъ туююлме.

— Илмар, эрикдим! Айтыргъа суймей эсенг — керек туююлдю.

— Угъай-угъай, тынгыла. Классда, биз, устаз бла мен экибиз къалгъанбыз. Алгъа ол тынгылаб турду, арда уа айтды: «Сора, сиз манга тынгыламагъансыз? Сора, господин Гюнтерни дагы да чырмагъансыз?» Мен, айхай да, жукъ айтмай тынгылайма. Ол'а сорады: «Сиз билмеймисиз да аны ючюн не болуучусун? Мында бек къаты жауабха тарта биледиле! Коля, мен олсагъат — бусагъат карцерге элтеди—деб оюмладым, алай жукъ айтмай тынгылайма. Ол'а манга — кёбге дери къараб турду да айтды: «Ахшы, энди сени сёлешиу тилинг бла кюрешейик, ол алай иги туююлдю. Мен окъурма, сен'а мени ызымдан къайтарыб кёрчю». Ол китабны алыб...

— Сора бары иш да, ол китабны окъугъандамы эди?

— Тохта, Коля, андан арысына тынгыла. Сора ол, китабха къараб, айтды: «Былтыр декабрда Къызыл Аскер, Москваны къатында, гитлерчи аскерге уллу къоранч

тюшюргенди» ну жашчыкъ, къайтарыб айт» Мен жукъ ангыламай тынгылайма. Ол'а айтады: «Сен не эшитдинг? Къайтар: «Былыр декабрда Къызыл Аскер...» Мен къайтардым. Ол'а андан ары окъуйду: «фашист аскерле кюнбатышха къачадыла...» Ангыладынгмы? Къайтарчы.» Былайда мен тезалмадым да сордум: «Айтчыгъыз, тилейме, керти окъуна китабда алаймы жазылыбды? ол'а манга бир тюрлю сейирсиниулю къарады да айтды: «Китабда алай болмаса да, кертиси уа тюз алайды. Сен аны юскнден кесинги нѳгерлеринге айтыргъа суйсенг... аны, бир киши ишекли болмазча, аны къайдан билгенлерин билмезча, алай эт. Ансы санга бек аман болур, мен да (ол кесине айтады) энди санга бир тюрлю сейирлик зат диктант эталмам».

— Сора артда уа, артда?

— Артда уа айтды: «Сакъ бол, сен ол затны кимден билгенинге бир киши ишекли болмасын». Сора кетди. Билмей тургъанлай бу бары да бек сейир эди!

— Коля, эштемиसे, ким биледи ол — ол болмай башха...

— Кимди да?

— Ол устаз болмазгъа уа жарармы?

— Ким болур дейсе да сени акъылынг бла?

— Мен билмейме. Мени атам болгъан жерден болургъа болурму?

Коля тѳгерегине къарады:

— Акъырын! Аны юсюнден чуу этме. Биз алыкъа билирбиз. Бусагъатда уа башха туююлду: Москваны юсюнден билгенбиз да, энди бизникиле фашистлени къалай ууатханларын сабийлени бары да билирге керекдиле. Бек къууанырлыкъдыла!

Сабийлеге ол ахшы хапарланы къайгъысыз билдируню юсюнден Коля бла Илмар эки кюн оноулашдыла.

— Коля, доскагъа жазсакъ къалай болур? Бары да окъуб билирле.

Коля жолдашына къарады да:

— Тюзю! Тюз айтаса, Илмар. Жигитсе! Алай бир кесек тохта... Жазаргъа уа классда адам болмагъан заманда керекди... Классха уа биз къалай кирликбиз? Ачычла надзирательницададыла.

Алай бла ала бир затха да келишалмадыла.

Ючюнчю кюн, килисагъа бара, жашчыкъла къызчыкъланы къауумунда Расманы кёрдюле. Жашчыкъланы колоннасындан ол кёзюн айырмай къарай эди. Нёгерлерин кёрюб, ол къалай къууанды! Килисагъа бара, жолда бири-бирине бир жангыз сёз да айталмадыла: эки надзирательница да, итле кибик, къарай эдиле. Ол затны этерге килисада да къолдан келмеди.

Болса да ингирликде аланы насыблары тутду: ала коридорда тубешдиле.

Москваны къатында болгъан ишлени, классда жазучу къангада не этериклерин айтханда, Расма къарс къакъды:

— Ой, жашчыкъла, къалай игиди! Ой, нечик игиди! Бу оноуну ким эталгъанды.

Илмар тынгылады.

— Ма бу, — деди Коля. — Алай ачхыч табылмай бир зат да эталлыкъ туюлюбюз...

— Керти... — деб, Расма узун созуб айтды. — Къайда табарыкъбыз? — Алайына элгенгенча болуб: — Билемисиз! Мен бир кёреим!

Алай, былайда Расманы юсуне госпожа Имбранени арыкъ сюек агъачы сюелди. Бир сёз да айтмай, надзирательница къызчыкъны инбашындан къаты тутуб ызындан созуб кетди.

Экинчи кюн Коля бла Илмар бир-бирлерине, Расма алагъа болушургъа кюрешгенини юсюнден айта эдиле. Алай ала аны ахыры да кёралмадыла.

Расма уа мадар излеб кюреше эди. Тюш азыкъдан сора Расма тётушка Айнагъа, столовьяны жыяргъа болушду. Дежурна надзирательница аладан узакъда болгъан кезиуню сакълаб, Расма юй тубюн сыйпай туруб, башын кётюрмей, шыбырдады:

— Жангы хапар билирге сюемисиз?

Тётушка Айна ахтынды:

— Не жангы хапарла энди! Ала ахырда да болмай къалсала иги эди!

— Тётушка Айна, ол ахырда да башха тюрлю хапарды. Ахырда да башха тюрлюдю. Къызыл Аскер Москваны къатында фашистлени ууатханды, ала къачадыла.

Няня, белин тюзетиб, къызаргъан бетин кётюрюб:

— Сен не айтаса! Болмазгъа болур! Сен аны къайдан билесе?

— Билеме, билеме, тѣтушка Айна. Битеу сабийле да билирча этерге керекди.

Расма ашыгышылы, алжашыулу, минут сайын эшикге къарайды. Ол нѣгерлерини оюмларын айтды: ол хапарны классда доскагъа жазса къалай игиди, жашла окъугъан жерде, алай ары киралмайса — эшик ачхыч бла этилибди.

— Тѣтушка Айна, сен бизге болушалмазмыса? Ол классны бир-бирде сиз тазалай ушайсызда?

— Сен не, акъылданмы шашханса? Аны ючюн мени да, сизни да... деб, тѣтушка Айна къоркъунчлу, — Расма кесин анга атыб, ачхычланы тартыб, аллыкъча, сол къолу бла бир къауум ачхычла тургъан хуржунун кѣюрегине къысды. — Угъай, угъай! Мен сизни сюеме, жаным ауруйду, алай ол затны юсюнден'а акъылынга да келтирме!

Расманы нѣгерелерине болушургъа этген умуту, биринчи жол, файдалысыз болду.

Алай тѣтушка Айна ол сѣзню унутмагъанды. Расманы жангы хапары анга тынчлыкъ бермеди. Билмей тургъанлай, къызчыкъны тилегинден тюшген, биринчи къоркъууу кетди. Тѣтушка Айна тохтамай сагъыш эте эди: не мадар этерге боллукъду? Керти окъуна бир ненча минутха эшикни ачыкъ къояргъа нек жарамаз да? Тамбла аны тазалар кезиуюдю. Угъай, угъай, аны акъылынга алыргъа окъуна къоркъуулуду!

Аны къулагъыны къатында кыжылдагъан ауаз эшитлиди:

— Сиз, багъалым, таматаланы да кѣрмеймисиз, нек саламлашмайсыз?

Тѣтушка Айна элгениб, кѣзлерин кѣтюрдю. Аны аллында госпожа Имбране сюелиб эди.

— Унутмагъыз, — деб, айтханын тохтатмай, — энди кыркъынчы жыл туююлдю. Биз, аллахха шукур, аллай къралда жашайбыз, хар ким кесини орунун билирге керекди. Энди мында уллу Германияды, аны эсигизде туугъуз!

Эм госпожа Имбране, чурукъ табанлары бла ачыкъ таууш этиб жолуна кетди.

Ассыры ачюдан тѣтушка Айнаны кѣзлерине жия-мукълары келди. Ол аны не ючюн алай айтды? Айхай, не-

мецли да болгъа эди, алай ол'а кеси да латышлыды. Ахшы, госпожа Имбране!

Ингирликде, тѣтушка Айна Расманы табыб, аны жашыртын мюйюшге элтди да айтды:

— Ахшы, мен ачарма. Алагъа айт. Алай сакъ болугъуз, аланы ары ким ийгенин бир жан билмесин.

Экинчи эртденликде жашчыкъланы группасын клас-сха, хар замандача, надзирательница Имбране элте эди. Классны эшигин ачхыч бла ачыб, битеу жашчыкъланы ол кесини жаны бла жиберди да, аланы ызларындан юйге кеси да кирди.

Ол, олсагъат окъуна не эсе да бир зат болгъанын сезди. Жашчыкъла классда досканы аллына басындыла.

Надзирательница сабийлени башларыны юсю бла къараб, доскада мел бла орусча эм латышча шарт жазылгъан сѣзлени кѣрдю:

Жашла, кызыл аскер Москваны кзатында гитлерчилени цуатханды. Ала кзачадыла. Ура!

Тюбюнде ол сѣзле латышча да жазылыб эдиле.

«Мени аллахым, мени дежурствомда! Къалай кыйынлыкды!» деген оюм аны башына келди.

Госпожа Имбране окъууну немец пансионда алгъан эди. Ол немецлилени бийик, керти да жангыз аланы, господлагъа тергей эди. Ол кесини латышлы байларына бла аристократларына да хиликге ишармиш бла къарай эди: чартлаб чыкъгъанла, уахтылыла! Убежищада ишлерге чакъыргъанларын, ол кесини жашауунда къууанчлы тюрлениуге санаб алгъан эди: эм ахырында ол да тийиншли иги ишдеди! Ол гитче большевиклени башхача юйретирге аны къолундан келир. Алай госпожа Имбранени жарсыууна, жашланы юйретиуню немецли господин Гюнтерге буюргъан эдиле. Ол угъай эсенг тамата надзирательницагъа да аны салмай, ол базыкъ немка — фрау Кронбергни салгъан эдиле. Госпожа Имбране Гюнтерни кѣр-рюб болмай эди, алай ол да надзирательницагъа аны бла къайтара эди. Ма къаллай кыйынлык! Мени аллахым, мадам Шнорре не айтыр?

Надзирательница жашланы ары-бери тюртюб, досканы къатына келди, мел бла женглерин эм чыммакъ акъ кружева манжетлерин бояб, жазылгъанны ашы-

гъышлы сыйпады. Ассыры къркъгъандан, кесин тыялмай, ол огъурсузлу:

— Муну ким жазгъанды? Айтса иги боллукъду. Эштемисиз!..

Алай ала жауаб этмей эдиле. Ол аланы къалай суйюб тюер эди! Ма ол заманда айтыр эдиле!..

— Айтыгъыз, — деб къатлады ол, — мен сизге сорама, муну ким этгенди?

Къабыргъаны ары жанында аякъ тауушла эштилдиле.

Господин Гюнтер болур. Ол'а не тюрлю болса да, бир жукъ билирге да керек туйюлду.

— Ахшы, — деди госпожа Имбране огъурсуз ауазы бла, — ол затны юсюнден сиз алыкъа соктуранырсыз!

Босагъа юсюнде ол Гюнтер бла бетлеширге аздан къалды, омакълы ийилиб, аны ачыкъ хиликге этген къарамын эслемегенча этиб, кетди.

Гюнтер терен сезимли адам туйюл эди. Алай ол да классда хар замандача болум болмагъанын ангылады. Аны саламына «гитче бандитле» ассыры уллу, батыр къууанчлы жауаб эте эдиле. Ол неден болур? Господин Гюнтерни кесини да кърюмю ассыры мыстылыды, фронтда гитлерчилени болумлары анга да белгили болур.

Гитлерчи аскерни хорланмазлыгъыны юсюнден, аны аллына къаршы сюеллик халкъ болмагъанын эм болургъа да амалы болмазлыгъыны юсюнден Гюнтер онбеш минутну мурулдады. Аны ауазында разы болмагъаны эштите эди. Ол, алайсыз да гитче кѣзчюклерин къысаракъ этиб, эм ала бла классха къарады да:

— Къайтарыб айтыргъа ким сюеди?

Гюнтер ол сорууну юйренчик болуб сора эди, алай кеси ыразылыгъы бла жауаб этерге киши табылмай эди. Эм ол кезиуде бир столну артындан къол кѣтюрюлду:

— Мен къайтарыб айтыргъа сюеме!

Ол Антон эди. Эркинликни сакъламай ол досканы къатына келиб, бетин классха айландырды да шатык айтды:

— Сиз айтхансыз: фюрер Гитлерни аскери хорланмаз, ол хар заманда эм къайда да хорлайды!

Жашла Антоннга сейирсиниб къарай эдиле. Ол'а бардыра эди.

— Ол аскерге киши баз болалмайды; бары да андан къачадыла... Былайда ишаруу бет алды да, башын арта, доска таба силкди.

Шинтиклени юсю бла кюлкю ётдю. Гюнтер шинтикден кьобуб:

— Ол не кюлкюдю? Кюльорге ким эркин этгенди?!

Не эсе да эркин болунмагъан бир зат болунганын устаз ангылай эди, алай не болгъанын'а билалмай эди.

— Сен не? — деб, ол алайына Антоннга кычырды.

— Менми... бир затда.— Антон, сын кьатыб, ийнангылы кёзлерин алай жандырды, ол кезиуде шош болгъан класс жангыдан пырх-чырх болдула.

— Тохта! — деб, Гюнтер жумдуруху бла столгъа урду.

— Бардырыгъа боллукъмуду? — деб, Антон, бир терслиги болмагъанча, сорду.

— Бусагъат жеринге! Бардырыуну мен санга кёргюзтюрме!

Антон, инбашларын жыйырыб, ёбгелегенча болуб, кесини жерине кетди.

Тюз ол олтургъанлай, Илмар кьолун кётюрдю:

— Господин Гюнтер, германлы аскерлени хорлауларыны юсюнден кьайтарыб айтыргъа эркин этемисиз?

— Мен да, — деб, гитче Андрей да кьолун кётюрдю. — Ол немени, ол хорлауну юсюнден.

Столланы артындан, агъач сюелгенча, кьолла кётюрюлдюле, бары да гитлерчилени хорлауларыны юсюнден айтыргъа сюйдюле. Не эсе да таб тьюйюлдю. Илинирча уа бир зат табылмайды. Барысыны да кёзлери нек кюле болурла?..

— Тохтагъыз! — Гюнтер линейка бла столну урду. — Бир тюрлю кьайтарыу! Шайтаннга туберикле!

Мутхуз ауаз бла, бир тюрлю кёл кётюрюлюусюз, эрикдириулю, гитлерчиле кьаллай жангы сейирлик жашауну Европагъа эм битеу адам-улуна келтиргенлеринден айта эди.

Гюнтер, кьонгуроу тауушха эм классха госпожа Имбране киргеннге, бек кьууанды. Кесини хапарын жарым сёзде бёлдю, надзирательницаны, хар замандача, хилик-гялы ишарыу бла саугъаларгъа да унутуб, кесин эшик таба атды.

Эшик этилгенден сора, госпожа Имбране, шошлукъну болдура, сюекли, кьолу бла столгъа урду:

— Тынч олтурургъа! Мен госпожа начальницагъа, сиз кесигизни кьалай жюрютгенигизден айтханма. Госпожа Шнорре сизни тюш азыкъсыз кьояргъа буюргъанды.

Кертиси уа ол начальницагъа жашла бюгюн артыгъыракъ дауур этгендиле дегенден сора ары-бери айтмагъан эди. Досканы юсюнде жазыудан, ол кертиси бла айталмагъанды: аны юсюнден айтыргъа къоркъгъанды.

Терезени тышында къар жауа эди. Акъырын, ауурлу, боялыргъа къоркъгъанча, жерге къуу формалы къарчыкъла тыше эдиле. Терк окъуна убежищаны, хар заманда кирли, кёл тутмаулу арбазы, жылтырауукълу, байрамлы акъ болду.

Бары да ашаргъа бек сюе эдиле, алай жашла кеслерин тири тута эдиле.

Керти окъуна Қъызыл Аскер Москваны къатында гитлерчилени алай уллу ууатхан эсе, ким биледи, ала ахырында терк окъуна къыстарыкъ болурла, ол заманда убежищада кёрюб болмаулу жашауубуз бошалыр.

Болуннган ишни жашырынлыгъы сабийлени эсин бура эди. Қъайсы батыр этген болур ол жазыуну? Қъалай эталгъан болур? Кёллерине кёб тюрлю оюмла, бир тюрлю болургъа болмазлыкъ затла да келе эдиле. Гитче Андрей Эдгаргъа тамашаланыб шыбырдай эди:

— Ол, къайсы болса да бир орус разведчик: кече самолётдан секириб эм бизни классха кирген болур. Сабийле билирча!

Эдгар анга жауабха жалан да кюле эди. Аны акъылына кёре, Коля бла Илмарсыз иш болуннган болмаз деб эди. Жарыкъ кёллю Антон'а кесин ол кюнню жигити сунады: ма, чабакъ тутуучу Антонну неге жетишаллыгъы! Гюнтерни нечик тамашалы алдады!

Илмаргъа да алгъа бек къууанчлы эди. Не этдик эсек да, болдурдукъ! Алай заман бара эди, ачдан'а жүрек тарай эди, мудахлана эдиле.

Қъайын терек, терезени ары жанында, желден, сууукъсураулу, къуру бутакъларын къымылдатыб, жыты юйге эркин этигиз дегенча, терезени къагъады.

«Анга бек сууукъ бола болур», — деб, Илмар сагъыш этди. Олсагъат ол кеси сууукъсураулу, ёксюзлю кибик болунду. Шёндю ана къойнуна къысылгъан нечик иги эди... Ол аны къачан кёрюр? Қъачаргъа, мындан къачаргъа керекди!

— Коля! Эштемисе, Коля, — нёгерине шыбырдады. Алай Коля, эки къолун жаякъларына салыб, терезеге

къараб, ётюб кетген кюнлени эскере эди. Узакълагъы агъачны къыйырын, къар жаугъан аулакъланы, арбазны байрамгъача сыйпалгъанын ол кёрдю. Былай къаргъанда, туугъан жери — Бородулиногъа къалай ушайды. Коля-мурат этди: ол бусагъат ёрге къобуб, жылы уюкъларын кийиб, эски лыжаларын алыб, башына да къулакълы бёркюн кийиб, эм бири-бири бла шыбырдай туруучу эгечлерини, хар заманда да тохтаусуз сюрмелей туруучу аппасы Степанны къаты бла коридоргъа сыбтырылып. Сууукъ хауа ариу ийис этеди. Аллына анасы чыгъады. «Тебрегенсе, — деб, анасы ийнакълаб айтыб, сора дагъыда: «Суу таба барма» деб къошады. Ызындан ишарады.

Коля ауур кючсюнуб, классха къараб, кертисинде болгъан жерин ангылады. Угъай, аланы барын да ол унутурлукъ туююлдю. Къул бир заманда да боллукъ туююлдю. Кеси да нёгерлери да кюреширликдиле! Гюнтер бла сёз болуу бла доскада жазуу — ол не кюрешидю!.. Эх, иги ишаныулу жашла да табылыб, эркинликге бир ычхынсакъ, анда уа — партизанлагъа! Отрядны атына да «Къызыл дертчи» не да «фашистлеге элия!»

Ол муратланы эте тургъанлай ким эсе да шыбырдады:

— Коля! Коля!

— Илмар, сенмисе, не?

— Коля, биз мындан къачан къачарыкъбыз? Расма да энди жюрюйдю да. Энди бары да ахшы болгъанды. Нени сакълайбыз? Эсингдемиди сен кесинг айтхан эдинг да?

— Къачаргъамы дейсе?

Коля сабийлеге къарады. Ала бла жашагъанлы энди юч ай болады, бир къауумларын иги таныгъанды. Ол гитче Андрей, Эдгар Буртниеки къулагъына не зат эсе да шыбырдайды. Аны къатында, бир жерде олтуруб туралмаучу, Антон кюрешеди. Эстонлу жашчыкъ — Иогани мудахланыб бир точкагъа къарайды. Петя Чередниченко сурат эте болур, столгъа ийилиб кюрешеди. Ант этеме, иги сабийледиле.

Коля терк, жолдашы таба, бурулду:

— Илмар, билемисе...

Ала шыбырдашыб сёлеше эдиле, алай госпожа Имбране тохтаусуз, халы эшиуонден, башын ёрге кётюрюб:

— Бир тюрюлю сёз болмазгъа! Тюз олтуругъуз! — деб, дагъыда эшиуон башлайды.

Ол ингирилгинде немец тилни устазы Страут госпожа Имбранени юйюнде чай иче эди.

Госпожа Имбране бир-бирде жаш устазгъа эс бура эди. Надзирательница Имбране, убежищаны начальство-суну арасында жюриген, кѣб болмагъан латышледен, бири эди. Мындагъы немецлиле анга бийикден къарай эдиле. Бу жаш латышлы тиширью'а саламлашыб хар заманда да суйдюмлю жарыкъ ишарыб жюриюдю. Госпожа Имбране да устазны инбашын сылаб, анга жакъ басарлыгъын билдире эди.

— Биз къалай эсе да бир-бирни иги билмей жашай-быз, багъалым, тюз туюлюмюдю? — деди ол бир жолда тубешгенлеринде. — Ол иги туюлюдю, артыгъыракъ да бу заманда. Манга келиб чай ичерге санга нек жарамайды?

— Сау бол. Эркин этсегиз, бир кюнде келирме.

— Келигиз, жанчыгъым, келмей къалмагъыз, чай иче бир кесек жаншарбыз.

Эм ма, госпожа Страут надзирательницаны къагъыт-ла бла жабышдырылгъан отоуунда олтура эди. Экиси да, олтуруб чай иче, Гюнтерни жашыртын жюриютген огъурсуз ишлеринден хапар бардыра эдиле. Сѣзню бегирек бардыргъан юйню иеси эди.

— Сиз ангылаймысыз, жанчыгъым, — сейрсиниюлю, бармагъын да бир жанына чюелтиб, къолунда тутхан гитче чашкачыкъдан чай уртлай, айта эди госпожа Имбране, — ол жарашыусуз адам сабийлени юйреталлыкъ туюлюдю. Госпожа Шноррени кѣзлерин ачаргъа керекди. Алайсыз, сизни мен ийнандырама, ол бизни кѣб кере къыйнар.

Къызыу чашкагъа эринлерин жетдире-жетдирмез, устаз башын булгъай, къабыргъалада тагъылгъан откриткала бла суратлагъа къарай эди. Аланы орталарында темир бѣркюнде императорлу Германияны къуш сураты салыныб, тутурукъ бетли чылтыр кѣзлери бла бир офицер кѣрюндю. Офицерни жютю мыйыкъчыкълары ѳрге бурулуб эди. Былайда Берлинни кѣрюмдюлери бла откриткалары, жулдузла ортасында учуб айланган мѣлклени суратлары, немецли аскерлени парадларыны саргъалгъан суратлары, сора, темир бѣркю, жютю мыйыкълары бла биягъы офицер.

— Алайды да, мени багъалым? Сиз мен айтханнга ыразымысыз?

— Хау — деди устаз, — айхай да, айхай да!

Госпожа Имбране, кьоркьаракъ, эшик таба къараб, олтургъан шинтиги бла кьонакъ таба жууукълашыб, жашырын шыбырдады:

— Сиз'а билемсиз, бююн не зат болгъанын? Алай, аллах бла кьонакъма, кишиге айтма. Сизге мен ишаналыкъма... Господин Гюнтерни дерсини аллында, жашчыкъла олтургъан классха кирдим. Жазыучу кьангагъа башымы кетюрюб къарасам, орус тилде да, латыш тилде да жазула. Жазылгъаны уа: оруслула Москваны кьатында германлы аскерни ууатхандыла. Жанчыгъым, бир сагъыш этчи, аллай огъурсуз сёзле! Эм къайда? Немецли приютда! Мен, айхай да, кишиге да айтмагъанма. Сиз ангылаймысыз: мени дежурствомда, ол Гюнтер, аллах билсин, не этерге боллукъду.

— Госпожа Имбране, ол кьоркьуулу ишди, сёзсюз кьоркьуулуду. Алай сиз адамгъа айтмагъаныгъызыны иги этгенсиз. Гюнтер керти окъуна бир зат этерге болур эди...

— Алайды, алай мен да алай этеригин билген эдим.

Госпожа Имбране бла госпожа Страут бир-бирине ахшы ниетлери бла кече белинден озгъандан сора айырылдыла.

Онунчу башы

ЖАШЫРЫН ОТРЯД

Барысы да жукъларларын кючден-бутдан сакълаб, Коля къалкъый баргъан Илмарны къозгъады:

— Илмар, Илмар, тынгылачы! Жукъламачы, жукълама! Тынгылачы, мени умутума...

Коля, гузабалы шыбырдау бла шуёхуна къачыуну жангы планын айтды. Убежищадан къачаргъа керекди. Гюнтерге бла ол къарт алмастылагъа боюн салыргъа керек туйюлдю. Алай къуру ючеулен болмай, бир къауум бирге къачаргъа керекди. Бек ийнангылы жашланы айырыргъа керекди.

Илмар угъайларгъа умут этди: бирси жашланы къатышдырыргъа неге керекди? Къачаргъа ючеуленнге тынчды. Огъесе, ким биледи, Коля партизан отряд къурааргъаamy акъыл этеди? Коля, анга тынгыламай, тохтамай айтады эм ахырда шуёхуну къоркъунчлу оюму Илмарны да акъылын алды.

Керти окъуна, сау группа къачаргъа нек жарамаз да?

— Ахшы, Расма уа? — деб, эм ахырында Коляны гузабалы шыбырдауун бёлдю.

— Ол бизде санитар болургъа, жаралылары байларгъа, аш биширирге, боллукъду.

— Да биз биргебизге кимни алырбыз да?

— Ишни бары да ма андады.

Жашчыкыла ундурукъларында, аякъларын тюблери не жыйыб, олтуруб, жапгы кьураллыкь отрядны адамларыны юсюнден шыбырдаб селеше эдиле. Бир-бирни ангыламаусузлукь да болду. Сёз ючюн, Илмар Антонну ишангылы адамгъа тергерге болалмайды. Алай Коля аны бла келишмеди. Эдгар Буртниекини юсюнден экиси да ол жарарыкь адамды деб оноулашдыла. Илмар гитче Андрей Калнынни юсюнден айтханда уа Коля инбашларын кымылдатыб:

— Сен, сабий садмы жыяса? Яслими?

— Ясли иш да тьююлдю! Ол иги жашчыкьды.

— Жашчыкь-бармакчыкь. Биз аны бурнун сюртюргеми керекбиз? Жигит отряд керекди!

— Билемисе, аллай жашчыкь-бармакчыкь, кыйсы болса да башхадан эсе, батырды.

— Сен кимни юсюнден айтаса?

— Кишини юсюнден да угъай.

Шуёхла урушургъа аздан кьалдыла. Алай Илмар, Андрей кесин Гюнтер бла тюбешиуде кьалай жигит тутханыны юсюнден, Коляны ийнандырды.

Ишангылы нёгерлеге Иоганны да кьошдула. Бир аз арсарлыкьдан сора, кючлю, эм ыйнангылы жашлагъа Петя Чередниченкону да кьошаргъа боллугъуна келишдиле.

— Ол фашистлени юсюнден кюлкюлю суратла этерге боллукьду, — деди Илмар. — Листовкала этербиз. Ол сени Антонунг тьююлдю: аны билгени, кьуру жаншауду.

— Ма тюз тьююлдю! — кьарангыда гузабалы шыбырдау эштилди — керти пионер сёз береме мен жаншарыкь тьююлме.

Илмар бла Коля артха бурулдула. Кесини ундуругьунда Антон тобукъланыб тура эди.

— Мен барын да эштгенме, — ол жалыныулу шыбырдады. — Мен жашыртын тынгыламагъанма, билмей тургъанлай эштгенме. Тилейме, мени да алыгъыз! Ант этеме, жаншарыкь тьююлме!

Жашырын оноулашханла, асыры сейирсингенден, не айтыргъа билмей кьалдыла. Артда Коля, ундурукьдан туруб, Антонну кьатына барыб, аны инбашларындан тутуб, силкиндириб:

— Сакь бол, ким болса да биреу билсе!.. Ангыладынгмы?

— Ангыладым. Ант этеме, айтмам!

Жукълаучу юйде сууукъ эм мылы эди. Илмар жылы-ныр ючюн, кѣбге дери бурулуб турду. Жукълай туруб, ол, быргыда желни гууулдауун эштиб, оюмлашды: «Шѣндю агъачда къоркъуулуду — сууукъ, жел...»

— Коля, быллай сууукъда уа биз къалай? — деб, ол, жукъусураулу ауазы бла, кирпичлерин кѣтюрмей, сорду.

Коля кѣзлери ачылгъанлай сыртындан жатыб эди.

— Алай окъуна болсун, — ол Илмаргъа жауаб этгенден эсе, теркирек кесини оюмуна жауаб этди. — Болсун сууукъ. — Ол кѣтюрюлюб эм къызыу айтды: — Сууукъ, жел, не да болсун, не да игиди мында жашагъандан эсе, былада... эштемисе, Илмар?

Алай Илмар жукълаб эди.

*

Немец тилни устазы, гитлерчилени ууатылыуларыны юсюнден Илмаргъа айтхан кюнден артхасында, Коля аны артыгъыракъ ариу кѣре эди. Аны ауазы жумушакъ, огъурсуз къарамлы кѣзлери — ийнакълаулу кѣрюнедиле. Адакъа кикиригине ушагъан, чач тарамы энди анга алай эрши кѣрюнмей эди. Бек аламат'а ол устазны дерслерин башхача ангылай эди.

Устазны диктантларында ахыры да Германия эм фюрер деб айтылынмагъанын сезе эди. Аны орнуна жашла кѣб кере Ата журт, халкъ, ата журтну суймеклик деген сѣзлени жазаргъа эм айтыргъа керек эдиле. Сирень деген гюль хансны ачылыуунданча аллай хаталысыз айтыуланы диктант этгенлей, аны ызындан устаз сабийлеге олсагъат кышны ызындан — жаз-башы келиуню, бушууну ызындан — къууанч келиуню, кыйынлыкъланы ызындан'а — хорлау келгенин айтыб ангылата эди; ол хорлау жигитлеге, къарыулу кѣллюлеге келеди, бир заманда да жюрекни бошларгъа, умутну тас этерге керек туйюлдю дей эди. Ол сѣзлени ол къайтарыб латышча эм орусча айтханда, сабийлени бетлери жарыкъ бола эди.

Коля устаз бла жуукълашыргъа бек кюреше эди. Ол заманда Илмарны къойгъанча аны да дерследен сора артха къоюб, Къызыл Аскерни юсюнден айтырын бек сюе эди. Ол аны кѣз туурасына тюшерча айлана эди, алай устаз аны кѣрмегенча эте эди.

Бир жол Коля коридорда устазны тохтатыб, къолуна тийиб, жашыртын ауаз бла шыбырдаб:

— Тынгылагъыз, мен сизге сорургъа сюеме...

Устаз башын ёрге кётюрюб эм ёхтемли ауаз бла немец тилде айтды:

— Сен жашчыкъ, устазны аллында, къалай тураса? Унутма, сен немецли приютда болгъанынгы!... Бар кесинги жеринге!

Эм, бурулуб, каридор бла кетди. Аны аллына Гюнтер келе эди. Коля аны ол аман адам бла бирге, анга къалай омакъланыб ишарыб эм бирге кетгенлерин кёрген эди. Коля акъылдан шашханча болгъан эди.

Бир ненча кюнден сора, жашчыкъла килисагъа бара туруб, аланы жанлары бла, шахардан тышында тохтагъан танк бригададан офицерлени бла, эки ачыкъ, автомобиль озгъан эди. Офицерлени ортасында, биринчи автомобилде, Коля — немец тилден окъутхан устазны — госпожа Страутну эслеген эди.

Ол сансыз артха ауаракъ олтуруб, офицерле анга не эсе да бир затла айта эм ол'а башын артха-артха ата къууанчлы кюле эди.

— Коля, ол олмуду?— деб Илмар сорду.

Алай Коля аны сорууун да эштмеди. Ол кезиуде ол кесини тели ийнангылыгъы ючюн кеси кесине уруша эди. Нечик тели эди ол: гитлерчилени ичинде иги адам табаргъа умут этген! Къулакъларын бошлаб, аны сёзлеринде не эсе да алапат табханды. Ма суу-баш!

*

Къызланы бёлюмюнде, Расманы изолятордан кёчюрген жерде, жашладан эсе кёб кере шош эди. Мында бир заманда бир киши ауазын кётюрмей эди, бир киши господин Гюнтерге; не надзирательницалагъа угъайламай эдиле. Къызла жашладан эсе аз эдиле, аны юсюне да бу группада къуру ууакъла жыйылгъан эдиле.

Убежищада къызчыкъла Расманы жанлары кибик кёре эдиле. Зинагъа уа ол артыкъ да жууукъ, къаршы эди, ол аны жангыз жууугъу эм сакълаучусу эди. Зина къызчыкълагъа Расма иги эм батыр болгъанын, Расма, къоркъмай, аны къоруулагъанын айтхан эди.

Къызчыкъла кеслерини къыйынлыкъларындан эм жүрек аурууларындан Расмагъа айтыучу эдиле. Узун къышхы кечеледе ала кеслерини юдегилеринден, къоюб кетген юлеринден, тенглеринден, суйген гинжилеринден айтыучу эдиле. Надзирательницаланы къычыргъанларындан не да чимдиулеринден, кёл жабсарыу излеб, анга

жиляб келиучю эдиле. Расма кеси да кюнден-кюннге кесини гитче тенгчиклерине бекден-бек байланыша эди. Ол кьолундан келгенича аланы кёллендирирге, кьызчыкыла хар заманда кирсиз эм чачлары таралыб, тизгинли болурларына кьарай эди.

Ингир сайын, надзирательница эшикни этиб кетгенден сора, Расма кьарангыда шыбырдаб, кьызчыкылагъа жомакъ айтыучу эди. Ол сагъатлада Зина анга энчи эс бурулуу бла хайырлана эди. Ол аякъларын да тюбюне жыйыб, Расманы ундуругъуна олтуруб, тенгине кьаты кьысыла, тынгылай, бек сейирлик жерлеринде: «ой, ой кьызла!» дей эди.

Коля бла Илмардан кьачыуну юсюнден жангы планы эштгенде, Расма, олсагъат кесини кьызчыкъларын эскергенди. Ким биледи, бир кьауумун бизни бла алыргъа боллукъмуду? Зинаны окъуна болсун?

— Ма оюмлагъанса!— деб суюсюнемеди Коля. — Бизге кьызчыкыла неге керекдиле?

— Мен'а?

— Сени ишинг башхады!— Сен бизни урушчу нёге-рибизсе, медицина сестраса. Биз гинжиле ойнамайбыз. Ангыладынгмы? Бир тюрлю Зина керек туююлдю. Ма! Расма ол сёзну андан сора кьатламады.

Кьачыугъа хазырлануу уллу бара эди. Коля биринчи кьачыуну онгарылмагъанын эсде тутта эди, бусагъатда уа акъыллыракъ болургъа керекди.

Бек алгъа азыкъ хазырларгъа керекди. Ол бла Илмар хар порция ётмеклеринден жашырын уллу болмагъан кесеклени кьалдырыргъа кюреше эдиле. Алай порцияла алайсыз да бек гитчечикле эдиле, кьыстырыкъ этиу кыйынды. Бир-бирде Илмар унутуб, арт кесегин аузуна элтирге тургъанлай, алай Коляны эскертиулю кьарамын не да жингириги бла кьабыргъасына тюртюуюн ангылаб, ол, ашыгъышлы, ётмек кесекчикни кьалдырыб хуржунуна сугъа эди.

— Жашлагъа биз кьачан айтырыкъбыз?— деб, Илмар тохтамай сора эди.

— Кьысха заманны ичинде. Аллын хар затны иги оюмларгъа керекди, бир кере ашыкъгъанбыз.

*

Немец тилни дерси ахырына жууукълаша эди. Дерс бошалыргъа кьаршыда, устаз Илмарны кьатына келиб, аны тетрадына ийилди да ачыуланыб айтды:

— Энтда да сен къатышдыраса? Дерсден сора къал, энтда да жангыдан къайтарыргъа керекди.

Бары да кетиб, Илмар бла устаз къалгъандан сора, ол эшикни къаты этиб эм эшикни къатында терезе къатына, дагъыда артха сагъышлы жюрюй эди. Илмар анга скойдюмсюз къарайды. Ол аны машинада гитлерчи офицерле бла олтургъанын унуталмай эди.

Устаз Илмарны къатына келди да аны инбашына къолун салыб:

— Не, жашла, Москваны юсюнден эштгенде къуандыгъызмы?

Илмар ачыуланыб, бир жанына бурулду.

— Манга алай къарама.— Устаз мудах ишарды.— Сизни мында шуёхларыгъыз барды, алай аны юсюнден шёндю улуу айтыргъа жарамайды.

Ол кезиуде аны юсюне терезеден батыб баргъан кюнню къызгъылдым таякълары тийди, аны бети алайна Илмаргъа къаршы жууукъ кёрюндю. Устаз'а, Илмарны оюмун ангылагъанча, аны инбашларындан тутду да кесине къыса:

— Жашчыкъла, сиз мени багъалыларым... Мени игилерим... Жарлыла, сизге къыйынды...

Илмар, кесини бетинде аны жылы къолларын сезиб эм не айтханына сагъыш этмей, ачыуланаракъ айтды:

— Биз'а къачарыкъбыз, къачарыкъбыз. Мен да, Коля да...

Аны айтыб, ол алайына къоркъду, тюзетирге болмагъан терслик этгенча, устаздан артха селпинди. Устаз'а анга къараб эм ийнангысыз башын булгъады.

— Къачхан — ол оюн туююлдю. Коля уа — ол, сени шуёхунг болур... ол... Беляков болур? Сизни барыгъыздан да огъурсуз?

Илмар устазгъа бек къоркъуб къарай эди. Аллаи эссизликни ол къалай этди? Ол аланы жашырын ишлерин къалай ачыкъ этди?

Эшик аз ачыларакъ болду, госпожа Имбранени башы кёрюндю.

— Ах, мында сизмисиз, багъалым!..

— Тюшеди да — устаз инбашларын къымылдатды.

— Хау, хау. Аллаи эринчек, бузулгъан жашчыкъладыла.

— Барыргъа боллукъса,— деб устаз Илмаргъа огъурсуз айтды.— Эм мени сёзлерими иги эсде тут.

Битеу улуу дунья башында, ол кюн Илмар Розитис-

ден насыбсыз адам жокъ эди. Ол кеси алай оюмлай эди. Қъалай болургъа боллукъ эди, кесин бошлаб, жашырын ишни биреуге айтыргъа! Сора, ол бир затха тиймеген, къатылыгъы болмагъан, аны бла иш этерге болмагъан адамды. Энди Қоля не айтыр?.. Этген ишине сокъуран-гандан, Илмар кесине жер табмай эди. Ол Колягъа къарамазгъа кюреше эди. Хар болгъан ишни шуёхуна айтыргъа кишилиги жетмей эди. Кече Илмар къайгъылы бурулуб, кюшсюнуб, къуру ол затны юсюнден сагъыш эте эди.

Жангы кюн, аны бла бирге уа Илмаргъа жангы къы-йынлыкъла башландыла. Бек къыйын'а ол минут эди. Коля келиб, жууукъда киши болмагъанын кёрюб шы-бырдады:

— Бюгюн тюш азыкдан сора, ишге баргъандан со-ра, отунланы артында жыйылырбыз. Сёлешиу боллукъ-ду. Андрейни, Эдгарны, Иоганны келтир, мен'а бирсиле-ни. Алай сакъ бол!

— Коля, мен санга айтыргъа сюеме...

— Не?

— Мен, Коля, анга айтханма... ант этеме, билмей айтыб ийгенме!

— Не айтханса, кимге? Айтчы созма!

— Анга... устазгъа.

— Не-е?

— Сен... Мен... биз бирге!..

— Сен, анга бизни къачарыгъыбызнымы айтханса? Ой, сени!— Коля анга жийиргенчли къараб, бурулуб кетди.

Ол кюн окъуна немец тилни дерсинде устаз Коляны доскагъа чыгъарыб, бир тюрлю жангылыч жазгъанына илиниб, анга айтды:

— Бюгюн дерсден сора санга къалыргъа тюшерик-ди.

Илмар ангылады, ол Коляны не ючюн къойгъанын: къачыуну юсюнден соруу этерикди. Артда уа... Дерс бо-шалгъандан сора Илмар класдан, кёзлери Коля бла тюбешмезча, кюреше чыкъды.

*

Отун сажнала къатында Илмар къыйын къайгъылы ишлеб башлады. Илмар кеси-кесин кёрюб болмай эди. Ол адам туююдю, эски быстырча осал затды. Коля аны

бла сѣлешмегенин да тюз этеди. Алайлай ол артындан Коляны шош ауазын эштди:

— Илмар!

Ол, билмей тургъанлай, эштгенине элгенген окъуна этди. Коля уа жукъ да болмагъанча, аны къатына кысылыб, шыбырдады:

— Унутмай турамыса? Андрейни. Эдгарны эм Иоганы. Терк жый.

Коля олсагъат окъуна инбашына ауур тѣмекни да алыб кетди, Илмар'а абзыраулу тѣгерекге къарай эди.

Жашланы жыяргъа терк! Ишни бардырыгъа керекди. Алай бу мадам Кронбергни къалай алдайым? Ол кесини бурнун тохтамай отун къалаулагъа сугъады. Коля площадкада жокъ эди. Аны бла бирге Петя Чередниченко эм Антон да думп болгъандыла. Сора, ала кеслерин алжатардыла. Ахырында Илмарны да насыбы тутду. Тамата жашланы отун бычхыларгъа салгъан эдиле, гитчелеге уа узунлугъу метр бла жарым болгъан тѣмеклени келтирирге буюргъан эдиле. Ол кыйын иш эди. Хар тѣмекни жашчыкъла экеу-ючеу болуб, сыгъыныб, кючден кѣтюрюб бычхычыланы къатына элте эдиле.

Илмар тѣмеклени ташыргъа Андрей бла тюшдю, ала бычхычыладан арлакъгъа кетгенден сора, айтды:

— Отун къалаулары артына бар, терк! Магъаналы сѣз боллукъду!

— Не, не, айтчы?— асыры билирге суйгенден, Андрей тѣзалмай шыбырдады.

— Тсс! Бар, анда билирсе.

Эдгар Буртниеке кесини чакъырылгъанына, Илмаргъа разылы жауаб бла къарады. Иоган'а не айтылгъанны терк окъуна ангылаялмагъаны себебли, къайтарыб айтыргъа тюшдю. Госпожа Кронберг площадкадан арлакъгъа кетди эм ол башха жанына къарагъанда, Илмар Иоганнга шыбырдады:

— Жюр!— эм, эки тар отун къалаууну ортасы бла, алгъа кеси атлады.

Эдгар бла Андрей къалаула ортасы жолда аны сакълай эдиле. Болсада Коля къайдады? Къалаулары ортасы бла тар коридор жол онг эм сол жанына бара эди. Къайда эсе да узакъ болмай сызгырыу эштилди.

— Аладыла, жюрююз!— деб Илмар къууанчлы айтды.

Тѣртюсю да бирден, бир-бири ызындан сызгырыу тауушха тебретиле. Билмей тургъанлай ала буруу жа-

нына чыкъдыла. Анда аланы Коля, Антон эм Петя сакълай эдиле.

— Не кёб къалдыгъыз?— деб сорду Коля.

— Ма, ол Кронберг чырмагъанды. Къуру тегерегибизге жиялаб айланады,— деб ангылатды Илмар.

— Охо, ахшыды. Кеталгъаныгъыз иги эди. Эслегинчи, терк окъуна айтырыбызны айтыргъа керекди... Ма, жашла! Сиз барыгъыз да батыр адамласыз, алаймыды?

«Бусагъат бары да тангсынырла»,— Илмар, Коля алагъа къачаргъа эм партизан отряд къуараргъа дерикди, деб сакълай эди.

— Сора, батырласыз,— деб къатлады Коля.— Мен биле эдим. Ма алай эсе, мени сизге уллу сёзюм барды... Мен школда, окъугъан заманымда, пионер эдим. Ма ала да, — деб, Петя бла Антонну кёргюзтдю, — кертимиди? Сен'а, Илмар?

— Менми? Мен да пионер эдим. Не эди да?

— Сен'а?— деб, Коля Андрейге айланды.

— Мен... мен гитчечик эдим, ансы...

— Ахшы, ахшы. Сиз'а?— деб Коля Эдгаргъа бла Иоганнга сорду.

— Мен жетишалмагъанма, — Эдгар, терсленгенча ишара, жауаб этди.— Мен хозяинда ишлей эдим.

Иоганн жауабны орнуна угъайлау халда башын булгъады.

— Сора,— деди Коля,— бизден тёртеулен пионерледиле. Да сора, биз энди аны юсюнден нек унутханбыз да? Сора биз, Гюнтер бизни нёгерлерибизни туюгенде шош къараб, аны эриши сёлешиулерине тынгылаб нек турабыз? Биз аллай бир къоркъакълабызмы да?

— Да биз тынгылаб къалмагъанбыз да, Антон... — деб, Илмар угъайларгъа умут этди.

— Билирге сую эсегиз, тынгылаб турмагъан эсек да, осал, телили кюрешгенбиз. Хау, хау. Мен да, Илмар да, барыбыз да... бирге би-ри-гиу-сюз! Ма алайды. Ангыладыгъызмы? Эм бизни «тынгыламагъаныбыздан» бир магъана жокъду: барын да башхача этерге керекди... Тынгылагъыз, мен сизге не айтырыкъма. Келигиз, керти да биз пионерле болгъаныбызны кёргюзтейик. — Алайына, ол кётюрюлююлю ённге кёчдю: — Келигиз, мында пионер отряд къурайыкъ, жашырын пионер отряд! Ангылаймысыз? Бир киши билмезча, аллай. Атына да «фашистлеге дерт жетдириу» деб атайыкъ. Къалайды? Ыразымысыз?

Илмар болгъанны ангыламай эди. «Ол нени юсюнден айтады? Партизанла бла уа, къачуу бла уа къалай боллукъду?»

— Фашистлеге дерт жетдириу — деб, Антон къууанчылы айтды.— Тохта, тохта, Коля. Къачууну юсюнден'а къалай? Сен кесинг айтхан эдинг да...

— Ол бары да телликиди,— деб угъайлады Коля. — Къуру кесибизден башхаланы да эсде тутаргъа керекки.

— Отряд не этерикди да?— деб сорду Андрей.

— Эх!— Антон умутлу айтды.— Гюнтерге кереклиси-ча берсек бир иги боллукъ эди, ол билирге керек эди!

— Ол гылыу-чычхан, Имбранеге да.

— Мадам Кронбергге да!

— Сабыр, сабыр!— деб, Коля жашчыкъланы тохтатды.— Бек башы ол туйюлду. Бек башы — жашла мында жангыз болмагъанларын, алагъа жакъ басаргъа адам болгъанын ангыларча этерге керекки. Эм сабийле Къызыл Аскерни юсюнден кертисин билирча, не ючюн десенг, Гюнтер къуру ётюрюк айтыб, бизни къуру алдаб турады.

— Да биз белгили кертисин къалай билирбиз да?— деб сейирсинди Петя.

Коля анга кёб магъаналы къарады.

— Кеслери да билген эм бизге да айтырыкъ адамла бардыла.

— Къаллай адамла?

— Ала кимледиле?

— Къайдандыла?

— Ала къайдадыла?

— Айтханымдан башха мен бир зат билмейме эм айталлыкъ да туйюлме,— деди Коля.— Эм сиз манга сормасагъыз иги боллукъду. Да пионер отрядны юсюнден къалай болады да? Сиз ыразымысыз огъесе туйюлмюсюз? Айтханда шош айтыгъыз.

— Ыразыбыз!— деб, биригиулю шыбырдау жауаб этдиле.

— Ахшы, алай эсе отрядны начальнигин айбыргъа керекки. Сиз кимни сюесиз?— деб Коля сансызыракъ этиулю сорду.

— Жашла бир-бирге къарадыла.

— Сени!— деб, бош-жюрек Андрей чартлатды.

— Айхай сени!— деб Илмар олсагъат шагъатлыкъ берди.

— Ахшы!— деб, Коля тюз тохтаб, олсагъат бийик

болгъанча, башын кѣтюрдю.— Алай эсигизде тутугъуз: аскерчилеча тынгыларгъа, бир тюрлю сѣз къайтарыусуз! Манга дагъыда помощник керекди. Илмарны буюрама. Барыгъыз да ыразымысыз?

Угъай деген болмады.

— Келигиз, ант этейик, адамгъа не ючюн да отрядны юсюнден айтмабыз. Ант этемисиз?

Эм отун къалауну жарты къарангысында пионер отряд шыбырдаулу айтды:

— Ант этебиз!

*

Коля бла бирге къалгъанда, Илмар сорду:

— Сора биз къачмайбызмы? Эм бизни партизан отрядыбыз боллукъ туюлмюдю? Ол... мени ючюнмюдю, Коля?

— Нек сени ючюн?

— Да мен... устазгъа айтханма сора.

Коля башын кѣтюрдю да, къайры эсе да Илмарны башы бла къараб, жауаб этди:

— Анга... боллукъду.

— Сора къалай? Ол... гитлерчиле бла, сен кесинг айтханса.

— Тели. Ким болса да аны юсюнден аман айтхан болса, мени бла иши боллукъду. Эсингде тут!

— Сен мени неге къоркъутаса?

— Мен сени угъай, алай ким ючюн да айтама.

— Айтмасанг, айтма! Кѣрмейсе муну!

*

Таб тюшген кезиуде Коля Расмагъа, къачуу къалыб эм партизан отрядны орнуна «фашистлеге дерт жетдириу» деген атлы жашырын пионер отряд къуралгъанын айтханда, къызчыкъ бек къууанды:

— Ой, нечик игиди! Пионер отряд, жашырынды да? Жашла, сиз тюзюнлей жигитлесиз! Аны ким эскергенди?

— Алай... аллай адамла табылгъандыла.

— Да, биз къызла уа къалай? Биз не зат этерикбиз?

Коля кесини планын къысха айтды. Расма, белгилиди, ол да отрядха алынады. Ол заданияны кесини бѣлюмюнде толтурлукъду. Кесине болушлукъгъа, таматаракъ

эм ийнангылыракъ эки кызычкы табсын, бегирег'а
жиляуукъсузла...

Илмар, къачыу къалгъанды деген оюм бла артал да
жарашалмай, Расмагъа тарыкъды:

— Коля не болса да бир зат оюмламай кьоймаз!
Къачыуну юсюнден оюмлашханча болмай, къаллай эсе
да пионер отряд кзурайды, тынчлыкъ заманда болуб эм
биз школлада окъугъанча. Не затха керекди шендю пи-
онер отряд? Къачаргъа керекди, ансы пионерлени ойнар-
гъа керек туйюлдю!

— Угъай, Илмар, Коля тюз этеди. Бирси жашланы
юсюнден да, сагъыш этерге керекди. Бизни бла барысы
да къачаллыкъ туйюлдюле да!

Илмарны бютюн да бек жюреги кыйналды: Расма
да анга къажауду. Аны бир киши да ангыламайды. Да
ахшы, алыкъа сокъуранырла!

*

Надзирательница Имбране, аны дежурствосунда,
доскада кыйгылы жазылыуну юсюнден унутмагъанды.
Энди хар заманда, жашланы классха ие туруб, ол боса-
гъаны юсюнден окъуна доскагъа къарай эди. Бир зат
жокъмуду? Сора къоркъгъандыла. Ма алай керекди!

Бу жол да алай болду. Доска таза болгъанын кёрюб,
надзирательница жашлагъа тюз олтуругъуз деб, хар
замандача, отоудан чыкъды, жашланы, Гюнтер келгинчи,
бир ненча минутха, кеслерин кьойду. Надзирательницаны
ызындан эшик этилир-этилмез, Антон бла Андрей доска-
ны къатына чабдыла. Къоллары бла досканы тюр
рейкасын басханлай, доска бирси жанына бурулду, жаш-
ла бары да ариу, белгили харфла бла жазылгъанны
окъудула:

*Сабийле, бизникиле фашистлени энгда да ууатдыла.
Фашистле къачадыла. Мычмай артлары боллукъду.
Гюнтерге ийнанмагъыз. Ол барын да ётюрок айтады.
Ура!*

Бу жазыуну жазгъанда, Илмар бла Чередниченко
Петяны ортасында даулашыу болгъанды. Жазылгъанны
аягъында «УРА» деген сёз жазылмай къалса да бол-
лукъду дегенди Петя. Сабийле ол сёзню сюерикдиле,
деб, Илмар кесн айтхандан чыкъмагъанды.

— Тюздю,— деди Коля,— ала къаты айтылгъанны
сюедиле.

«Ура» жазылганлай кьалды.

Коля досканы кьатына барды

— Не окьуйсуз сиз мында?— Ол, ёхчеге, ачуланыб айтды да быстырны алыб, сыйпаб башлады.

Алай бары да окьуб'а бошагъандыла. Гюнтер клас-сха киргенде, жашла кеслерини жерлеринде олтуруб эдиле, доска да таза эди.

Экинчи жол жашла досканы экинчи жанында окьу-гъан эдиле:

**ЖАШАСЫН БИЗНИ АТА ЖУРТУБУЗ — СОВЕТ
СОЮЗ! ЖАШЛА, ЭСИГИЗДЕ ТУТУГЪУЗ, БИЗ —
СОВЕТ АДАМЛАБЫЗ!**

Тюбюнде уа мел бла, бек ушатыб этилген, СССР кьралны гербини сураты бар эди. Петя Чередниченко ол суратха битеу билимин салгъан эди, эм герб да бек ариу болгъан эди. Дагъыда отрядны членлеринден бири жазылгъанны сыйпады, Гюнтер келирге доска ариу бо-луб тура эди.

Хар жолда ол жазуула жашланы жүреклеринде те-рен ыз кьоя эдиле. Алай эсе мында, бу гитлерчи убежи-щада төгерекде кьуру жаула болгъанча кёрюннген жер-де аланы шуёхлары барды. Ала кимле болурла да?

*

Тетушка Айна жашлагъа класс отоуну биринчи ке-ре ачханды, артындан'а не болады деб, асыры кьара-гъандан, эси кетгенча сакълай эди. Алай, жукъ болмай, хар зат онглу кьутулгъанында, ол сабийле ючюн бек кьууанган эди. Ол угъай эсенг кесине да урушду: «Аллай гитчечикле, кёрчю сен, кьоркьмайдыла, мен'а кьарт кьатын, алай кьоркьама! Айыбды!»

Бир жол ингирикде тетушка Айна убежищадан хуторгъа, танышларына бара эди. Анга артындан сёлеш-диле. Ол артха, кьарады. Кьарангыдан бийик тиширыу кёрюмдю чыкьды, кьысха, тобугъуна жетген, кьоян те-риден этилген тончугъу бла:

— Ол менме, тетушка Айна, кьоркьмагъыз. Бизни жолубуз бир болур дейме. Ким биледи, биз бирге ба-рымы эдик?

Ол немец тилни устазы Майга Страут эди.

Тетушка Айна устазы надзирательница Имбране бла шуёхлугъун эм аны юйюне баргъанын да биле эди. Бир

жол ол кызыны ресторанда офицерле бла окъуна кѳргендиле. Ол гитлерчи шапа андан не излейди?

Башын артха бурмай, тѳтушка Айна ачыуланыулу айтды:

— Эркинсиз, эркинсиз, жол кенгди.

Тынгылашыб кѳб бардыла.

Арта устаз сорду:

— Сиз урушха дери сабий приютлада ишлегенсиз деб айтадыла. Тынгысызлы ишди, кертимиди?

«Бу уа энди не сорууду? — деб ойлалды тѳтушка Айна. Ма жабышыулу! Кесини офицерлерине барса иги эди». Эштдирирча уа ол биягынлай сюйсюнмей жауаблады: — Хар иш да тынгысызлы ишди. Женгил иш кѳрмегенме. — Сора кесин тыялмай ачыуланыулу кѳшду: — Алай бир кѳауумла табадыла...

— Сиз, сора мени мында ишим да ол... женгилледендими дейсиз? — деб, устаз кѳлкѳалдысыз, алай жюрек кѳыйынлы ауазы бла жауаб этгенде, тѳтушка Айна анга сейирсиниулю кѳарады.

— Да мен не, — деб ол мурулдады. — Сиз, тилейме, оюмламагъыз кызы, мен алай... Ким биледи, хар кимни кеси жюгю кесине ауурду.

— Сизни жашауугъызда да, ким биледи, кѳб ауур зат болган болур?

Тѳтушка Айна сюймесе да, ахтынды:

— Жашауумда татыулулукъ аз кѳргенме. Ачыу'а, кызы... — Ол кѳолун булгъады. — Энди уа андан да кѳбдю...

Ол сѳзле андан кеслери алларына чартлаб чыкдыла. Жарым сѳзде тохтаб, жанында атлаб барган устазгъа ол кѳоркѳуулу кѳарады. Алай кызы ол кѳоркѳуулу сѳзлени эштмегенча этди. Тѳтушка Айна эсин жыйгъандан сора Майга терк башын кѳтюрюб:

— Сиз кѳалай оюмлайсыз, адамла бары да насыблы жашау этерча заман келирми?

Тѳтушка Айна жангыдан сагъайды. Устаз нени кѳозгъай болур? Мында бир тюрлю тинтиуюллок болурму?

— Билмейме, кызы, сизге иги кѳрюнеди сиз окъуулу адамсыз.

— Тѳтушка Айна, боллукъду, болмай кѳалмаз. Алай аны болдуруп ючюн, хар ким да кесини насыбы ючюн кюреширге керекди. Мени жолум энди бериди, бу жаяу жолчукгъа. — Ол эки кѳолу бла да жашаулу кѳатын-

ны кьолун тутуб, кьаты кьысды. — Сау бол, тѣтушка Айна, бек сау бол?

— Не ючюн?

— Сиз иги адам болгъаныгъыз ючюн.

Устаз жаяу жолгъа бурулду. Аны бийик, женгил саны кьарангыгъа кетди. Тѣтушка Айна уа жолну юсюнде кѣб туруб, ангылашынмагъан жаш тиширыуну ызындан кьараб кѣб турду.

Бир бѣлек кюнден сора устаз Майга Страут бла тѣтушка Айна тар агъач жол бла дагъыда бара эдиле. Аланы тюбешиулери замандан-заманнга дагъыда бола эди. Ангылашыулу Расма энди хар заманда, немец тилни устазы жанлары бла озса, тѣтушка Айнаны бети жарыкъланнганын кѣре эди.

Онбиринчи башы

ГИТЛЕР ЧАЛДИШНИ АРТЫНДА

Арт кюнледе белгили жылы болгъанды. Къар эриб, кюнле жарыкъ, кёк-кёксюдюм болгъандыла. Килисагъа бара туруб, жашла эки жанларында къара жолну, мылылы жерни кёре эдиле. Аны юсюнде тылпыу тютюнлениб, жер солугъанча кёрюне эди. Чатлада къайын тереклени бутакълары энди ёлгенча кёрюнмей эдиле. Ала жарыкъланыб, хар кюнден белгили жашил чирчиклене эдиле. Кёкню бийик эркинлигинде къарылгъачла муштухул уча эдиле. Жаз-башы кюнледе адамланы эм хауаны жылытхан кюнле кёб болунадыла. Ол кёксюдюм, кюнлю дуньядан сабийле сууукъ жарым къарангылы килисагъа кирселе, таш чигинжилери артыкъ мутхуз кёрюнюб, алагъа артыкъ ауурлукъ басханча кёрюне эди.

Жарыкъ болмагъан, латвиячы жазбашыны иги айларындан бири, апрель бошала эди. Бир кече, надзирательница сабийле жукълаучу юйден кетгенден сора, жашла-

ны ортасында, хар замандагы сёз башланды. Антон сагышылы айтды:

— Биринчи май да жетеди. Ол бизде кыалай иги болуучу эди!

Сабийле, бир-бирге ал кыймай, урушха дери Биринчи майны ким кыалай ётгергенин, эскере эдиле. Коля ушакыга кыатышмай эди. Ол жатханлай, жашланы кызыу кыозгылыулу шыбырдауларына тынгылай эди.

Биринчи май! Ол кюн ол хар заманда уянычусундан алга уянычу эди. Кёзлерин ачар-ачмаз, ол, бир зат бла да тенглешдирирге болмаган, байрам ийисни ангылачу эди. Жангы жууулган полланы, татлы хичинлени, жашил чапраклы дагыда бир башха тюрю затланы, жюрегингде шошлук эм кыуанчылык болурча, ийислери чыгыучу эди. Жабыуну артында эгешчиклери шыбырдашыучу эдиле, анасы, адырланы азыкыга хазыр эте, таууш этдиргени, радио, Москваны байрамлы кыуанчыны жырларын эштдире, атасы уа кюзгюню аллында галстугун таб кыса, хырылдаулу ауаз бла жырлаучу эди:

Кыайнаган,
Кючлю,
Бир киши хорлаямзлык...

Коля, секириб кыобуб, терк кийиниб, чабыб эшикке чыгыучу эди. Узун, жылтыраулу, кюнден бла жырдан, ариу жашилледен, кызыл байракыладан, бийик кёмкёк кёкде музыкадан толган кюн башланады.

Коля кесини эскериулерине алай кетгенди, таб сабийле жукылаган юйде сёлешиуле тохтаб, шошлук тох-ташханны да эслемеди.

Ма, Биринчи май да жетеди, биринчи кере эркинлик-сизликде... Да не, мында да бир тюрю зат этсе, сабийле дуньяда Биринчи май болганын ангыларча! Фашистлеге ачыуга!

— Илмар, сен жукылабмыса?

— А? Не эди?

— Тынгыла, Биринчи майны байрамын мында этсек не болур эди? Сен кыалай оюмлайса?

— Кыалай ол — байрам? Мында фашистледеми?

— Ай, юйюнге, ангыламаймыса, керти байрам угай, алай не болса да бир зат, сабийле билрча. Алай мен аны алыкыга, кыалай этерге керек болганын билмейме.

— Ким биледи, биз жыйылыу этерми эдик? — Илмар

оюмун билдирди. — Билемисе, керти байрамлада сёлешиуле булуучусуча.

— Байракъла бла демонстрация этсек иги эди...

— Юй башына кызыл байракъны салыб, юсюне да: «Жашасын Биринчи май!» деб жазсакъ.

— Байракъ — ма ол'а иги эди!.. Къалай этейик да?

Эки шуёх да сагъышландыла.

— Жыйылыргъа керекди, — деди ахырында Коля. — Жашла бла сёлеширге. Алай алгъа устаз бла...

— Айхай да, манга айтмазгъа да боллукъса, — Илмар, сансыз, айталгъаны къадар айтды, — алай тилейме, мен бир жукъ да ангыламагъан сунма.

— Сен не ангылайса? Сен бир зат да ангыламайса, не ючюн десенг, бир зат да жокдъу да андан.

— Сора жокъ эсе, керек туююлдо. Мен жукълагъан этеме.

Илмар бир жанына бурулду да жукълаб башлагъанын билдирир ючюн хурулдаб башлады.

*

Экинчи кюн Колягъа устаз Страут бла бирге къалыргъа онг болду, ол Биринчи майны къалай ашырыргъа умут этгенлеринден анга толу хапарлады.

— Мен айта эдим да, сиз, жашла, жигитлесиз, сёзсюз жигитлесиз! Мен кесим аны юсюнден сени бла сёлеширге деб тура эдим. Алай билемисе? Къызыл байракъны юй башына орнатыргъа керекли туююлдо, ол жашлагъа бек кыйын боллукъду. Андан эсе уллу болмагъан плакат жазсакъ иги болмазмы? Къалай болса да Биринчи май бла бир тюрю алгъышлау бла? Сен мени ангылаймыса? Хар кимге да кёрюннген жерде. Окъусунла да эскерсинле. Андан сора да, биз сизге байрамгъа саугъа хазыр этерге сюебиз.

— Ким «Биз?» — терк сорду Коля.

— Биз — ол.. ол, мен эм мени шуёхларым... Алай сен аны юсюнден бир кишиге айтма, пионерлеге да угъай. Ангыладынгмы?

*

Биринчи майны аллында тётушка Айнаны ызындан къараргъа, кимни болса да, биреуню башына келсе эди, ол, кюннге эки кере, устаз Страутха аны тюбегенин эслер

эди. Ол сейирсиниу кёзге, кече жашланы жатхан юлгерине кьараргъа тюссе, ол, жашладан бир кьаууму, терезе ауузгъа жарашдырылыб, ай жарыкьда сурат этгенлерин кёрюр эди...

Биринчи майны кюню жетди. Бек ачыкь чууакь кемкёк, аллай аз болгъан, жаз-башы эртденлик эди. Алай жашла аны да олсагъат эслеялмагъан эдиле. Биринчи уяныб кёзлерин ача келген, кьабыргъада уллу, бир кьауум кьагъытдан жабышдырылгъан плакат кёреди. Плакатда бек ушагъан Москваны Кремли, аны башында уа кюнню орнуна уллу кьызыл жулдуз. Тюбюнде битен плакатны юсю бла уллу, ариу жазылгъан харфла:

САБИЙЛЕ, СИЗНИ БИРИНЧИ МАЙНЫ КЬУУАНЧЫ БЛА А Л Г Ъ Ы Ш Л А Й Б Ы З!

— Жашла, кьарагъыз, кьарагъыз!

Уянган хоншусун уятыб, ол бирси нёгерин эм кёб болмай жашла бары да плакатны аллына жыйылдыла. Сюйюлюннген сёзле эм кьууанчлы кюлкю эштиле эди. Жети пионер'а алыкьа ундурукьлада жата эдиле. Ала кеслерин жукьлагъанча эте, кёз кирпичлерини тюбюнден кёллери кётюрюлген нёгерлерине кьарай эдиле. Жукь билмегенча этиу бек алгъа Илмаргъа тёзюмсюз болду. Ол юсюнден жууургъанны атыб, ёрге туруб:

— Не болгъанды анда?

Эшик шош ачылгъан эди, надзирательница Имбранени киргенин жашла окьуна эштмеген эдиле.

— Сиз кийиниб нек туюлюсюз?! Кабыргъа аллына не басынгансыз?! Барыгъызда нек кьобмагъансыз?!

Аны «Нек» деген сёзюне ала жауаб этгинчи, надзирательница кьабыргъада плакатны кёрдю. Госпожа Имбране кьолу бла эшик жандан окьуна тутду.

— Аны ким этгенди? — деб аз эштиле сорду. Кимди ол?

Бир адам жауаб этмеди.

— Ким? — госпожа Имбране андан да кьарыусуз сорду.

Аны ёле баргъан ауазы сабийледен кьайсын эсе да кюлдюрдю. Бууулгъан кюлкю, госпожа Имбранеге, атха шпорлача, эс жыйдырды.

— Аха! — ол огьурсуз кьычырды. Тынгылайсыз? Дагъыда кюлгенми этесиз? Да ахшыды!

Надзирательница кябыргъаны кятына барыб, плакатны жыртыб алыб, аны буруб, жашлагъа айланыб, огъурсузлу буюрду:

— Жатхан юйден думп болугъуз!

*

Господин Гюнтер къайгъылыды. Арт ыйыкълада жашчыкъла кеслерин къалай эсе да тынч тутханча кёрюнедиле. Алай сабийлени бетлеринден, аланы кёзлеринден, кеслерин жюрютгенлерине кёре, аланы кяатыланнган. артыкъ шатык болмагъан ауазларына кёре, кяаллай эсе да билинмеген кяарыу, ол шайтан жашчыкъланы кяауумунда бютюн кяаты эслене эди. Аны сылтауу неде болгъанын, ол ахыр да ангыламай эди. Сёз ючюп бюгюн'а туугъан кюнлерин белгилеген замандача, алай олтурадыла, — ыразылы, жарыкъ, бир-бирге кёз кыса. Господин Гюнтер бир ненча кере артына окъуна кяарады, арт жанымда бир зат иш болурму деб. Угъай, хар зат жериндеди. Ала неге кяууанадыла да?

Ол кезиуде уа къайгъыланнган госпожа Имбране немец тилни устазын излей эди. Ишни жюрютюрден алгъа госпожа Страут бла сёлеширге керекди. Ол иги оноу берирге билликди.

Бюгюн биринчисиди, хакъ береди. Госпожа Страут — низамлы адамды, онэки сагъатха хакъын алыргъа келмей амалы жокъду.

Надзирательница устазны тёзюмсюз сакълай эди. Аны кёрюб, ол, кюлу бла, белги бериб, жашырын иши болгъанча, артына кяарай, эшикге кетди. Госпожа Имбране жалан да арбазда тохтаб, устазны сакълаб, кюлтугъундан тутуб, жашырынлы шыбырдады:

— Мени сизге, багъалым, бек уллу ишим барды. Сиз манга болушургъа керексиз. Келигиз.

Ала убежищадан танг кесек узайгъандан сора, госпожа Имбране плакатны жайыб, госпожа Страутха кёргюздю:

— Къарачыгъыз. Мен бюгюн муну жашланы жатхан юйлеринде кябыргъадан алгъанма.

— Болургъа болмаз? — деб сейирсинди госпожа Страут. — Сейирликди! Аны ким эталгъанды? Ала кялай базыннгандыла!

— Ала тынгылашадыла. Мен госпожа Шнорреге барайым дегенем, алай сиз кесигиз билесиз, багъалым,

мени дежурствомда аны ким этгенин билмей... Алгъа сизни бла кенгеширге акъыл этгенме.

— Алыкъа адамгъа бир зат айтмагъанмысыз?

— Ангылаймысыз, мен алгъа сизни бла...

— Госпожа Имбране, бек иги этгенсиз! Айхай, алгъа бир къауум затны билирге, артда уа госпожа Шнорреге алай барыргъа керекди. Ол заманда, ийнаныб болургъа боллукъсуз, начальницаны экинчиси боллугъугъуз сизни къолугъуздады.

— Сиз алай оюмлаймысыз?

— Мен анга ийнаныбма, госпожа Имбране....

— Багъалым, сиз манга кюч къайтарасыз! Мен сизни унутмам!

— Сау бол. Госпожа Имбране, сиз манга бек иги боласыз.

— Къайгъырмаз, жанчыгъым. Алай терсни къалай билирге боллукъду? Бюгюн къалай алай болса да барысын да ашсыз къоярыкъма. Сизни дерсигизде дауур этгенлери себебли дербиз. Ахшымы? Ол алагъа къалай кёрюнюрлюгюн кёрюрбюз.

Биринчи майда жашлагъа жангыз эртден азыкъгъа бир кесим ётмекчик бла аты кофе болгъан суу берген эдиле. Тюшде бла ингир азыкъда столовагъа элтиб, къуру столланы артына олтуртуб эм олсагъат ёрге къобаргъа эм ишге барыргъа буюра эдиле.

Биринчи майны плакатыны юсю бла къууанчлы жүрек кётюрюлююлю халлары, акъырын-акъырын сууукълана эди. Ингирликге жашланы кёбюсюню оюму — жатхан юйге теркирек кириб жатсакъ эди деб эди. Алай, убежищада болумгъа кёре, жатхан юйлени эшиклерини эртденликден ингирге дери киритлери салыныб эдиле. Ары кирирге жангыз тётушка Айна эм, жукълаучу юйню жыяргъа, анга болушхан къызчыкъланы эркинликлери бар эди. Ингирликде Илмар Колягъа айтды:

— Къарачы, жашла къалай мыкгыллангандыла. Сурат этиб бошунакъгъа къыйналыб кюрешгенбиз!

— Сабыр бол, ассыры хыбырт боласа. Бошунакъгъа иш да туйюлдю...

Ахырында жатар заманны къонгуроуу болду да жашланы жатхан юйге элтдиле. Жашла дауурсуз ундурукълагъа жатдыла. Кишини сёлеширлиги келмей эди. Ким эсе да жүрек къыйынлы ахтынды. Сора, билмей тургъанлай, къарангыда Коляны къууанчлы уллу шыбырдауу эштилди:

— Жашла, мени жастыкъ тюбюмде не эсе да барды! — Ол кѳагъытны шыбырдатды. — Охо! Алма, пряникле, конфетле! Ол-л-о-о-х! Сейирлик! Илмар сен да кѳарачы, сенде жукъ жокъмуду?

Илмар ишануусуз кѳолун жастыкъ тюбюне сукъду. Бармакълары кѳагъыт чѳргемге тийди.

— Менде да барды! Алма да пряник да. Ма алапат!

Жукълаучу юйню хар жанындан тунукъ ауазла эштилдиле:

— Мен да табдым!

— Мен да!

— Мен да!

Хар бирини жастыкъ тюбюнде татымлы затлары бла чѳргемле табылдыла. Биринчи кѳууанч шошая-шошаймаз, жангыдан Коляны ауазы эштилди:

— Менде уа дагъыда кѳаллай эсе да дагъыда бир кѳагъыт! Тохтагъыз, мында не эсе да жазылыбды.

Ол терезени кѳатына барды да ай жарыкѳгъа тутуб, кѳыйналыб сѳзню бѳлюмлери бла окъуду:

Багъалы сабийле! Бу гитче биринчи май саугъаны сизге ата журтну патриотлары иедиле. Ала сизни эсде тутадыла эм сизни келлик жашауугъуз ючюн кюрешедиле. Ашагъыз, сизге халалды!

Аллай жазылгъан кѳагъытла кѳалгъанлада да табылды. Жашла кеслерини ундурукъларындан секириб кѳобуб, жазылгъанны окъургъа кюреше, терезе кѳатына басындыла. Да, барысында да жазылгъанды: «...сизни эсде тутадыла эм сизни келлик жашауугъуз ючюн кюрешедиле».

Эшикни ары жанында ишекли шыхырт эштилди. Барысы да ундурукъларына кеслерин атдыла, жатхан юйде шолукъ тохташдырылды. Алай аны Андрей бузду. Аузу пряникден толгъаны себебли кючден сѳлеше ол сорду:

— Кѳалай-алай болса да, бизге быланы ким ийген болур? Ким биледи, самолѳт бла Москвадан болурму?

— Нени акъылынга келтиресе... Москвадан! — деб Антон унамады.

— Да анда уа жазылыбды: «Ата журтну патриотлары». Алай болгъанда Москваданды. Коля, алаймыды?

Алгъын Коля «ата-журт» деген заманда Бородулинону кенг орамын, Краснуханы терк саркѳгъан сууун, элни артында кѳара кѳолну, атасы, анасы туугъан юйню,

школ нёгерлерин эм репродукторда «Сёлешеди Москва. Танг ахшы болсун, сабийле!» деген сёзле бла башланган кюнлени эсине тюшюре эди.

Энди Москваны багъалы ауазы да, Бородулино да, жууукълары да Колягъа айырымлазча чырмашыб, бир сау болгъандыла. Саугъаланы немец тилин устазы бла аны жашырын нёгерлери ийгенин, жангыз ол биле эди. Алай аны шуёхлары, ол саугъаланы керти окъуна анлап, аны бек жууукъ эм багъалылары къалгъан жерден келген сунарларын сюе эди. Коля айтды:

— Да не эди да? Москвадан окъуна болургъа болур!

— Коля, — Илмар тынч сорду, — керти да алаймыды?

Алай барысындан да бег'а, саугъа чёргемге, Эдгар сейирсингенди.

Урушха дери ол жалчы болгъаны себебли, аны жашауунда, ол кишиден саугъа алмагъанды. Бусагъатда аны болуму алай эди, бир уллу эм жылы къол аны инбашындан сылагъанча эди. Ол кесин батыр окъуна сунду. Бусагъатда керек болса, ол не да этер эди, ол угъай эсенг Гюнтерни окъуна урур эди.

— Коля, Илмар, — деди Эдгар, — тынгылачыгъыз...

Къоркъуулу кючлю уруу, ол тауушдан убежищаны къабыргъалары титиреб эм терезе миялала жазыкъсыныулу зынгырдаб, билмей тургъанлай жаз-башы кечени шошлугъун бузду. Ызы бла экинчи, ючюнчю таууш этди. Агъачны башы кёк, ол жапында, танк база болгъан жанында къызарыб башлады. Хар минутдан къан бетли къызарыу кенг, бийикге кётюрюлюб, май кечели кёкге минг къызыл байракъла кётюрюлгенча кёрюндю.

Жашла ундурукъладан секириб тюшюб, терезелеге чабышдыла. Убежищаны коридорунда ашыгъыулу аякъ тауушла, эшиклени жабылгъанлары эштилди.

Ким эсе да огъурсузлу, жукъудан хырылдагъан ауаз бла буйрукъ бере эди. Терезеге басыныб, тылпыуларын тыйыб, жашла сейирсиниулю, къанча къызаргъан кечеге къарай эдиле.

Илмар Коляны инбашына акъырын тийиб:

— Ол неди, сен не акъыл этесе?

— От тюшгенди, кёремисе?

Эшик ачылыб, жатыучу юйге госпожа Имбране кирди. Чачы бошланыб, бетине жаудан къалын сюртюлюб, ашыгъышлы, кёлегини юсюне кийилген, къысха халаты бла къанча къызарыу бетин жабыб, ол алмастыгъа ушай эди.

— Терезеледен артха! — деб, госпожа Имбране кы-
жырыкылады.

— Бусагъатдан ундурукъларыгъызгъа!

*

Эртденликде, килисагъа кетерден алгъа, Расма, онг табыб, шуёхлары бла сёлешди. Аз кюлерек, Биринчи майны саугъалары кёллерине ушадымы деб, ол хыйла-тыракъ сорду. Олсагъат окъуна, бюгече ким эсе да танк базада бензин бакланы чачдыргъанды деб билдирди.

Бир сагъатдан, кечеги от тюшюуню юсюнден, жашла бары да биле эдиле.

*

Жашланы жигитли, кётюрюлююлю халлары къалын-май эди. Биринчи майны, Ата Журтну патриотларындан салам бла, саугъалары, бензин бакланы чачылыулары, убежищада кьоркьунчлу гузаба — ол бары да къаллай эсе да артыкъ алыкъа болунмагъан уллу кьууанчлы тюр-лениуню жууукълугъуна ишандыра эди. Ким биледи, Къызыл Аскер, кысха заманны ичинде, гитлерчилени кьалдырмай ууатыр эм ол заманда адамла бары да эркинлик табыб, жашла, кызла бары да туугъан юйле-рине къайтырламы?

Арт кюнлени болуму Коляны да къанатландыргъан-ды. Энди, аланы жашырын отрядларына, бютюн магъа-налы иш этерге боллукъду деб оюмлай эди ол.

Устаз Страут бла кенгеширге керекди.

Бир талай кюн озгъандан сора, Коля немец тилни дерсинде битеу къарыуундан келгени къадар устазгъа дерсни бек осал жауаб этерге кюрешди. Ол аны дерсен сора къалдырырча сылтау берирге сюе эди. Ол кьонгу-роуну тэзюмсюз сакълай эди, алай минутла, ёхчеге эт-генча, бу жол тэзюб болмазча созула эдиле.

Арбаздан моторну тауушу эштилди. Къабакъ эшикден аскерчи автомобиль киргени терезеден къараб кёрюне эди. Анда бир къауум гитлерчиле къара гестапochу кий-имлери бла олтуруб эдиле. Не болгъанды? Коля жукъ ангыламаулу устазгъа къарады. Аны, хар заманда шoш бетинде анга, аз эсленген ауана ётгенча кёрюндю. Ол кёз кыйыры бла терезеге къараб, дагъыда, шoш, дерсин ангылатыб башлады.

Коридорда налланган чурукъ тауушла эштилдиле. Устаз бир кесекге сёзюн бёлюб, тынгылады. Сора къалай эсе да башха тюрлю тюз тохтаб, мангылайына тюшген каштан бетли чачын таб этиб, латышча шатык шыбырдаулу айтды:

— Багъалы жашла! Сизге не тюрлю зат болса да, бир заманда да кесигизни Ата журтугъузну унутмагъыз, эсигизде тутугъуз...

Эшик таууш этиб ачылды. Классха эки гестапочу, ызларындан — госпожа Шнорре, Гюнтер эм надзирательница Имбране, ассыры къоркъгъандан бети да бир жанына къыйшайыб, кирдиле.

Гестапочу устазны къатына барыб:

— Майга Страут?

Къыз башын булгъады.

— Келигиз!

— Бу, жангылычлыкъ болур, — деб Майга акъырын айтды, — мени кимге эсе да жангылышлы ушата болурсуз...

— Бизде жангылычлыкъ болмаучуду! — деб гестапочу бёлдю. — Тебре!

Майга, жашлагъа атлаб:

— Сау къалыгъыз, жашла, — деб бийик шатык ауаз бла айтды. — Насыблы болугъуз...

Гитлерчиле къолларын артха бурдула да эшик къатына суйредиле.

— Къоюгъуз, мен кесим! — Ол аладан кесин ычхындырыб, сир туруб, бийик санлы, классдан тынч чыкъды.

Устазны столуну къатына убежищаны начальницасы келди. Болунган затдан эс жыялмай, жашла тылпыусуз болуб олтура эдиле.

— Сиз кёрдюгюзмю, — деди госпожа Шнорре, — сизни немец тилден устазыгъызны гестапо тутханын. Гестапо кимни болса да тута эсе, кереги да алайды... Алай эсе, ол адам — уллу Германияны эм фюрерни жаууду. Юлгюлю эм тынгылаулу болугъуз ансы, сизни бла да алай болунур... Сизни немец тилден энди господин Гюнтер окъутурукъду.

*

Гюнтер къууанчлыды. Сабийле аны дерслеринде шош эм буюгъуулу олтурадыла. «Энди ангылашынады, ол хайырсызланы битеу этген аманлыкъларына ким юйрег-

гени — деб оюмлайды ол, — айхай да ол кызыл шпионкады! Энди ол жукъгъан зат тамыры бла юзюлгенди. Жашладан окъуна белгиледи. Ма къалай дауурсузду классда!» Ол заманда, ол — Гюнтер чабыб началницагъа тарыгъа бармагъаны иги эди. Энди ол госпожа Шноррени онг къолу болур.

Гюнтер, башы тегерек айланырча, бийикге кетюрюлююню юсюнден кеси-кесине келише тургъанда, «гитче хайырсызчыкъла» — аны юйретгенлери — хар ким кеси аллына, ол тезюб болмагъан эркинсийликден къалай къутулургъа боллукъну сагъышлана эдиле.

«Илмар тюз эди, — деб сагъышлана эди Коля, — мындан къачаргъа керекди, къачаргъа не къадар терк, анда уа фашистле бла керти кюреширча амал табылыр. Мында, бу къаргъышлы убежищада не этерге боллукъду?»

Кече Коля кесини акъылын Илмаргъа айтды. Ол къуаныб, ол да тюз алай оюмлагъанын ашыгъышлы айтды. Эртденликде шуехла ол затны барын да Расмагъа айтдыла. Къызчыкъ кезлерин кенг ачыб, сорду:

— Ол керти алаймыды?

— Мында не оюнчулукъ барды? — нек эсе да, кесикесине ачыулана, Коля ачыулу жауаб этди.

Расма не эсе да айтыргъа умут этди, алай, Колягъа къараб, башын ишекли булгъады.

Тюш азыкъдан сора Коляны эм башха жашчыкълапы, хар замандача, тетушка Айнагъа юй тюбю эм къабыргъаланы жууаргъа суу ташыргъа тохтатдыла. Ол кесини эки челегин келтириб, кетерге тебregenде, тетушка Айна аны тохтатды:

— Бери келчи. Шетканы ал да, ма былайны кырыргъа болуш.

Коля жууукъгъа келгенден сора, ол, ишин кыймай, жарым ауаз бла айтды:

— Сизни устазыгъызны тутхандыла, алай иги адамла энтда да къалгъандыла. Сизни унутмазла. Ангыладыгъмы? Кетюрюлме, кетюрюлме жукъ билдирме! Жашлагъа айт, башларын эм къолларын бошламасынла. Айт урушдан иги хапарла барды деб.

Коля уллу сейирсинди. Алай, эс жыйгъандан сора, шыбырдады:

— Къаллай жангы хапарла, аны бизге ким айтырыкъды?

— Мен айтырыкъма.

Тётушка Айна аны акъырын айтды, алай ийнаннгылы айтханы себебли, Коля амалсызча башын кётюрдю. Тётушка Айна отодан чыгыб бара эди.

Эртденликде, Гюнтер классха келирден бир ненча минут алгъа, Илмар Колягъа шыбырдады:

— Жашлагъа биз къачан айтырыкъбыз? Кел, бюгюн жыйылайыкъ да, оноу этейик. Ахшымы? Мындан терк къачаргъа керекди.

Коля, классха къараб, бир кесек сабыр болуб, Илмаргъа терк айланыб, айтды:

— Мен мындан бир жары да кетерик туююлме! Ангылаймыса, Илмар, бир жары да угъай. Санга да эт демейме. Биз мында болургъа керекбиз. Сабийле бла. Барыбызда бирге.

Немец тилни дерси башланды, биринчи сагъат, Майга Страутну орнуна къууанчлы Гюнтер олтура эди. Коля анга, кёрюб болмаулу къараб, сагъышланды. Бусагъатда бек баш иш — жашланы жыйышдырыргъа, алагъа, мында аллыныча сабийлеге жакъ басарыкъ адамла болгъанын билдирирге керекди. Аны начальникле да ангыларча этерге къалай иги эди.

Потолокга эм къабыргъалагъа жукъ сезмегенча къараб, Коля алайына кёрюб болмагъан, досканы башында гагъылгъан, белгили портретде, тохтады, — Гитлерни портретинде. — «Къарачы аны къарагъанын. Къаргъышыкъ фюрер» — деб оюмлаб эм жюрегинден тюкюрюрге умут этгенлей, акъылына бир зат келди... Ол къууанган окъуна этди.

*

Танг атар сагъатда, жалан аякъ тауушсуз атлай, къабыргъагъа къысыла, убежищаны коридору бла тёртеулен бара эдиле. Ма ала аз эсленген акъсылдым эшикни аллында тохтадыла.

— Ачхычны бер!

Тынч кюрешиу, эшик ачылды эм ючеулен ары ташайдыла. Коридорда тёртюнчю къалды. Ол Расма эди.

Эсде къалгъан май кечеден бла немец тилни устазын тутуб кетгенден бери, дежурна надзирательница кеслерини отоуларында сау кечени къайгысыз жукъларгъа базынмай эдиле. Андан тышында да арт ыйыкъда начальница, сунмай тургъанлай, кече арасында эки кере убежищада болгъанды. Аланы барын жашла биле эдиле. Алай бир киши артха туругъа суюмей эди.

— Коридорда кимни болса да биреуню кьояргъа керекди, биз классдан чыкьгъынчы сакъласын, — деб буюрду Илмар.

— Айхай да, ол керекди, — деген разылыгъын билдирди Коля. — Алай кимни тохтатайыкъ?

— Да кимни болса да, бир киши угъай демез! — Илмар кеси бек сейирлик жерде классда къатышырына ийнаныб эди.

— Угъай, — деди Коля, — ол алай бош иш туююлдо. Бери кимни болса да салмазса.

— Керек эсе мен тохтарма... — деб Эдгар базынмайракъ айтды.

— Угъай, нечик ангыламайсыз сиз? Бизни жатхан жерибиз башха этаждады. Имбране не да ол базыкъ Кронберг мында бизден къайсыбызны болса да кёрсе, ол олсагъатдан мында не эсе да алай болмагъанын ангылар.

— Тюздю, Коля! — деб, Илмар аны айтханын къууатлады. — Кертиди, бу этажда къызланы жатхан юлериди. Сора надзирательница мында жалан да къызгъа туберге керекди. Бары да ачыкъды. Расма бла сёлеширге керекди.

Ма Расма жалан аякъ полда, эслеулю сууукъ полда, узун коридорда шош атлаб, атламына тохтай, тылпыусуз тынгылай жюрюй эди.

Къызчыкъ бек къайгы этеди. Алай кеси ючюн угъай. Анасын андан сыйыргъан минутдан бери, кесини гитче къарындашчыгъына къайгырыу Расмагъа таяннгандан бери, ол кесини юсюнден къайгырыуну къойгъанды. Артда Гунарны орнун Илмар бла Коля алгъандыла. Мында уа, убежищада, Зинагъа бла башха, Расмагъа тамата эгечлеринеча жабышхан, гитче къызчыкълагъа къайгыра эди.

Энди уа, коридорда жюрюй, жашланы этген умутларына жетерге бир зат чырмамагъай эди, деб сагъышлана эди.

...Классда жарты къарангылыкъ. Терезеле мутхуз кёксюл тамгъалача белгиленедиле. Ма устазны столу. Ма доска. Ма шкаф.

— Терк, терк! — деб, Коля гузабалы шыбырдайды.

Илмар къалауургъа ичинден этилген эшикни артында тохтайды. Эдгар бла Коля столну, тынч кётюрюб шкафны къатына элтедиле.

— Акъырын, акъырын! Сен не этесе?.. Ма алай, энди шинтикни бери сал. Ма алай. Кесинг да акъырын бол, ала! Аны столгъа сал. Ой, къаллайса сен! Алай игиди, тут!

— Коля шинтикге миниб, шкафыны кыйырындан туб, ёрге жыйылды да шкафыны башына минди.

Бир ненча минутха, къаллай эсе да аз эштилген шыхырдау тауушла эм жашланы солугъанлары эштиледи. Алайына эшикни ары жанында аякъ тауушла эштиледиле. Жашла солуусуз болуб, сакълайдыла. Алай окъунады: аякъ тауушла жууукълашадыла. Классда шошлукъ, андан озса, чачылыб кетерча къаты болгъанды. Жашланы жюреклери, къутургъан этгенча эм бусагъат чыгъарыкъды дегенча, урады. Атамла уа жууукъдула, къуру коридорда, эртденлик шош заманда алай уллу таууш этедиле. Ма атамла тюз эшик къатында... ахыр...

Уллу болмагъан ауазла эштиледиле. Ол Расма бла надзирательница Кронбергди, алай не айтханлары ангылашынмайды.

Илмар кёзлерин жабады. Ассыры къркъуулу сакълагъандан ол арыгъанды. Коля шкаф башында къллары да бошлаб турады: не этсенг да тышаллыкъ туююлсе. Эдгар жумдурукълары кысады — нёгерлерин къроруларгъа таукелленгенди. Ким болса да алагъа тийиб бир кёрсюн!

Расма надзирательница Кронбергни сакъламай тургъанлай эслегенди. Бош коридорну эки жанындан да бир тюрю таууш эшилмегени себебли, Расма, жашла бусагъатда не эте тургъанлары билирге суйгенди. Ол классны эшигини къатына келди да сын къатыб тынгылады. Алайына аны артында надзирательницаны иги белгили болгъан ауазы эшилди:

— Къызчыкъ, сен мында не этесе?

Расма эшикден терк артха турду, алай нёгерлерине белги берирге — къл аязы бла эшикни къагъаргъа — ол жетишалмады.

Энди уа анда, эшикни ары жанында, тауушла, шыхыртла, сёлешиуле чыгъарла. Нёгерлери ачыкъланырла, ол терслиг'а анда — Расмада боллукъду...

— Сен мында нексе? Жауаб эт! — деб госпожа Кронберг тэзюмсюз сора эди. Нек тынгылайса сен?

Расмагъа, эшикни ол жанында тауушла эшилгенча кёрюндю. Надзирательницаны ол эшикден бир жанына

кетерирге мадар этерге керекди. Расма бармакълары юсюне туруб, госпожа Кронбергни тюз да къулагъына шыбырдады...

— Манга кёрюндю... Манга, ала ары къачханча кёрюндю, — ол къолун коридорну ары къыйырына булгъады. — Теркирек келигиз!

— Ким? — деб агъарыб эм, ол да шыбырдаугъа айланыб, Кронберг сорду. — Ким къачханды, сен не айта са?

— Къаллайла эселе да жашчыкъла... Келигиз теркирек! — Эм Расма алайдан кери къачды.

— Тохта, тохта! Кимди анда, неди анда? Мени аллахым!

Госпожа Кронберг, кесини кече кийген, узун этек халатыны этеклерин кётюрюб, къызчыкъны ызындан ашыкъды.

Классда жашла ахыр сермешиуге хазыр эдиле. Алай коридорда ауазла эм атлагъан тауушла аздан-аз, узакъдан-узакъ эштиле эм ахырында тохтадыла...

— Фу! — деб Илмар амалсызлы шыбырдады. — Мен'а энди... деб оюмлагъан эдим.

Ол терлеген мангылайын сюртдю. Эдгар, къарангыда карандашны къармаб аны Колягъа узатды. Иш бара эди.

Расма, чабхандан солууун алалмагъан, надзирательницаны ызындан, айланчланы бура, бачхыч табкала бла ёрлете, айландыра эди. Кече кийген туфлилерин шапшуп этдире, халатын кётюре, базыкъ госпожа Кронберг аны ызындан кючден жетиб бара эди.

— Тохта, тохта! Аллаи бир женгил болма! — деб, ол шыбырдай эди. — Ала къайдадыла да? Къайда кёргенсе аланы?

— Анда, анда болурла дейме, — деб, Расма артха да къарамай, къолу бла кёргюзтдю.

Ма, ахырында битеу коридорла, бачхычла, мюйюшле къаралыб бошалдыла.

Госпожа Кронберг кючден солуйду.

— Хы? — деди ол, амалсыз болуб, бачхыч агъачха таяна. — Къайдадыла да ала, сени ол жашларынг? Къайдадыла, деб сорама да мен!

Расма аны аллында тохтаб, тегерекде шошлукъгъа тынгылагъанча тынгылайды. Арта аз жилиамсыраб, терликли ауаз бла айтды:

— Госпожа Кронберг, мен жангылгъан болурма

дейме... Сора манга бош кёрюннген болур. Кечиригиз, тилейме!

— Бош кёрюннгенди! — надзирательница асыры ачыуланнгандан тылпыусуз болургъа аздан къалды. — О! Санга бош кёрюннгенди! Тартыб, ол, Расманы кесине жуукълашдырыб, ол аны къол аязы бла бетине урду.— Мен санга кёргюзтюрме — «бош кёрюннгенди!»

Расма кёзлерин къысыб элгенеди. Урма къой, къый-нама къой, жашладан хата бир жанына кетерилгенди. Ол'а бек баш иши.

*

Кюн тийген эртденликде, надзирательница Имбране жашланы дерсге келтирди. Классха киргенде, ол хар заманда этиучюсоча, тегерегине эслеб къарады. Хар зат жериндеча кёрюндю: столла, шинтикле бир-бирини ортасын ёнчелеб салыннганча тюз тизгинледе тизилибдиле. Пол ариу жууулубду. Кюнню таякълары классдагъы къангагъа тийибдиле, аны юсюнде жукъ жазылмагъанды.

Госпожа Имбране жашчыкълагъа олтуругъуз деб буйрукъ берейим дегенде, аланы ёре сюелиб, башларын ёрге тутуб, бары да бир жерге къарагъанларын эследи. Надзирательница бурулду эм аны кёзлери къарангы этди: бийикде къабыргъада тагъылыб тургъан Гитлерни суратыны юсюнде ары-бери тартылгъан къара сызлыкъланы кёрдю. Гитлер тюрме чалдишледен къарагъанча кёрюне эди.

Шыкъырт деб эшик ачылды да, отоугъа Гюнтер кирди. Ол бюгюн артыгъыракъ да къууанчда эди. Кёб болмай, начальница аны чакъырыб, Лейпцигге эки ыйыкълыкъ солуугъа жуукъларына кетерлигин, ол келгинчи убежищада оноучугъа Гюнтер къаллыгъын билдиргенди.

Надзирательница бла табсызыракъ саламлашыб, «Хайль Гитлер» деген айтыучусун айтама деб къолун кётюргенлей, госпожа Имбранени бир жерге къарагъанын эм... Гитлерни темир чалдишледен къарагъанын кёрдю. Гюнтерни тылпыуу тыйылды. Гитлерни темир чалдишлени артында олтуртургъа! О, бу оюн туююлду да. Не зат этейик, не этейик?

Госпожа Имбране жеринден тебиб, классдан чабыб чыкъды.

Бир кѡауум минутдан ол госпожа Шнорре бла артха кѡайтды.

Начальница, кишини да эслемегенча этиб, классны ортасына барыб, пенснесин бурнуну юсюне салыб, фюрерни сызлыкѡладан толтурулуинган суратына кѡз кѡакѡмай кѡб кѡарады. Сора, башын эншге ийиб, сабийлеге огѡурсуз бетден кѡараб, Гюнтерге айланыб уу ауаз бла айтды:

— Господин Гюнтер, сизни сабий юйретиуюгюз кѡаллай билинмеген затла чыгѡарады. Керти тѡйюлмюдѡ? Ол политиканы ийисиди. Политика болгѡан жерде уа барындан да гестапо иги айырлыкѡды. Алай тѡйюлмюдѡ?— Ол сабийлеге жангыдан кѡарады: манга тынгылагъыз. Сиз этген зат,— улуу терсликди. Мен полициягѡа билдиреме. Алай аны ким этгенин сиз айтсагъыз, жангыз биригиз кѡыйналлыкѡды. Айтмасагъыз'а — барыгъызгѡа да аман боллукѡду. Сагъыш этигиз!

Ол классдан чыкѡды. Абзырагѡан надзирательница, жумушагѡан, салпылланган Гюнтер, аны ызындан тебретиле. Эшикни киритинде ачхыч бурулду. Жашчыкѡла тутулгѡанлай кѡалдыла.

Сабийле ишни былай боллугѡун сакѡламагѡандыла. Кертисин айтханда, аны юсюнден ала сагъыш эталмагѡандыла. Гюнтер, надзирательница, начальница кеси окѡуна болуб, бары да бошдула. Ма полиция уа, гестапо да! Да... не этерге билмей, сагъышланыб, абзырагѡан жашчыкѡла не эсе да бир кѡоркѡуулукѡну сакѡлаб, олтура эдиле.

Бегирек да бусагѡатда Коляны осал хали бар эди. Бу ишле бары да аны терслиги бла болгѡандыла да.

— Коля, бизни ючюн барына да хата тѡшерикди — деб Илмар акѡырын шыбырдады!

— Не дейсе да?

— Биз кесибиз болсакѡ, игирек болурму эди...

— Сен айтханча болса, ким этгенин айтайыкѡмы дейсе? Аны эсинге да келтирме. Аны айтханына ийнанма. Кѡалай болса да, хатасы барыбызгѡа да жетерикди.

Заман акѡырын бара эди. Тѡш азыкѡны сагѡаты да ёткен эди, жашчыкѡла уа дагѡыда тутулгѡанлай эдиле. Классха киши келмей эди, коридорда аякъ таууш окѡуна эштилмей эди. Убежищада бары да ёлгенча кѡрюне эди.

Тышында кѡарангы болуб башлагѡанды. Юй мѡйюшлери кѡарангы бола башладыла. Эшик артында аякъ тауушла эштилдиле. Сабийле гузабаландыла. Эшик

ачылды, эм босагъа юсюнде надзирательница Кронберг кёрюндю.

— Полиция бусагъат бери келеди,— деб ол билдирди.— Госпожа начальница сураргъа буйрукъ этгенди: ким терси, айтырыкъмысыз?

Жашчыкъла тынгылай эдиле. Надзирательница бир къауум минутну сакълаб, тынгылагъанлай тышына чыкъды. Сагъат жарымдан сора жангыдан биягъы кирит орунда ачхыч таууш эштилди. Ала гестапochула болгъанларына бары да ишексиз эдиле. Алай, полицейлени орнуна, ала, сейирсиниб, Расманы кёрдюле. Биягъы госпожа Кронберг кызчыкъны отоу ичине тюртдю:

— Сизни бла бирге полицияны сакъласын. Госпожа начальница бу да бирсилеча бунтчуладанды дегенди.

Надзирательницаны ызындан эшик этилгенлей, Расманы соруудан толтурдула:

— Сен бери къалай тюшдюнг?

— Сени бери нек этгендиле?

— Сен анда не зат этгенсе?

Расма тынгылагъанлай, Илмар бла Коляны ортасына олтурду.

— Сен бери къалай тюшдюнг?— деб Коля къайтарыб сорду.

Расма бармагъын эрнине салыб:

— Акъырын, бу иш жашырын ишди. Мен бери келгенме... шпион болуб.

*

Бир сагъат мындан алгъа, кызла жашагъан отоугъа, надзирательница Кронберг келгенди.

— Тебре,— дегенди ол Расмагъа.— Начальницагъа барлыкъса.

Аны кабинетине кириучю отоуда, волостной управлениядан полицейли къалкъыу эте эди. Начальницаны кабинетини эшиги къаты этилиб эди. Андан эр-киши ауаз чыгъа эди. Надзирательница акъырын эшикни къакъды:

— Фрау, бизде юретилине тургъан кызчыкъны келтиргенме!

Кабинетден «келсин» деген таууш эштилди.

Расма, жюреги да къалтырай, босагъадан атлады. Кабинетде уллу столну артында начальница олтура эди. Аны онг жанында креслода гитче къара мыйыкъ офицер олтура эди. Расма бир атлам атлаб тохтады.

— Жууугъуракъ кел, ахшычыгъым,— деб, госпожа Шнорре, билмей тургъанлай, ийнакълаулу сѣлешди.

Расма, башын сейирсиниюлю кѣтюрюб, дагъыда бир атлам этди.

— Ма бизни Расма,— начальница биягъы ийнакълаулу татлы тил бла айтды.— Латышкады, бек иги къызчыкъды. Кертиди, муну бу аман ишлеге къошаргъа аздан къойгъандыла, алай бу кеси терс туююлдо.

— О, алай болуучуду,— деди офицер.— Мен кѣреме, къызчыкъ бек сюйдюмлюдо. Сени атынг Расмамыды? Ыхы. Ригада сени жууукъларынгдан адам бармыды? — деб ол, билмей тургъанлай, сорду.

— Тѣтям барды...— деб абзырайракъ болуб, Расма жауаб берди.

— Ма, алай эсе аламатды, бек игиди!— деб офицер къууанды.— Биз адебли адамлабыз. Биз сабийлени сюебиз. Тамбла эртденликде сен тѣтянга болурса. Жаша, ойна, жюрю, санга энди киши тиймез. Алайды — алай, тамбла окъуна сен тѣтянга барыргъа боллукъса. Фрау Шнорре,— деб, ол начальницагъа бурулду,— къызчыкъны бу формалы жибериб къояргъа жарарыкъ туююлдо. Быллай иги къызчыкъ — былай кийиниб. Ой! Муну ѳлчеюн алчыгъыз тилейме эм, ингирикге биз, къызчыкъ санга, ариу жыйрыкъ бла чурукъла жиберирбиз. Хау, хау чурукъла да. Тѣтянга барыrsa, охому?

Офицер ыразылы кюлдо. Госпожа Шнорре эки уллу алтын тишин кѣргюзте, ишарды. Расма ахырда да ангылаудан тайыб эди. Неди битеу муну магъанасы?

— Ыхы, ма,— деб, бардыра эди полицейли офицер,— Ригагъа атланыргъа боллукъса... Алай, кетерден алгъа мени сенден бир гитче тилеригим барды. Сен, жашланы бир къаууму бла шагърей болурса дейме? Аладан къайсы эсе да бизни фюрерни суратын бузгъанды. Биз бусагъат сени классха жашла бегитилген жерге элтейик, бир бѣлек заманга сени анда къоярбыз. Аладан, ол ишни ким этгенин сен билirse эм, ол заманда терслиги болмай киши ачымаз. Ма, бары да. Эртден бла уа, машинагъа эм... фьют Ригагъа, тѣтянга. Ангылаймыса?

Расма тынгылай эди. Ма, ийнакълагъанны да, игилик этерге кюрешгенни да магъанасы! Къызчыкъ мудахланыб терезеге къарады. Къыйырлары таууусула билмеген талаланы ингирик къарангы жаба башлагъан эди. Стрелковый паркны къалын аллеяларын, шахардагъы каналны кюмюшча жылтырагъанын Расма эсине тюшюрдю. Бу

заманда Риганы орамларында нёгер кызычыкыла бла жүрюген, ала бла акырын бек мағаналы затдан ушакъ этген, сени аллындан киши кирит салмазын, киши урмазын, кёлюнге тиймезин, билирге нечик иги болдукъ эди. Эркинликде жашагъан кыалай игиди! Расма акырын кючсюндю.

— Ну, бир-бирни ангыладыкмы?— деб сорду офицер.

Ол туруб, кызычыкыны кыатына келиб, аны инбашларындан кыучакылады. Ол жыйырылыб, сөйдюмсюз тийиуден кесин эркин эте, эм башын бошлаб, тынч айтды:

— Ахшы, мен кёрейим...

Эм ма, бусагъатда ол шуёхларыны кыатында олтуруб, бирси жашчыкыла эштмезча, шыбырдаб, битеу болунган затны юсюнден айта эди.

— Коля, сен кыалай айтаса, мен тюзюмю этгенме? Мен разылыгъымы берсем, хар затны юсюнден сизге ангылатырча, сизге тюшерге онг болур, деб оюмлагъанма.

— Жигитсе!— деб, Коля жауаб этди эм ёхтемли кыошду: — Бизни отрядыбыз сени этген ишинге разыды.

— Сени артха чакыргъанда уа алагъа не айтырса?— деб сорду Илмар.

— Мен шпионка болурма деб манга ийнанган, ала телилелле дерме.

Коля башын булгъады:

— Угъай, алай жарамайды! Былай айт: кыалай кюрешдим эсе да бир зат билалмадым. Ангылаймыса, кыозутмасакъ игиди. Аланы шайтан кыаргъасын!

— Хау, хау, аланы ачыуландырма, Расма,— деб шагъатлыкъ берди Илмар.— Иш анда туююлдю.

Шуёхла аны бла тохташдыла.

Терезеден кыарангы кёрюнюб, кече болгъанда, Расма айтды:

— Мен барайым. Былай нелляй бир олтурургъа болдукъду?

Ол эшикни кыагъыб башлады. Терк окъуна аякъ тауушла эштилдиле. Эшик жарты ачылды. Расма ары кыутулду эм жангыдан эшикни кирити этилди.

Жарым сагъатдан жангыдан ачхыч таууш этди да жарты ачылгъан эшикден ким эсе да Расманы ичине тюртдю. Ол абыныб, тобукълары юсюне жыгъылды. Жашла анга чабдыла.

— Къайгъырмаз,— деб, кызычыкъ аз эштиле шыбырдады.— Мен кесим.

Ол шош кѣтюрюлюб, санын тюзетди. Къолу бла чырмашхан чачын артха атды. Жашла аны бетинде уллу кѣгерген тамгъаны кѣрдюле. Аны сол кѣзю кѣбюб, баи эрни — жарылыб эди, бурун тубюнде эм жаякъларында къан ызла кѣрюне эдиле.

— Къалай-алай болса да, жашла, — деб шыбырдады Расма,— мен алагъа жукъ айтмагъанма... эм бир заманда да айтмам.

Кызычыкъ биягъы Коля бла Илмарны ортасында олтурду. Бир кесек солуу алыб эм эс жыйгъандан сора, ол шуѣхларына айтды:

— Бери, тюз эшикни къатына дери, мени тѣтушка Айна келтиргенди, надзирательница уа ызыбыздан келе эди. Тѣтушка Айна айтханды: жашлагъа, болунган иш болгъандан ары, тынгылауну ийсинле, кеслерин ачыкъ этмесинле, ансы аман болур.

— Алай окъуна айтдымы?— деб Коля къууанчлы сорду.

Расма баш булгъады.

— Аха, мен не айтханем?!

Ачыч таууш сѣзню бѣлдю. Начальница, аны ызындан — къара мыйыкъ полицейли офицер эм эки солдат классха кирдиле. Солдатла жыжымла эм бир къучакъ чыбыкъла келтирген эдиле. Барысыны да ызындан'а Гюнтер чончая келе эди.

— Ёрге туругъуз! — деб, босагъадан атлар-атламаз офицер кычырды.— Къолларыгъызны эншге бошлагъыз! Башыгъызны ёрге тутугъуз! Бир тизгиннге терк тохтагъыз! Энке, тизгиннге тохтат!— деб, ол солдатха буюрду. Шнель!

Жашланы П харфча тизгинлеге тохтатхан эдиле. Онг жанында флангда Эдгар бла Коля, сол жанында — Расма, къайда эсе да ортасында — Илмар сюелген эдиле.

— Тюз туругъуз!— деб буюрду офицер.

Тизгин кымылдаусуз болду.

— Сиз керти да терсни ачыкъ этмегенигиз ючюн, хар бешинчи... угъай, хар ючюнчю чыбыкъ бла туююллюкдю. Жыйырма чыбыкъ! Сен!— ол тизгинден тартыб, Коляны жанында сюелген жашчыкъны чыгъарды.—Сен!.. Сен!.. Сен!..

Хар ючюнчю тизгинден чыгъа эди. Ол туююлюрге

айырылгъанланы ичинде, жашыртын пионер отряддан — къатышханладан жангыз биреулен — гитче Андрей тюшген эди. Ол тизгинде бирси терсленнгенле бла сюелиб, кесин къаты тутаргъа кюреше эди. Аны къоркъгъанын жалан да кёзлери билдире эдиле.

— Хазырды, башлагъыз!— деб буюрду офицер.

Полицей биринчи жашчыкъны къатына атлаб аны шинтик къатына суйреди.

— Тохтагъыз! Тохтагъыз!— Коля тизгинден алгъа чыкъды.

Бары да анга айландыла. Не болса да болсун, алай ол бир жанында туруб, терслиги болмагъанны туюгенлерине къараяллыкъ туююлдю.

— Алагъа тиймегиз, ала терс туююлдюле. Аны мен этгенме!

— Уф! Эм ахырда хар зат ачыкъ болду!— деди офицер.— Сууну бокълагъан'а ма бу кёреме да.

— Тюз туююлдю! Аны мен суратлагъанма!— деб Илмар да тизгинден чыкъды.

— Не?..—деб кычырды офицер.— Сора мында терс кимди?

— Менме!— деб Эдгар Буртниеке эки атлам алгъа атлады.

— Мажюсюле!— деб гитлерчи жумдуругъу бла столну урду.— Мында не зат болунады?!

Алай тизгинден бир-бири ызындан Антон, Петя, Иоганн, бир сёз бла айтханда, пионер отрядны членлери бары да чыкъдыла. Аланы хар бири айта эдиле: «Аны этген менме!» Эм нёгерлерини жанында тохтай эди.

— Угъай, аны мен этгенме!— деб Расма кычырыб, тизгинден чыкъды.

Кеслерини нёгерлерини батырлыгъы таукеллендириб, къалгъан жашла да бирем чыкъмай, бары бирден кычыра алгъа чыкъдыла:

«Ол менме!.. Аны биз этгенбиз!.. Барыбызны да элтигиз!..»

Офицерни онг кёлу юйреннгенича керох къабына узалды.

— Аха, алаймыды?— деди ол.— Барыгъыздамы этгенсиз? Ахшы! Бирин да айырмай тюерге! Жыйырма бла он чыбыкъ! Бир аяу болмай!

Онэкинчи башы

ЖАЛЧЫЛЫКЪДА

Минг тогъуз жюз къыркъ экинчи жылда февралда гитлерчиле Ригада чыгъаргъан газетледе, жангыз бир номерде къалмай уллу билдириуле жазыла эдиле:

СЮРЮУЧЮЛЕ БЛА БОЛУШЛУКЪЧУ ИШЧИЛЕ ЮЛЕШЕВИЗ.

Кѣб подросткала элдеде сюрюучюле эм болуш-
лукъчу ишчиле болургъа сьедиле. Аланы
«халкъгъа болушлукъ» деген юлешеди. Элли
иеле сюрюучюле бла болушлукъчу ишчилени
юсюнден тилеклерин берирге боллукъдула.

«Халкъгъа болушлукъ» дегенни юлешген пунктлары, сабийлени хайыуанлача сатхан эм сатыб алгъан — тюзюней къулла сатылгъан базарла эдиле. Аллай пунктла уллу шахарлада къурала эдиле. Лагерледен, тутмакъладан, убежищаладан жашчыкъла бла кыызчыкъладан кёб къауумларын келтире эдиле. Белгиленген кюннге тегерекде элледен байла келиб, болунган онг бла хайырланыб, учуз, жыл саны жетмеген къулланы таба эдиле.

Бир жол, танг аласында, Риганы кыйырында «Халкъгъа болушлукъну» монастырде тургъан, юлешичю пунктуна сабийлени кезиулю къауумун келтирдиле. Уллу болмагъан, бийик, мутхуз эм гюрюлдеулю кельялада, къарангы коридорлада тар, сууукъ эм кир эди. Сатылыргъа буюрулгъан, бир къауум жюзюсюню ичинде, госпожа Шноррени убежищасындан да сабийле бар эдиле. Начальница, къаугъачыладан эм бунт башчыларындан къутулур ючюн, Коляны, Илмарны, Эдгарны, Иоганны, бек уллулача, эм «хайырсыз кыызчыкъны» Расманы бери жиберген эди. Аланы бери нек келтиргенлерин ала билмей эдиле, алай ала неге да хазыр эдиле.

Сагъат онлагъа, сахар тийреледен хуторланы бла усадьбаланы иелери, монастырге жыйыла башладыла. Тизгин тургъан сабийлени араларында жюрюб, аланы тутуб, атлагъа къарагъанча тишлерине къараб, шаугютлерине тийиб кёре эдиле.

Эдгарны аллында бийик, арыкъ элчи киши тохтады.

— Игиди,— деди ол, жашчыкъгъа эс буруб къараб — ишлеучю боллукъду.

Сакъал тюбюне аз къагъыб ол жашчыкъны башын кётюрюрге умут этди, алай Эдгар алыучуну къолуна къаты уруб, анга терс къарагъанында, ол жалан да мурулдады:

— Охо-охо, сен артыкъланма!

Болса да жашчыкъны алды.

Экинчиге Антон кетди. Аны кесине жашаулу, эртдегили кенг тиширыу пальтосу бла, къолунда къара салкъынлыгъы бла, бир базыкъ къатын алгъан эди. Битеу къаруун салыб, ол кесин, керти помещиача кёргюзтюрге юрешгени кёрюне эди. Антон кете туруб жарыкъ болуб айтды:

— Жашла, мен бу къарт къатында кёб къалмам, сёз береме!

Коляны аллында бийик болмагъан, бёкем, жашаулу адам тохтады. Аны уллу башы, гитче мангылайы бла, гитче эм кенг сакъал тьюбу бла, тёртгюлча кёрюне эди. Аны тёртгюл, ташдан ишленгенча, жукъулу бетинде жангыз кёзлери жашай эдиле. Кёзлерин кысаракъ этиб, ол Коляны тёб-тёгерегинден, бузоу сатыб алгъанда къарагъанча, къараб, эм ахырында айтды:

— Жарарыкъды! Арыгъыракъды, алай сюеклиди, къайгъырмаз. Алама! Сени номеринг къаллайды?

Ол бурулуб конторгъа кетерге тебреди, аны аллын Илмар тыйды:

— Дяденька, ий маржа, тилейме, мени да алыгъыз. Ол мени... къарындашымды. Мен битеу къарыууму салыб иги ишлерме. Тилейме сизден, бизни бирге алыгъыз!

Алыучу эки жашчыкъгъа да къарады.

— Сени алыб, эки табсаашарны бакъгъанда манга не файда болукъду?

— Мен жангыз кесим болсам къачарыкъма,— Коля аны тюз бетине къараб айтды.

— Къачармамы?— деб ишарды.— Къалай женгилсе! Ол къамичи саб бла чуругъуна къакъды.— Менде хазна къачал!.. Алай, не болса да, шайтан сизни бла болсун, кесиме зараннга алама, алай иги ишлерге керексиз!

Ол, къоркъутургъа, къамичисин кёргюзтюб, конторгъа кетди. Терк окъуна юлешиучу пунктну къуллукъчуларындан бири бла келди.

— Ма бу экиси,— деб ол жашланы кёргюзтдю. — Хы, келигиз!

— Бизни дагъыда эгечибиз барды, биз ансыз бараллыкъ туюлбюз, — деди Коля.

Расма къатларына барыб, Коляны къолундан тутду.

— Мени да алыгъыз!— деб, жалынуулу тиледи ол.

— Тьфу, шайтан!— деб хозяин ачуланды.— Ма байланышханма! Энди манга къызчыкъ да жетмей эди! Бусагъат кет!

Ол Расманы къолун Колядан айырыб, къызчыкъны тюртюб, жашчыкъланы жагъаларындан тутуб, кесини ызындан сойреди.

Жашла аякъ тирерге умут этдиле.

— Бармайбыз, барыбызны да алыгъыз!

«Алыучугъа» болушлукъгъа къуллукъчула, къалаурла келдиле. Эки шуёхха кыйын болур эди, Расма алай къычырмаса:

— Алагъа тиймегиз! Кеслери барлыкъдыла. Коля, Илмар, керек туйюлдю. Кёремисиз, мен азчыкъ да къоркъмайма. Барыгъыз, жашчыкъла, къалай болса да биз бир-бирни кёрюбюз эм бары да иги болур. Барыгъыз. Сау жолугъушайыкъ.

Ол бетине ишарыу келтирирге да кюрешди эм къол булгъады. Алай жашланы алыб кетгенде эм Расма кеси къалгъанда, кёзлерине кёз жашла келдиле...

Алайына аны башындан суйдюмлю аз тунугъуракъ ауаз эштилди:

— Былай уллу болгъанлай да — жилийса.

Расма кёзлерин кётюрдю. Сары шилли, жукъа сакъаллы, кюннге куйгенден, къызгъылдым бети, терен ызланган жыйырылгъан ызлыкълары бла, жаш болмагъан элчи анга къарай эди. Аны бетинде, жаш болумну сакълагъан, кёк кёзлери сакъланмагъанча кёрюнген эдиле.

— Жарамайды, жарамайды... Хайдачы, кёз жашларынгы сыйпа. Ма алай. Энди мен сени бла не этейим? Элчи, сагъышлы, сакъалын къашыды.— Сенден къаллай ишчи боллукъду?— ол ачыулу мурулдады.— Жалан да атыды!

Расма ол тюрлю алычугъа къоркъуулу къарады. Ол андан арлакъгъа кетди, алай, дагъыда артха айланыб:

— Ахшы, хозяйка урушса — урушсун. Сени атынг неди, къызчыкъ?

— Расма.

— Ма, алай эсе, Расма, мени бла кел. Да сен менден къоркъма!

*

Юрис Паберз, Илмарны бла Коляны иеси, волоста байгъа тергеле эди. Жетмиш гектар жери, иги кесек агъач жери, ийнек орунлада — онбеш семиз эм токъ ийнеклери. Мирзеу орунларында, терен подвалларында, эм бегитилиннген къобюрлеринде да Паберзни байлыкълары жетише эди. Паберзни окъууун тауусмагъан студент жашы, немецли полицей бёлюмледе къуллукъ эте эди. Юйде, Юрис Паберзден сора, бусагъатда эки жалчы жашай эдиле — эри бла къатыны Валдманисле.

Паберзни хутору тёш башында эди. Башындан чалынган жерле, тар суучукъ эм аргъы жагъасында — эски тирменни бийик агъач башнясы бир къанаты бла кёрюне

эди. Аны ызындан, къара къабыргъача кёрюнуб агъач созула эди.

Иш кюз-артына къаршы эди. Кюнню биринчи таякъларында сууну юсюнде туманны эригенине, эм ол суу кюмюш бетли болгъанына къараргъа иги эди. Таза эм кючлю эртденлик хауаны солугъан иги кёрюне эди. Алай Колягъа бла Илмаргъа аллай минутла аз тюше эдиле. Иелерини жалчысы Валдманис агъачда аудургъан базыкъ тереклени, жашчыкъла быхчыларгъа керек эдиле. Ала, сагъатла бла, хуппежин этгинчи, къан тырмылагъа жетгинчиннге дери, уллу агъачланы быхчылай эдиле. Бир-бирде, башлары тегерек айланыб, белни тюзетирге да къыйын эди. Ингирликде жашла агъачдан элге, ары-бери ауа, бир сёз айтыр кючлери да болмай келе эдиле, эм Валдманиследе агъач тапчанлагъа жетер-жетмез ауур жукъуда жукъмай эдиле. Тётушка Дзидра, Валдманисни къатыны, жукълагъан жашчыкъланы къол аязларын, къайгъырыулу, таза быстыр бла байлай эди.

Уллу болмагъан терезечикден'а эртденги жарыкъ кёксюл кёрюнуб тебрегенлей окъуна Дзидра жашланы уята эди.

Жалчыла тургъан, томуроу къабыргъалы, къуру отоуда, уллу печи эм гитче терезелери бла узун болмагъан столну юсюнде къошун табакъчыкълада, башы алыннган сют бла аз агъаргъан, арпа жармадан жукъа баста тура эди. Жашчыкъла, ашыгъышлы ашаб, Валдманис бла агъачха кете эдиле. Қолларында хуппежинлери быхчыгъа биринчи тийгенлей окъуна ауруб башлай эдиле.

Бир жол жашла ыйых кюнню ингиринде кеслерини тапчанларында кёбге дери жатыб тургъан эдиле.

— Сен билемисе, мен нени юсюнден сагъыш этгеними?— деб сорду Илмар.

— Нени?

Илмар жууукълашды да:

— Ким биледи, мени атам узакъ болмай бу тийреледе агъачда болуб, биз'а бу Паберз дегеннге къулланыб тура болурбузму?

— Къачаргъамы сюесе? Мен да аны юсюнден оумлаша эдим. Мындан къачаргъа тынчды. Алай, артда уа не? Агъачда айланыб, ол отрядны излгергеми? Алай эте кетиб, жангыдан, къайсы болса да биягъы лагерледен бирине тюшербиз. Илмар, билемисе? Қел, иги оумлаб

этейик. Алгъа билейик, мында жууугъуракъда отряд бармыды эм къайдады, артда уа къачарбыз. Разведка керекди. Ангыладынгмы?

*

Юрис Паберз гитлерчиле бла шуӕхлукъда жашай эди. Ыйых кюн сайын анга жашы кесини начальниклери эм тенглери бла келиучю эди, бир ненча кере гестапону округда бӕлюмюнден офицерле да болгъан эдиле. Къалауурла бла тизгин машинала кӕб бола эдиле. Шош хуторгъа жангыдан машау киргенча бола эди. Мотоциклле тыхырдай эдиле, эшикле къагъыла эдиле, начальникле къычыргъан тауушла чыгъа эдиле. Аш юйде Валдманис коштну жарашдыра, тӕтушка Дзидра уа асыры къоркъгъандан къоллары къалтыраб печни къатында кюреше эди. Ингирликде той-оюн башлана эди.

Аллай къаугъалы кюнлени биринде Паберз Валдманисге, агъачха жангыз кесине барыргъа, жашчыкъланы уа, къонакълагъа къуллукъ этерге, элде къояргъа буюрду. Жашчыкъла къонакъланы чурукъларын тазаларгъа, бетлерин жуудуругъа, автомобиллени жууаргъа керек эдиле. Коля унамады да:

— Анга айтчыгъыз,— деди ол Валдманисге,— андан эсе биз агъачда ишлерге барлыкъбыз.

Валдманис, инбашларын къымылдатыб:

— Агъачхамы? Кесинге къарачы, кюнден солуйса? Ма сизге эки кюннге солуу бердиле. Чурукъланы тазалагъан — ол ишмиди?

— Угъай! Не къыйын ишни да этейик, алай, фашистлени чурукъларын'а тазаларыкъ туююлбюз!

— Этерик туююлбюз! Ол бизни боюнсундуралмаз!— деди Илмар.

— Эх, жашла, жашла!— Валдманис башын чайкъады да иесине айтыргъа кетди.

Паберз къонакъланы къатында жукъ айтмады. Алай гитлерчиле кетгенден сора, ол жашланы жаякъларына урду.

Бир ыйыкъдан биягъы къонакъла келдиле. Иелери жашчыкълагъа биягъы буйругъун Валдманисден айтдырды. Илмар жеринден секириб къобаргъа тебрегенде:

— Барлыкъ туююлбюз! Этерик туююлбюз!

Алай, Коля, сакъламай тургъанлай, шуӕхуну къолундан сермеб тутду:

— Анга тынгыламагъыз, дядя Оскар, биз барлыкъ-быз.

Валдманис чыкыгъандан сора уа, Коля Илмаргъа ангылатды.

— Сен манга ачыуланма! Аны юсюнден мен кѣб сакъыш этгенме эм барсакъ игиди деб акъыл этгенме. Иебиз буюргъанны этербиз. Биз андан къоркъгъан сун-сун. Биз'а ол заманнга билемисе не?..

Коля Илмаргъа жууукълашыб, къулагъына жюрек кѣтюрюлююлю шыбырдады...

— Ой, Коля! Нечик алаамат ойлагъанса!

— Бек башы, киши эслемезча. Ангылаймыса?

Ол кюн къонакъланы чурукълары бек жылтырай эдиле. Артда уа жашла кир автомобиллени жуугъандыла. Коля Илмаргъа тѣгерекге жютю къараргъа буюргъанды, кеси уа моторладан бирини къабхагъын кѣтюрдю. Илмар, анда Коля не этгенине, къараргъа тѣзюмсюз сюе эди. Ол, ол автомобилни къатына келиб, нѣгерини къолларына сейирсиниб къарай эди.

Артларында аякъ таууш бла уллу болмагъан жѣтел таууш эштилди. Жашла къоркъуулу бурулдула. Аланы къатларында Валдманис тура эди. Ол ачыкъ жау орунга, Коляны уучундан акъырын акъгъан юзmezге къарай эди. Сора Валдманис кѣзлерин бир жанына буруб, бир жукъ айтмай кетди.

— Ой, сен!— деди Коля тишлерин кысыб.— Сенлея къалауур!— деб ачыулу тюрюрю.

Жашла, кюнню къалгъан жарымын, тумандача ашырдыла. Ала хар минутдан терсликлерине расправа, суд болады деб сакълай эдиле. Алай ала ма, офицерлени бары кийимлерин тазаладыла, бет жуудуругъа болушдула, ийнек орунну тазаладыла, аланы уа жауабха тартыргъа киши чыкъмай эди.

Ахырында ичерек болгъан гитлерчиле арбазгъа чыкъдыла, моторла таууш этдиле, эм автомобилле айланчдан ары аудула.

Эртден бла ат орунга суу ташый туруб, Илмар кесин тыялмай Валдманисге айтды:

— Сау болугъуз, дядя Оскар!

Жалчы ачыуланулу къарады:

— Не зат ючюн сау бол дейсе? Мен бир зат да билмейме. Тели сѣзле айтмай кесинги ишинги этчи. — Алай чыгъыб бара туруб, тюз эшикни къатында сансыз айтды: — Тюнене обер-лейтенант Краузенни «Оппели» жол-

ну ортасында тохтагъанды дейдиле. Жипле бла суйрерге тюшгенди. Ма урушну кезиуюнде чыкъгъан затланы магъанасы.

*

Расма юйюрюне тюшген, сары шиллирек элчини атына Мартын Праудын дей эдиле. Онбеш гектар жер бла эки ийнек Праудынлеге артыкъ жарлы болмагъан жашау этдире эдиле. Праудынлени жыйырманчы жылы баргъан жашы бар эди.

Мартынны бек уллу умуту — жашына бийик окъуу берирге эди. Ол Жанисни уллу алимли адам болуб кёрюрге сие эди. Эм да ма Жанис Ригада университетдеди. «Уруш сени ишинг туююлдю — дей эди атасы Жанисге, тегерегингде не тюрлю зат болса да, сени ишинг окъууду».

Беш жыл алгъа Праудинлени бууаладан (скарлатина) тогъуз жыллыкъ къызчыкълары ёлген эди. Мартын бла аны къатыны Анна кёб заманны къызчыкълары ючюн жилиб тургъан эдиле — ала аны бир да бек сие эдиле. Ма аны ючюн дядя Праудын акъылын Расмагъа бёлюб, аны кеслерине алыргъа тохташхан эди.

Праудынле, кеслерини уллу болмагъан хуторларында бир жанлы жашай, кёнакыгъа аз бара эдиле, андан да аз а хоншуларын кеслерине чакъыра эдиле. Мартын политикадан оданча кюркъа эди. Ол Латвияны жеринде хар бир борандан эм буз жауундан бир жанында къалыргъа сие эди. «Бизни тынчлыгыбыз ишдеди, — деб ол къатынына бир айтыб кёймай эди. — Бизге кесибизни жерни эм ишни юсюнден болмаса бир затны юсюнден да сагъыш этерге керек туююлдю».

Бу арт заманлада Праудынни къатыны Анна аурухсунуб башлагъанды. Газетде подросткаланы юлешгени юсюнден жазылгъан билдириулени окъуб, ары дери алай сынаулары болмагъан Праудынле керти да эллилеге жалчыгъа келирге суйген подросткала бардыла деб, керти ийнанган эдиле. Анна эрин шахаргъа барыб, юйде болушлукъ этерча, саулугъу болгъан, ишлей билген бир къарыулу къыз алыргъа тилеген эди. Алай гитлерчиле подросткаланы кеслери ишанган адамлагъа — Совет власта керти да къажаулукълары болгъан — кулаклагъа, байлагъа юлеше эдиле. Аны себебли, подростка алыр ючюн, волостдан справка алыргъа керек эди.

Мартын Праудын ол ишге кьол булгъаб кьояргъа умут этген эди, алай Анна тохтамай тилей эди:

— Да сени, аллай кьагъытны алыргъа барыб келгинчи, аякъларынг юзюлюбмю кетерикдиле. Ала аны санга не ючюн бермезле да? Сен большевиклеге кьатышмагъанса да.

Мартын волостха барды. Справканы алыргъа кьакь этилген тонгуз кьабыргъа болушду. Алай монастырни босагъасындан атлагъанлай окъуна кьорагъан кьакь кьабыргъагъа жарсыды. Ишчиле быллайламы боладыла! Аны аллында арыкъ аякълары юсюнде кючден тургъан, жунчугъан сабийле эдиле. Ол, кетерге тебрегенлейине, Расманы кёрдю.

Мартын кьызчыкыны кесини хутору «Аболиниге» келтирди. Кьатыны, ол сакълагъаныча, урушуб, мурулдай эди, быллай гитче кьарыусузну неге алгъанса: «Бизде ётмек бла эт артыкъмыды?»

Мартын жауаб кьайтармай эди. Алай, бир жол Анна Расманы ийнек орундан кирни тегерге ийгенде, ол аны буйругъун сабыр бузду:

— Кьызчыкъгъа аны бла кюреширге кереклиси жокьду! Кесим ариу этерме. Аны, эс алыб, кеси боюна келме кьой. Кёрмеймисе, сабийни не чекге жетишдиргендиле!

Ол кюнден сора, Анна Расмагъа кьыйын ишни буюрмасын деб, кьараб турду. Кьызчыкъ анга бек ыразы эди. Ол битеу кючюн аямай, юй жумушунда кёлю бла этгенин кёрюб Аннаны да артдан-артха анга ич жылыулугъу ачылды. Ол кесини эки эски жыйрыгъын окъуна анга тенг этиб тикди.

Дагъыда тетя Аннадан эсе, Расма дядя Мартынни бегирек сые эди. Ол аны бир-бирде кьоркьуулу, мудах сёлешмеулю, ачыулу кезиулерине, кьайгъылы болуб, кьарай эди.

Дядя Мартын мутхуз болурча затла бар эдиле. Болунган затладан кесин кьалай бир жанлы тутама десе да, жашау тохтамай кесини кьаты кьоллары бла аны тутта эди. Сёз ючюн, кесини танасын сатаргъа эркинлик алыр ючюн тюнене ол волост правленнге баргъан эди. Ригагъа жашына ахча иерге керек эди, гитлерчиледен энчи эркинликсиз'а ол тауукъ жумуртха окъуна саталыкъ туюл эди.

Мартын волостной правленнге жетиб, болуучусуча атын ат-такъгъычха тагъыб, бичен бериб, кир чурукъларын томуроугъа сюртюб, атлауучла бла ёрге атлады.

Аллына — фашист, къалай эсе да артыкъ магъаналы чын болмагъан келе эди. Праудын анга жол къоя, бир жанына турду. Алай гитлерчи тюзюнлей Мартынни юсюне барыб, къолуну къысха уруу бла аны башында бёркюн балчыкъгъа тюшюрюб, жолуна кетди.

Мартын асыры ачыудан къайнады, алай олсагъат: латышле бары да гитлерчилеге тубегенде бёрклерин тешерге борчлудула, деб гитлерчиле этген буйрукъ эсине тюшдю.

Праудын жалан да ызындан къараб, ачыулу солуб, балчыкъгъа булгъанган бёркюне узалды.

Барындан да осал'а волостной правленде, Мартынны не тюрслю сылтауларына да къарамай, танасын сатаргъа эркинлик къагъыт бермедиле. «Ма заман, аллах, сен кеч! — деб ахтына эди Мартын. — Энди кеси затынга да не туююлсе!» Праудын волостной правленден юйюне огъурсуз эм мудахлы къайтды.

Расма, керти сёзюне юсюнден сёлеширге керек эди. Ма, аллай табсыз ингирни сайлагъан эди.

— Дядя Мартын, — деб ол къоркъаракъ башлады, — сизге сорургъа боллукъмуду?

— Не керекди?

— Анда Ригада, мени бла дагъыда эки жашчыкъ бар эдиле: Коля бла Илмар, бек иги жашчыкъла...

— Мени ала бла не ишим барды?

Мен жалан да билирге сюе эдим. Аланы бир, башы да тюкгючге ушаш, огъурсуз киши алгъан эди. Ким биледи таный болурмуз?

— Огъурсузму? Тюкгючге ушашмы дейсе? Гм!.. Угъай, угъай, билмейме... Билирге да суймейме!

— Ала, ол жашчыкъла къайдадыла, билирге уа боллукъмуду?

— Ма, ангыла, къызчыкъ! Сен менден аны юсюнден тилемесент игиди. Мен аллай ишлеге къатышыргъа суймейме. Эсде тут.

— Ахшы, — деб Расма, бойсунуулу ыразылыгъын айтды. — Кюреширме, дядя Мартын!

*

Энди, ыйых кюнле Илмаргъа бла Колягъа бек сейирли кюнле болдула. Ала иелерини къонакъларына — гитлерчилеге кёрюмдюлю, тынгылы къулулукъ этедиле. Жашчыкъла, алагъа тюшген хар бош минут бла

хайырлана, керти, къалай болса да, бир иш этерге умутлудула.

Офицерлени Паберзни элине хар келгенлери сайын, не болса да, билмей тургъан, бир иш бола эди. Арта бара туруб, мотор аман ишлей, не битеу бензин саркъыб кете эди. Бир жол'а обер-лейтенант Крайзе, автомобилни олтуруучусуна ауурлу олтура баргъанындай, ууакъ гитче чюйчюклеге олтургъан эди. Ол шофёргъа, анга къажалуукъ этген сунуб, бек ачуланган эди.

Бир бёлек заманга дери жашлагъа зат болмады. Алай кеслерин'а, этген ишлери ууакъ ишле болгъаны эрикдире башлагъанды. Ала партизан отрядны юсюнден умутларын тохтатмай. Поберзни элини тышында не этилгенин, фронтда не болум болгъанын билирге сюе эдиле. Гитлерчиле бла кюрешиуге кеслери къатышыргъа сюе эдиле.

Гитлерчиле нечик эсе да артыкъ магъаналы айтханларын жашла аз эштмендиле: «Сталинград», «Волга»... Офицерлени сёзлеринде ол къыш кюнледе узакъда Волгада, Сталинградда, уллу уруш баргъанын, аны къалай бошаллыгъы фашистлени бек къайгъылы этдиргенин ангыларгъа боллукъ эди. Кече сайын Коля бла Илмар кёбге дери шыбырдаб, тюрю оюмла эте эм магъаналы бир зат билалмагъанларына ачуу эте эдиле.

Февралны аллында, замансыз заманда (ыйых кюн болмагъан кюн эди), элге гитлерчилени уллу къаууму келди. Хар замандача, ичиу башланды. Илмаргъа уллу магъаналы сёзню эштирге онг болду: гитлерчиле уллу ууатылгъандыла.

Жаз-башы алыкъа узакъ эди, алай аны жууукълашханы белгилене эди. Кюнле айырмалы жарыкъ эм кюнлюдюле. Тёгерекде къар болса да, сууукълу хауада жаз-башыны эсиртиулю ариу ийиси ангылашына эди. Кече элни башында, къарангы кёкде, жууулгъан жулдузлача, жарыкъ уллу жулдузла жанган заманда эм сууукъ бузлатхан жерге, алайына, юй башладан эрийирек буз шешачыкъла тюшген заманда, жаз-башыны ийиси артыгъыракъ да бек ангылашына эди.

Къар эриди. Суу буздан эркин болуб, кенг жайылды. Жууукъ талада къайын терекледе кёк чапракъла дуньягъа чыгъа башладыла. Табийгъатны ол белгилери ачыла баргъаны къадар бирде жашчыкъланы жүреклери

къайгылы бола эдиле. Илмарны да, Коляны да аталары, аналары, туугъан жерлери терк-терк эслерине тюше башладыла...

*

Бир жол кюн ортада, Валдманис атланы бошлаб, ауанада къалкъыргъа тыяннганлай, жашла агъачны теренине кириб кырдык юсюне узун тюшюб кеслерини жашауларыны юсюнден жарты ауазлы айтышыб башладыла.

— Не этейик? Биринчи сагъатлада къачханыбызны билмезча, къачаргъа къалай амал этейик? Сора, къайры къачарлыкъбыз?

— Агъачха, — деди Илмар: — партизанла агъачда жашайдыла да.

— Агъач уллуду, — деди Коля. — Ким биледи, ажашыб, биягъы фашистлени къолларына тюшербиз.

— Коля, тюшмебиз! Мен анга ийнаныбма. Ишни башы, къалай да этиб, мындан теркирек къачаргъа керекди!

Узакъ болмай жарыкъ сызгыра келген таууш эштилди да, терек бутакъланы ары-бери этиб бир адам чыкъды. Уллу къоллу, кенг жауурунлу — узакъ болмагъан элден къайсы эсе да жалчы. Былай къарагъанлай, танымагъан адамгъа, къыркъ жыл болгъанды дерге боллукъ эди. Аны акъсыл бурма сакъалы барды, алай кёзлери аны жаш адам болгъанын, аны себебли сакъалгъа ийнаныргъа болмагъанлыгъын билдиредиле.

Танымагъан адамны кёрюб, жашчыкъла, жерлеринден къобуб, сакъ болдула. Ол'а ишарыб, аланы сакъ болгъанларына да эс бурмай, къатларында олтуруб жарыкъ болуб айтды:

— Салам, жаш тёлү... Къалай къызыуду бюгюн. Да сиз олтуругъуз, жашла, олтуругъуз. Тюш азыкъмы ашайсыз? Чырмагъанмы этдим?

Жашчыкъла ёре сюелгенлей тура эдиле.

— Мен'а арыгъанма, — дей эди танымагъан адам. — Олтуруб, бираз солуб, ауузланнган да этейим дегенимлей, тауушла эштдим. Сора сизге келдим. Эрикмезге игиди да.

Ол чулгъамчыгъындан газетни чыгъарыб, кырдыкны юсюне жайды. Сора ётмек бла бишлакъ чыгъарыб, аллын ётмекни сора бишлакъны кесиб башлады.

— Да сиз, жашла, олтуругъуз, ашагъыз! Къоркъмагъыз, мен бюгюн окъуна юйюмде боллукъма.

— Сиз кимсиз? — деди ахырында Илмар.

— Ма, алай айтыргъа эртдеден окъуна керек эди. Хайдагъыз, шагърей болайыкъ. Мен Қарлисме... Қарлис Германис, «Залиниеки» деген элденме. Анда, ол къолун белгисиз булгъады, биреуленни жалчысыма. Сиз'а, жашла?

Илмар шагърей болургъа да угъай туююл эди — ол адамны ол бир къарагъанлай окъуна кѣлюне ушатханды.

— Мени атым Илмарды, деди ол. — Мени тукъумум Розитис. Мында элде, Паберзада ишлейбиз...

— Тохта, тохта! Жаншакъланды! — деб, Коля сѣзюн бѣлдюрдю. — Сизге не затха керекди, бизни ким болгъаныбызны билирге? Сиз мында не этесиз?

— Охо, къалай эсли жаш адамса! Мен аны жаратама. Тюзю. Артыкъ хар затны ачыкъ айтхан иги туююлдю, бегирек да биринчи тубегенлей. Мени сурасагъыз'а...

— Эй жашла! — деб Валдманисни кычыргъаны эштилди. — Илмар, Коля!

— Сизни излей болурла. Барыгъыз. Тамбла уа бу заманда биягъы бери былайгъа келигиз. Былайда узакъ болмай мени бир ишим барды. Мен андан къайта келликме. Сора биз сѣлеширбиз. Алай бизни бир-бирге тубегенибизни юсюнден кишиге айтмазгъа. Мени иеме сѣз жетер. Ол огъурсузду.

Ингирликде элге биягъы къонакъла келдиле. Офицерле, болуучуларындан эсе кѣб эдиле. Ала, бир взвод солдат къалаурлары болуб, тѣрт жарты къурчланган автомобиль бла келгендиле. Уллу жюк машинаны юсюнде пулемѣтла ауур темир жиб чулгъанганла эм башха хапчюкле кѣрюнедиле.

Офицерле юйге киргенден сора, аланы айтхан сѣзлерине тынгылаб эштирге Илмаргъа онг тюшдю.

— Бу къуругъан аман жоллада жюрюгенден талчыкъгъанма, — деди офицерледен бири. — Кѣкге окъуна кызыу болурча, аллай бир эсирсем эди!

— Господин оберст! унаса, — деди башха офицер.

— Да неди да анда! Господин оберст Фогель фронт-

¹ Оберст — полковник (немец тилде)

да жашаудан мында бираз солургъа кеси да бек разыды.

— Сиз, лейтенант, бир талай замандан бери бу жерлени шош болумлары тохтагъанды деб, сиз табамысыз?

— Да, оберст ол жаны бла артистди. Жетишир.

Эки офицер да кюлдюле.

Кече хозяйны юйюнден музыка эм эсирген ауазла эштиле эдиле. Жашчыкъла, жукълаялмай, билмей тургъанлай агъачда болгъан шагърейликни юсюнден кёбге дери айта эдиле. Ол Карлис деген къолайлыды. Ала анга неге керек болгъан болурла? Сорургъа керекди: ким биледи ол Расманы бир жерде кёрген иш болурму?

Жашла къалкъый тебегенлей, узакъ болмай шкок атылды, аны ызындан дагъыда, артда пулемётну бир тюрсге атылгъан кезиую, уллу кычырыкъла эшилдиле. Ма бек жууукъда гранат атылды, автоматла таууш этдиле. Жашла эшикге чабыла, алай жатхан жерни эшиги тышындан этилиб эди.

Алайына битеу хар тауушла башланганларыча, кысха юзюлдюле. Хуторда жангыдан шош болунду.

Эртденликде жашла, усадьбаны тегерегине автоматчыла салыныб тургъанларын кёрдюле. Жашла Валдманис бла бахчагъа тебегенде уа, аланы арбасына автоматы бла бир солдат олтурду. Жашла сёзсюз бир-бирге къарадыла: бу этиулери уа неди?

Талагъа келдиле. Солдат, къолундан автоматын бошламай, пилоткасын тешиб, мундирини жагъасын бошлаб, кюн кызыугъа олтуруб эм кёзлерин, жүрек разылы, жыйырды. Алай къалауурну сакълауу бла сау кюн ишледиле.

Илмар Валдманисге кёб кере сора эди:

— Дядя Оскар, кече болунган не эди? Солдат мында некди?

Валдманис, эштмегенча этиб, тынгылай эди. Ахырында ол аз ишарыб айтды:

— Къонакъла келген эдиле. Энди уа бизни аладан сакълайдыла. Ангыладынгмы? — Олсагъат анга кычырды: — Мени жалкъытмачы!

«Къонакъла... Къаллай къонакъла! — деб сейирсинди Илмар. — Тохта, Тохта... Партизанламы? Кerti окъуна! Сора, ала мында жууукъдула! Бююн окъуна, болжалсыз, алагъа, къачаргъа керекди!» Илмар ол затланы барында тенгине айтды. Ол олсагъат окъуна анга

бой салды: Айхай, бусагъатдан, бюгюн окъуна кетерге керекди. Эркинликде болсала, Расманы да теркирек табарла.

*

Кюн ортагъа жазгъыдача кызыу болду. Гитлерчи къалауур, кюн таякъладан кесин сакълай, аумагъа кириб, табыракъ олтуруб къалкъыды. Жашла да кызыудан амалсыз болгъандыла. Валдманисден эркинлик сураб, ала да агъачха солургъа кетдиле. Ма ала къарангы юлкуюе ичинде.

— Ол былайы эди да?

— Былайыды.

— Ол алыкъа жокъду.

— Ол келир деб, сен нек умут этесе?

— Да ол кеси айтхан эди да.

— Аз адам аз зат айтмаз.

Аланы тюненеги танышлары келмей къаллыгъына, Коля кесин ийнандырыргъа кюрешсе да, къалай эсе да аны кёлуне тийди: ол Карлис да керти адам, алдайды.

Жашчыкъла кырдыкда узун тюшдюле. Минг шыбыртны эм тауушну къайгъырыулу жашауу бла агъач толуб эди. Нарат терекге гумулжук терк-терк ёрлеб барады, базыкъ ауаз бла зуулдаб ит чибин жаны бла учду, башында эрлен бир терекден бирси терекге секирди.

— Бусагъатда Расма къайда болур? — деди Илмар.

— Къоркъма, кимде болса да бир кулакда бизнича къуллана болур.

— Анга къыйын бола болур. Къалай-алай десенг да ол къарыусуз кызычыкъды.

— Да, биз анга не бла болушайыкъ? Биз аны къайдагъысын да билмейбиз.

Къаллай эсе да бир къанатлы жанларында, бир ненча кере бир тюрсюл жырлауну къатлады. Алайына, юлкуюе ачылдыла, эм жашла Карлисни кёрдюле.

— Салам, шуёхла, — деди ол. — Кёб сакъладыгъызмы?

— Биз'а келмезсиз деген умут этген эдик, — деб ишара, Илмар анга жауаб этди.

— Угъай, сёз къаты болургъа керекди. Эштгенмисиз: сёз бермеген эсенг — къаты бол, берген эсенг'а къаты

тут! Да ма, алайды да, саугъаланы алыгъыз. — Ол кесини быстыр туюмчегине узалды.

— Биз саугъала ючюн демейбиз, — деб Коля мудахыракъ айтды. — Бизге керек туююлдю.

— Бастаны жау бла бузмазса, — деб, Карлис эт бла этилген бѣреклерин чѣргеминден чыгъарды.

Аллай бѣреклени Илмарны анасы, къачан эсе да, этиучю эди, ол аланы бек суююучю эди.

— Ашагъыз, ашагъыз, неди анда! — деб Карлис сыйлай эди. — Кесим да жалчыма, ол жашауну билеме.

Бек алгъа бѣрекни ол кеси алыб, суююб ашаб тебреди.

Артда Илмар, къолун арсарлы узатды. Сагъыш этиб Коля да узатды.

— Сизде жангы зат не барды? — деб сорду Карлис. — Элде Паберзни хали къалайды хар зат орнундамыды?

— Сиз'а аны таныймысыз да? — деб, Илмар сейирсинди.

— Бош алай... аз эштгенме... хоншулабыз. Сора хар зат тынчды, шошду?

— Арталда тынч туююлдю.

— Хо-о! Абери ишми болгъанды?

— Кече шоккла атылгъандыла, — деб Илмар шыбырдаб айтды.

— Къарачы сен, шоккламы атхандыла? Кимле?

— Биз кесибиз да билмейбиз, алай бек дауурлу болгъан эди. — Илмар тѣгерегине къараб, бек тынч айтды: — Биз партизанла иш болурламы деб оюмлайбыз.

— Илмар! — деб, Коля аны сагъайтыулу къычырды.

— Да сора не эди да? — деб сакъаллы сансызлы сорду. — Адамгъа иш тийгенмиди?

— Биз кѣрмегенбиз, алай энди элде къалауурла турадыла, бизни бла да бири келгенди.

— Анда аллай къалауурла кѣбмюдюле? Пулемѣтлары да болур?

— Айтчыгъыз, — деб Коля сѣзге къошулду, — аны барын да сизге билирге нек керекди? Сиз кимсиз?

Сакъаллы тынч айтды:

— Да мен айтмагъанмамыда? Мени атым Карлисди, Карлис Германис «Залиниеки» хутордан жалчы. — Ол сабыр болуб эм шош къошду: — Сизни да шуѣхугъуз. Манга ийнаныргъа боллукъсуз.

Карлисни кёзлеринде не эсе да бир тюрю болумгъа кёре, Илмар экиси ючюн да айтды:

— Биз сизге ийнанабыз!

— Да, алай эсе бир затны юсюнден да манга сормагъыз. Ангыладыгъызмы? Кесигиз къалай жашагъаныгъызны юсюнден айтывыз. Анда сизде не этиледи?

— Сизге, ким биледи, ол артыкъ сейир болмаз, — деб, Илмар арсарлы бола, ала хуторда къалай жашагъанларын, ары лахор этерге офицерле келгенни юсюнден айтыб башлады. — Тюнене къаллай эсе да бир жангы полковник келгенди. Фогель, болур дейме, дукъуму.

Сакъаллы ол айтылынганга эсин бурду:

— Фогельдими дейсе? Алай, алай... шуёхларымданча сизден бир зат тилесем къалай болур?

— Нени юсюнден?

— Ма аны юсюнден, сиз аланы сёзлерине иги эс бериб тынгылагъыз... Ма, ол... Фогель бла аны компаниясына... Не этерге умут этгенлерине, аланы не планлары болгъанына д. а. к. Сёз ючюн, хар затны юсюнден. Баш кюн'а айтыргъа бу кезиуде, мен былайгъа келирме, сиз'а манга хар затны айтырсыз. Болсунму?

— Тюсюн айтчыгъыз — Коля, алайына, нек эсе да, къызарыб сорду: — сиз андансыз, партизанладансыз, алайды да?

— Мен сизге айтханма да. Мен Карлис Германисме, жалчы «Залиниеки» деген хутордан. Сиз бир затны юсюнден да сормазгъа деб оноулашхан эдик да. Алай эди да? Мени тилегими толтурурмусуз? Артда уа, ким биледи, мен сизге жараргъа да болурма.

— Ахшы, — Коля, кёзлерин Карлистен айырмай, боюн салды. — Биз этербиз... Тюзмюдю, Илмар?

— Алай, сиз ангылайсыз, ол затны юсюнден бир кишиге бир сёз да айтмагъыз, ансы аллах билсин не зат сунарла.

— Ахшы, къайгъы этмегиз, — деб Коля къаты жауаб этди, — гитчечикле туюлбюз.

Онююнчю башы

ЧЫРПЫЛА ИЧИНДЕ ШКОК АТЫЛЫУ

— Эри бла къатыны — Валдманисле кёб жылланы Паберзде жалчылыкда эдиле. Аланы бек кюсеген муратлары, бир кесек ахча жыйыб, бир гитче жер кесекчик алыргъа, къартлыкларына ашаргъа ётмеклери бла, жашар мюйюшлери болурча этерге эди. Алай ол юйдеги къалай ишлеб кюрешген эсе да, кеслеринден не кёб къызгъаныб кюрешген эселе да, Дзидрагъа жангы жаулукъчукъ, Оскаргъа жангы кёлек алмагъан эселе да ала ахча жыялмай эдиле. Ол жылланы ичинде алагъа жаш тууб ёлген эди, кеслери уа къарт болгъандыла, жерни юсунден умутлары уа умутлай къала эди.

Алайына ачыкъ кёкде кёк жашнагъанча болду. Латвияда совет власть орналыб, бир ненча айдан сора, къыркъынчы жылда, ноябрде Валдманисле, бирси жерсиз эллилени минглери бла бирге, хакъсыз он гектар жер

алгъан эдиле. Оюмлачыгъыз — он гектар! Ол жер алын Паберзники болгъаны бир кесек табсыз кёрюне эди. Алай, арт ахырда, ол жалан да тюзлюкдю — Валдманислары ол байгъа ненча жыл къуллаангандыла.

Жангы власть, юйдегиге ийнек, ары-бериле алыргъа ёнкюч ача бергенди. Ол бары да сейирлик тюшча кёрюне эди. Оскар Валдманис, тюшю бошалыб, ол кёзлерин ачса жангыдан кесин Паберзде жалчыда кёрюр деб, къоркъа эди. Алай угъай, ол тюш туююдю! Кенг узунлугъу бла узакъда кёрюннген агъачха жетген, он гектар жер, арбазы, бахчасы, кюннге эки челекге дери сют берген ийнеги — угъай, ол тюш туююдю, керти, насыблы жашауду!

Валдманислери кеслерини мюлклерин къураб башладыла. Жазбашында хайырланыргъа ат кючю берген пункт, сюрюрге эм урлукъ себерге болушду. Кёб бармай биринчи чыкъгъан ёсюмле, кёк къатапача, жерни жабдыла. Кеслерини жашауларында Оскар бла Дзидра кеслерини энчи жерлеринден биринчи битимни жыяр заманы насыблы сагъатын сакъларгъа къалгъан эди.

Алай алагъа кеслерини мирзеулерин жыяргъа тюшмеди. Латвиягъа гитлерчиле кирдиле, битеу жарлылагъа юлешиннген жер, артха эски иелерине ётдю.

— Не? Киши къабыны татыулу болмадымы? — деб Паберз Оскарны хиликгя эте эди. — Сизни Совет властыгъыз сизни алдадымы?.. Алай мен чомарт адамма! Тюз къуллукъ этгенинг себебли, артда бир кесек жерни санга телеую беш жылгъа созулурча, сатарма. Алай эсингде тут: сиз экигиз да, аллынча манга ишлерге керексиз, ансы жерни, кесигизни къулакъларыгъызныча, кёрмей къалырсыз. Аны юсюне болгъанынгы господин комендантха да айтырма, сен аладан... къызылладан. Ол'а манга ийнаныр!

Валдманислары жангыдан Юрис Паберзге жалчы болдула. Алай кеслерини къысха насыбларын унутмай эдиле, Оскар битеу ёмюрюне жалчылай къалыргъа деген умут бла келишалмай эди.

Ма энди, урлукъ себиу ахырына жете туруб, жалчы неси берген сёзню эсине салыргъа умут этди. Валдманисге ол къыртиш жерден эки гектар окъуна белгиленсин. Оскар иги ишлеб, урлукъ себиб эм иесине кезиюнде бир капегине дери къоймай берир. Сора... Оскар анга ненча жыл къыйналады...

Ол сёлешуу арбазда болунду. Ат орунну тазалай тур-

гъан жашчыкъла, Валдманисни уллу болмагъан, къайгъыланган сёлешиуюн эштген эдиле. Ол тохтагъандан сора, иелерини огъурсуз ауазы этшилди:

— Санга жерми?.. Сен не эсе да, багъалым, ашыкъгъанса. Огъесе оруслула жууукъадыламы деб умут этесе? Ким биледи, кёзлеринги мени битеу жеримеми жетдиресе?

— Господин Паберз, гюняхды сизге алай айтыргъа! Аллах кёреди, манга бир заманда киши заты керек болмагъанды... Алай кесигиз айтхан эдигиз!

— Аллын айтханма, энди уа башха оюм этгенме. Мени эркинлигимди. Сюе эсенг — ишле, алай тюйюл эсе... битеу тёрт жанына!

Жангыдан пауза болду. Жашла Валдманисни къайгъылы тунукъ ауазын эштдиле:

— Мен битеу жашаууму сизге жойгъанма, иебиз, сиз'а... да ахшы... заман болур...

— Не?!— деб кычырды Паберз.— Сен мени кьоркьутургъамы кюрешесе, жаланнгач? Хайыуан, жаныгъанмы этесе?— деб Валдманисни бетине уруб, жерге жыкъды.

Илмар ат орундан чабыб чыкъды. Кесин эскералмай, солуусуз болуб, ачыгъынчы кысылгъан жундурукълары бла иеге чабды. Паберз, аны кьолундан тутуб, кючу бла бир жанына атды. Анга болушлукъгъа Коля кесин атды. Алай арбазгъа къабакъ эшик къатында къалауурлукъда тургъан солдат чабыб келди...

Жашла гумуда эс жыйдыла. Жаралы болгъан эринлерин жалаб, Илмар не эсе да жылы тузлуракъ зат ангылады. Къан! Сора, бу жол анга иги жетген кёреме. Махтаргъа кыызгъанч, Коля жигитсе деб бош айтмагъанды анга.

Эшик аз жырылдады. Валдманис уллу кружка бла суу алыб кирди.

— Ичигиз, жашчыкъла,— деди ол.— Сиз нек къатышхан эдигиз?

— Сиз кесигиз'а. Сиз андан къарыулусуз да!— деб, Илмар разылыкъсыз айтды.

— Угъай,— деб Валдманис кючсюндю,— аллахны буйругъу: ким бай болса, ол къарыулуду деб алай болгъан болур.

— Мен'а сизни орнугъузда болсам, алай жауаб этерем!— деди Коля.

— Эх, жашла, жашла! Сиз алыкъа гитчесиз, асыры женгилсиз. Тёзерге уа керекди.

— Оскар! Оскар!—деб эшикден Валдманисни къатыныны уллу болмагъан ауазы эштилди.

Оскар кружканы жерге салыб, кетерге тебрегенде айтды:

— Бизге уа хоншуларыбыз келгендиле. Праудинле узакъ хутордан, сейирликди, аллахакъына! Ненча жылны кёрюнмегендиле, бююн'а башыбыздан къар тюшгенча.

Жашла кеси алларына аз къалдыла. Женгил окъуна гумугъа, алагъа тётушка Дзидра кирди эм шыбырдаб айтды:

— Жашчыкъла, сизге къонакъ келеди. Алай тынч сёлешигиз.

Гумугъа тийген кюнню букъулу таякъларында, жашла, алагъа танышлы, арыкъ агъачлыны кёрдюле. Ол Расма эди. Омакъ жаулукъчугъуну тюбюнден къарагъан чач эшилгенчиклерин кюн алтынча жылтыратады. Аны бети жарыкъланнганды эм тегерекленнгенди, юсюнде таза жүн пальточугъу, таза, териден этилген башлы чурукъчуклары. Жашла анга сейирсиниб къарадыла. Расма уа кесин нёгерлерине атды:

— Жашчыкъла, мени къарындашчыкъларым... Не чекге жетдиргендиле ала сизни?

Расма ашыгъышлы кесини хапарын нёгерлерине айтды:

— ... Ол дядя Мартын, алай иги адамды, манга алада игиди.

— Да сен бери къалай тюшгенсе?

— Да ма, къарачыгъыз.

Расма жашлагъа, уллу болмагъан кёксюл къагъыт журунчукъну кёргюзтдю. Анда карандаш бла: «Юрис Паберзни хуторунда сени нёгерлеринг жашайдыла — Илмар Розитис бла Коля Беляков. Алагъа тюбе, ала къууанырыкъдыла. Бу къагъытчыкъны жырт», деб жазылыб эди.

— Бу къагъытчыкъны, бирси кюн бизни къабакъ къатында ётуб бара, мен танымагъан, бир адам бергенди,— деб ангылатды Расма.

Жашла бир-бирлерине къарадыла.

— Сакъаллымы?

— Хау.

— Жаш адам?

— Угъай. Сиз аны таныймысыз да!

— Угъай, угъай! Мен алай оюмлагъан эдим... Ол аны санга къалай бергенди?

— Мен къабакъдан чыкъгъанда, ол'а солургъа олтуруб эди... Былай бёкемли къартчыкъ. Мени кёрюб сорду: «Сен бу жерли къызчыкъмыса? «Бу жерлиме» дедим. Ол'а сорду: «Сени атынг'а неди»—«Расма». Былайда ол манга бу къагъытчыкъны берди. «Ма, санга нёгерлерингден хапарчыкъ». Мен окъуб башладым бир непча кере къайтарыб окъудум, кёзлерими кётюрюб къарасам, къартчыкъны уа аякъ ызы да жокъ. Мен ол заманда дядя Мартынге барыб: сиз Паберзде жашагъаныгъызны айтыб, мени сизге элтигиз, деб тиледим. Дядя Мартын алай ачыуланды! «Мен, ол сау адамны терисин соючугъа бармагъанлы беш жыл болады! Энтдада элли жылны бармам! Аны бла иш жюрютюрге суймейме!» деб, мени къыстады. Мен'а унутдуруб дагъыда тиледим, мен аны таныйма да: ол терк ачыуланыр, алай бек халалды. Мен эки кюн кюрешдим. Ахырында ючюнчю кюн ыразылыгъын берди: «Ахшы, тамбла Паберзге барырбыз. Алай эсингде болсун — сен айтхан жашчыкъланы мен таныймайма, таныргъа да суймейме. Мени аны бла бир чаллыкъ жерчикни юсюнден ишим бар эди да эртдеден барыргъа деб, тура эдим»... Ма биз энди келдик... Жашчыкъла, сизни кёргениме къалай къууанганымы сиз билсегиз эди! Дядя Мартынден, тилерге керекди, ол сизни мындан алырча.

— Керек туююлдю,— деб Коля, ыразы болмагъанын, билдирди. Шёндю керек туююлдю...

— Нек?

Ала мында хуторда бир тюрю «задания бла» ишленгенлерин айтыргъа жашчыкъла бек тартынган эдиле. Алай, Карлисге берилген сёзню бузаргъа жарамайды. Гитлерчилеге не хатала салгъанларыны юсюнден'а Расмагъа айтса да хатасы боллукъ болмаз.

Къызчыкъ нёгерлерини хапарларына бек суйюб тынгылай эди. Къайгъыланым ол башындан жаулукъчугъун тешгенде, Коля Расманы чачы ариу эм къалын болгъанын кёрдю. Аллынча «чычхан къуйрукълача» ары-бери чюелген чач туююл эди.

Эшик акъырын жырылдады.

— Къызы, сизни излейдиде,— деб тётушка Дзидраны шыбырдагъаны эштилди.— Сизни заманыгъыз жетди.

Расма ёрге къобду.

— Жашчыкъла, сиз мындан къачаргъа керексиз.

Тюзюнлей бизге. Мен сизни сакъларыкъма. Алай иги букъдурурма, бир киши да табалмаз. Андан сора не болса да бир зат оюмларбыз. Ахшымы? Эсигизде болсун: «Аболини» деген хутор Риганы жолундады. Жол бла бара, онг жанында былайдан сегиз километрди. Бир бийик, башы къанжал бла жабылгъан юй кёрюрсюз. Мени терезем арбазгъа къарайды, онг жанында мюйюшден санаб биринчи. Сакъларыкъма!

Расма кетди. Гумуда жангыдан къарангы, шош эм эригиулю болду...

Тынгылашыуну Коля бузду:

— Эсингдемиди аны айтханы: «Мен сизге жараргъа да болурма».

— Хау, алай Расманы юсюнден ол къалай билди? Кимди ол?

— Кимди?! Ангылашынады: партизанды, разведкачыды.

— Да аны «Залиниеки» деген хуторданма деб айтханын сен эштген эдинг да.

Сен'а партизан санга: «Салам, мен партизанланы тасхачысыма, бизни штабыбызны адреси уа ма былайды»... деб, айтырмы дейсе? Ай сени!

— Сауутсуз некди да? Партизанла алаймы жюрюйдюле да?

Алайына тышындан аякъ тауушла эштилдиле, эшикни къатына ким эсе да келди, эм ала шыбырдагъан таууш эштдиле:

— Жашчыкъла, сиз эштемисиз?

Коля тюз эшикни къатына дери барды:

— Кимди андагъы?

— Менме, Расма. Сизге къоркъуу барды... Мен эштгенме... Сизни иегиз сизни тамбла не бирси кюн полициягъа элтирге оноулашханды! Къачыгъыз, теркирек къачыгъыз!

Тышында ким эсе да къычырды:

— Расма, не болдунг анда? Кетейик!

Дагъыда жангыдан хар зат шош болду.

*

— Не этейик? Къалай болсун? Полициягъа элтселе — биягъы тутмакъ, лагерь. Угъай, Угъай, къачаргъа, тамбла окъуна къачаргъа керекди.

— Бизни этерге айтханыбыз'а? Илмар эштдириб

оюмлады.— Биз ыйых кюн марларгъа, тынгыларгъа, сора барысын да Карлисте айтыргъа керекбиз да.

— Бусагъатдан окъуна къачсакъ, бизни къоркъгъандыла деб ойларыкъды, — деди Коля.

— Алай болса, аны кёрюрге, ызы бла уа къачаргъа керекди. Жетишмей къалсагъ'а?

Коля Илмаргъа жууукълашды:

— Тынгыла, мен оноу этдим! Сен тамбла окъуна къач. Кесинг. Ангыладынгмы? Расмагъа ётерсе. Мен'а мында турайым. Элтмеселе сакъаллыгъа битеу кёргенлерими айтырма. Элтселе уа — жолдан къачарма. Ахшымы?

— Угъай, ахшы туююдю! Мен жангызлай бир жары да къачмайма. Къалсакъ, бирге къалыргъа. Андан сора, не десенг да, сен немец тилни осал билесе.

Ол айтханы Колягъа бек къулакъ салыр сёз болду. Ахырында сабийле оноулашдыла: сакъаллы бла тубешгинчи элде къалыргъа эм аны бла оноулашыб, андан ары бардырыргъа.

Ол эки кюн эригиулю болдула. Элге жууукълашхан хар бир автомобиль полицияныкъы болургъа боллукъ эди, къабакъны хар бир къагъылыуу полицияны келгени болургъа боллукъ эди.

Шабат кюн эртденликде эртде къабакъ эшикни тышында автомобиль, мотоциклет тауушла, адам сёлешгенле эштилдиле. Арбазгъа къурчланган автомобиллени эм мотоцикллени сау колоннасы кирди. Юйге къызгъыл бетли полковник Фогель бла аны ашыргъан офицерле кирдиле. Солдатла жюк ташыучу машиналадан пулемётланы туююре эдиле. Сау кюнню, артда уа сау кечени отоудан сёлешген ауазла чыгъыб турдула. Алайына мотоциклле къайры эсе да кете эдиле, дагъыда, билмей тургъанлай, артха къайта эдиле. Жалан да ыйых кюнню танг аласына ол муштухуллукъла бир кесек шош болдула. Полковник Фогель бла аны офицерлери юй иени ыйых кюнню туюш азыгъындан артха турмагъан эдиле. Аллын келгенлериндеча, Паберзни отоуларында бокал тауушла чыгъа эдиле. Алай, фашистле кеслерин къалай эсе да шош тутханларын жашла эслегендиле эм хар болумларындан кёрюне эди, ичген да азыракъ эте эдиле.

Иш неденди да? Не болгъанды? — Жашчыкъла, гитлерчиле не этерге мурат этгенлерин билирге, сёлешген сёзлеринден ангыларгъа бек кюреше эдиле. Офицерле уа бу жол аланы болушлукълары бла хайырланмай эди-

ле эм сёленген сёзлери да артыкъ магъаналы туйюл эди. Солдатла уа кюн жылыугъа олтуруб, кеслерини жырларын жырлай, юй иени погребинден чыкъгъан тонгуз этни суйюб ашай эдиле.

Жалан да ингир алагъа, адамла айтханига кёре, Илмар, мында элде партизанла бла кюрешиучю каратель отрядны штабы тохташдырылгъанын эм ол отряд кыяха заманны ичинде ичин бардырыб башларыгъын билди. Алай къайда, къалай, кимге къажуа — белгисиз эди. Коля къайгъыгъа къалды.

— Илмар, муну не магъанасы болгъанын сен англаймыса? Бусагъатдан, бюгюн окъуна сакъаллыгъа айттыргъа керекди!

— Алайды, алай бюгюн жалан да ыйых кюндю... биз аны къалай табарыкъбыз?

Ахырында баш кюн да жетди. Бу жол арбада, хар заманда жашчыкъланы бла Валдманисни биргелерине барыучу солдатны жанында эсней-эсней, кесини жютю жухун жалай, уллу овчарка ит олтура эди.

Валдманис Илмаргъа шыбырдады:

— Юйню иеси, бюгюн манга сизни талагъа, ахыр кере элтесе дегенди. Тамбладан башлаб кесинг тамамлыкъ эт дегенди.

Илмар олсагъат аны Колягъа айтды.

Ол кюн жашчыкъла сакъаллы бла боллукъ тюбешиуню къалай чыдамсызлыкъ бла сакълай эдиле! Ма терк окъуна белгиленген сагъат.

Этда бир он минут, эм сабийле, эркинлик алыб, агъачны кыйырында жишилленген чырпылагъа барлыкъдыла. Жарсыугъа, бусагъатда кюн кыыздыргъанда болуучусуча къалкъыуну орнуна къалауур тегерекге къараргъа кетди. Таланы тар жолчугъу бла ол ашыкъмай барады. Аллында, боюнлугъун къаты тартдырыб, ууакъ жёбелеую бла, аны ити барады. Ма ала сюрюлген эм урлукъ салынган жерни асламына айландыла. Алай ол неди? Солдат тохтады эм билмей тургъанлай агъачха, жашчыкъла таныгъан чырпылагъа бурулду.

Жашчыкъла бир-бирге къарадыла. Солдат ит бла агъачны жишил къабыргъасыны артына ташайды. Бир минут озду, экинчиси... бешинчиси... угъай, бары да шошду эм сабырды. Илмар солууун алды эм нёгерине къарады. Коля уллу кючсюндю эм асыры къайгъыланнгандан терлеген мангылайын къол аязы бла сыйпады. Алай эсе, ётдю...

Огъурсуз ит юрюу, кычырыкъ, сора шкок атылыу — бир, экинчи. Автоматны кысха очереди атылды, эм жангыдан бир бёлек жангыз керох атылыула эшитилдиде.

Жашчыкъла, бир-бири бла кенгешмей жерлеринден секиришдиде — эм ары агъачха шкок атылыулагъа чабдыла. Бетлерин бутакъла ачытыб тырнай эдиде, аякълары тюкгючлеге абына эдиде, тегерекде жукъ да кермей жашчыкъла Валдманисни:

— Артха, артха! — деген кьоркжуулу кычырыкъларына да кьулакъ салмай, чаба эдиде.

Татада солдат — къалауур жатады. Ол кымылдамайды. Аны ачыкъ кёзлери мияланыб башлайдыла. Жанында автомат. Ёлгенни къатында кёз жумгъанча тохташыб жашчыкъла, эм андан ары чабышдыла. Бир он атламдан ала ёлюб тургъан овчарканы да кередила. Аузу кыжырыкъланыбды, жютю тишлери жылтырайдыла... Ала чырпылагъа чабадыла.

Коля не эсе да бир уллу жумушакъ затха абынады эм жыгъылыргъа аздан къалады. Кырдыкны юсюнде, къолларын да жайыб бир адам жатады. Тамычы къаны болмагъан аны агъаргъан бетин, бурма сакъалы ауаналайды. Онг къолу ауур керохну сабын кысады. Коля тобукъланады, адамны къармаб кереди. Окъ жарала керюимейдиде. Алай бу не затды? Ёшюнюню онг жанында инбаш сюекни тюбюнде кёберек мылыланган тамгъа аз-маз къаралады.

— Дядя Карлис, дядя Карлис! — деб шыбырдайды Коля эм сакъаллыны ауур къолун силкиндиреди. — Дядя Карлис... бир зат айтсагъыз'а!

Тынгылау. Коля Карлисни къолун ийди. Ол тынч эм жашаусуз эншге тюшдю. Коля къобду:

— Ёлгенди!

Бийик инчге къайынны къучакълаб, жашчыкъ бетин анга къысды.

— Угъай, Коля, къарачы, ол алыкъа сауду! Солуйду, керти айтама, солуйду, солуйду!

Илмар сакъаллыны ёшюнюне къулагъын салды. Керти окъуна кючден-бутдан сезиле, кенг кёкюреги шош кётюрюле эди эм чёге эди. Сауду! Солуйду!

Энди уа не этейик да? Аны къутхарыргъа керекди да!

— Къайры болса да аны букъдурурбуз, — деди ахы-

рында Коля. — Артда уа багъарбыз, докторну чакъырырбыз.

— Да къайры элталлыкъбыз... Тохта, тохта! Расмагъа элтсег'а? Эсингдемиди, ол айтхан эди...

— Айхай, Расмагъа, андан башха элтир жер жокъду!

— Былайда узакъ туююдю, сен эштгенсе. Эх, арба бла элтсек эди!

— Валдманисге айтсагъ'а?

— Атны бермез, къоркъур!

Коля къашларын огъурсуз туюдю эм, Карлисни къатында тургъан керохха къараб, къысха эм тунукъ айтды:

— Бермесе — кюч бла алырбыз. — Ол ийилди да керохну алды.

— Кюч бламы? — сейирсинди Илмар.

— Сиз къайдасыз? Не этесиз былайда. Кимге атхан эдиле? — чырпыланы ичи бла сыптырыла, ауур солуй. Валдманис жашчыкъланы къатына келди. Кырдыкны юсюнде адамны кёрюб ол:

— Сыбхан аллах! — деб къычырды. — Не ючюннге былай турасыз? Адам ёле турады. Болушургъа керекди!

Оскар жаралыны кёлегин жыртды, аны байлаулагъа айырды эм инбашын къаты байлады. Байлаб бошаб, ол къобду.

— Аны керекди... Ол жашчыкъгъа къарады эм сейирсиниб тохтады.

Аны аллында, къылча тюз сюелиб, къоркъгъандан эм таукелленгенден бет къаны да кетиб, Коля тура эди. Аны къолу керохну къаты къыса эди. Илмарны да бет къаны кетиб эди. Аны кёзлеринде къоркъмакълыкъ эм тенгини кишилигине къууанмакълыкъ кёрюне эдиле.

— Бизге арба керекди, — ёню къаныгъаракъ айтды Коля.

— Биз аны бир жерге элтирге керекбиз, эм да сиз бермесегиз...

— Арбанымы? — жалчы сейирсиниб сорду. — Аны сиз иги ойлагъансыз! Жашла, аллахны хакъына, бек игиди! Керохну уа сен манга берсенг игиди. Атылыр, заман табсызды. — Оскар жашчыкъны агъачланган къолундан керохну тынч алды. — Къоркъма, букъдурумма. Арбаны юсюнден'а — бир минутну тохтачыгъыз.

Валдманис терекле артына ташайды, эм терк окъуна андан аны: «но, но!» ызы бла уа тынч «трр!» деген уллу

ауазы эштилды. Андан сора чырпыланы артындан Валдманис кеси да чыкъды.

— Хайдачыгъыз, — деб буюрду ол, — сиз аякъларындан тутугъуз, мен'а инбашларындан тутайым — деди.

Жашчыкъла бойсунландыла. Жаралыны ючюсю да акъырын кётюрюб, аны къатында тургъан арбагъа салдыла.

— Энди уа муну къайры? — деб сорду Валдманис.

Жашчыкъла бир-бирге къарашдыла.

— Бизге ары, Рига жолуна, — деди Илмар, — анда уа кесибиз табарбыз.

— Рига жолунамы? Алгъа ма ол жолчукъ бла барырсыз, деб кёргюзтдю Валдманис, — андан сол жанында жол бла эм тюзюнлей суугъа дери, андан'а агъач кёпюрден ётгенлей онг жанына. Таш жолгъа чыкъмагъыз. Кимни кёрсегиз да — жашны бичен бла жабыгъыз. Жерине жетдирсегиз'а, атны узагъыракъ элтигиз. Ангылагъызмы?

— Сиз'а? — деб сорду Илмар.

— Менми? Мени юсюмден къайгъыланмагъыз. Партизанла чабхандыла дерме. Къалауурну ёлтюргендиле, атны, арбаны алыб кетгендиле. Алай бла юнню иесини малы тас болгъанды, мен'а жауаблы туююлме. Къайгъырмаз, къан ичгеннге алай керекди! Болду, жашчыкъларым, барыгъыз. Аллах сизни сакъласын!

— Дядя Оскар, сау болугъуз!

Коля вожала бла къатылды, ат тебреди, эм арба кырдыкда жумушакъ барыб башлады.

*

Алгъа агъач бла бардыла, ызы бла агъач жол, кенг болмагъан, тюз жолгъа бурулду. Жол тик болмагъан дупбурлагъа, не да назыла ичи бла, не да акъырын жаны сюрюлген сабанланы жаны бла бара эди. Ол бек табсыз эди, не ючюн десенг, былайда, ачыкъ жерде, къоркчуулу тюбешиуле болургъа боллукъ эдиле.

Алай ма, сабанла бошалдыла эм жол, къутулургъа таблыгъы болгъан, биягъы агъачны ауанасына ташайды. Секире баргъан арба бла бирча чайкъала, жаралы къымылдаусуз, тынч жатады. Жашла бир-бирде: саумуду? — деб къарай эдиле. Жаралыны мангылайына эм эринлерине суу жетдирирге; кеслери да ичерге, шауданны къатында тохтадыла.

Сора Илмар дагыда Карлисни башын тобукъларыны юсюне сала эди, Коля вожа бла къатыла эди, эм арба биягы кырдыкда, не да ачыкъ жолну жумушакъ къумунда бара эди. Ол тынакы жолда, ала жалан да эки кере элчи арбала бла тюбешгендиле. Ол заманда адамла башхаланы ишине къатышмазгъа разы эдиле. Тюбегенле къарагъан да этмей ёте эдиле.

Алай ма, дупбурдан эншге эне туруб, жашчыкъла кенгден окъуна алларына эки мотоциклистни кыстау келгенлерин кёрдюле. Жашчыкъла жаралыны бичен бла ашыгышылы жабдыла. Мотоциклле жууукълаша эдиле.

Алайына ала жол ортасында тохтадыла. Гитлерчиледен бири олтургъан жеринден тюшюб, аякълары юсюне чёгюб, мотор бла кюрешиб тебреди. Бирси уа, эки къолун да хуржуларына сугъуб эм эки аягъын да кенг салыб, жууукълашыб келген арбагъа жютю къарай эди. Жашчыкълагъа сансынмагъанча этмеклик, бек кыйын эди. Ма ала мотоциклистлеге тенгleshдиле, сора аладан оздула, гитлерчи уа дагыда кёзюн озгъан арбадан айырмай, сюеле эди.

— Уф! — деди Илмар женгиллениб, гитлерчиле айланч артында кёз туурадан ташайгъандан сора — мен, бизге болуру болду деб, умут этген эдим.

Ол тюбешиуден сора жашчыкъла сагъыракъ болдула. Узакъда келгенлени кёргенлей, жашла жолдан чырпыла ичине бурулуб, ол озгъунчу сакълай эдиле.

Эм ахырында ма Валдманис айтхан суу да. Агъач кёпюр бла ётдюле. Дядя Оскар айтханча, онг жанына бурулдула. Жол уллу болмагъан котурлагъа келтирди. Котурладан ётюб, жашла кенгде кюнню алтын таякъларында жылтырагъан къанжал-баш юнню кёрдюле.

— Къанжал башлы! Сора, келгенбиз да, деди Коля.

Илмар жерге ашыгышылы секирди:

— Расманы излерге барайым.

— Сабыр бол, алыкъа ассыры жарыкъды. Биреулен иш кёрсе, не айтырыкъбыз? Бир кесек къарангы болсун, андан сора ишибизни да этербиз.

Илмар жаралыны жанына баш булгъаб:

— Коля, мен аны ючюн къркъама.

— Къалай да болсун сакъларгъа керекди, ансы осал иш болургъа тюшер.

Жашчыкъла атны чырпыла ичине тартдыла, жаралыны тюбюнде саламын таб этиб, кырдыкга олтурдула.

Ала, бек арыгъанларын жалан да былайда ангылагъан эдиле. Алай солургъа алыкъа эртдеди.

Агъач сериуюню ангылашынырча жангыра бара эди. Тереклени ауаналары къарала эдиле. Талада, тюз кырдыкны къатында, акъ туманчыкъла булгъандыла. Ингир болду. Ма, хуторда, гитче жулдузчукъча, биринчи от жарыкъ чыкъды. Сууукъ эм мылы болду. Бир-бирге къысылыб жашчыкъла арыгъандан къалкъыу эте эдиле. Атны уллу кишнеую аланы жукъуларын бёлдю. Ала муштухул къобдула.

— Заман болгъанды, — деди Коля, — къарачы, ахыры да къарангы болгъанды. Бар, Расманы чакъыр да теркирек аны бери келтир. Мен сакълаб турлукъма.

— Бирле бла иш тюбесем'а?

— Сен'а букъгъан эт. Алай, тюбоб къалсанг'а — ажашхан этгеиме де. Не да болсун, бир зат оюмла...

— Ахшы. Мен кетдим. Сакъла!

Ахыр къарамын жаралыгъа айландырыб, къарангыгъа атлаб, тас болду.

Коля арбаны тегерегине айланыб, Карлис солуймуду деб, къайгъылы тынгылаб, кырдык отлагъан атны жалкъасын силкиб, артда тюкгюч юсюне олтуруб, башын чапракъла арасындан жилтиреген жулдузлагъа кетюрдю эм сагъышланды.

«Къалай иги болур эди, — деб ойлады Коля, — бу къарангы агъачны ичинден урушчулары бла партизанланы командири чыкъса эди. Ала Карлисни элтир эдиле, мен'а Паберзни хуторуну бла карателлени юсюнден билтеу билгеними айтыр эдим. Партизанла кеслерини женгил атларына секириб минер эдиле, Илмар бла мен да партизан жигер атлагъа миниб эм жигитлеча уруш этер эдик. Урушдан сора командир айтыр эди бизге: сиз керти да партизанлача уруш этесиз. Сизни отрядда къояма. Энди атла да сизникиле болсунла!»

Колягъа, бир минутха, миниб тургъан атыны жюгенинден къаты тартыб тургъанча окъуна кёрюндю. Алай былайда жаралы къымылдады эм тынч ынчхады. Коля арбаны къатына келди:

— Дядя Карлис, дядя Карлис, сиз мени эштемисиз?.. Биз сени букъдурлукъбуз, сен къайгъы этме. Биз жалан да партизанланы къайда табарыгъыбызны сиз юйретигиз, — деди.

Алай жаралы, аллынча кезлери жабылгъанлай, къымылдаб, дагъыда тохтады. Мудахлы умутлары бла Коля

бир кесек ёретин айланыб, дагъыда келиб тюкгюч юсюне олтуруб, Илмар келгинчи, танг атыб кетсе да, кёзюн кысымазгъа умуту болду. Алай аны башы терк окъуна то-букъларына ийилди.

*

Илмар юйню къатында терекчиклеге жаллады. Расманы юйретгенине кёре, аны терезеси бери айланыбды. Қъарангыда терекчиклени тегереги бегитилмегенча кёрюне эди. Алай Илмар жууукъ жалагъанда, кесин шинжи темир чыбыкыгъа аберисин уругъа аздан къалды. Ала къалын тизгинле бла тартылыб эдиле.

Сыбдырылыргъа бек кыйын боллукъду. Алай андан башха мадар жокъду. Акъырын темир чыбыкъланы ортасын кенгерте, Илмар сугъулуб башлады. Темир шинжилеге кесини зыкгылларын жыртдыра, инбашын бла сыртын ачыгъынчы тырнатыб, ахырында терекчикле жанына къутулду. Бу жанына айланган терезеле бары да къарангы эдиле. Ол, терекчиклени ары-бери тюрте, Расманы терезеси таба тебреди. Алайына, къалайдан эсе да, тийресинде уллу таууш чыкъды.

— Қъайры бараса, жаман зат?

Аны ызындан ит юрдю.

— Тутулубму къалдым?

Илмар тауушсуз болуб, букъду. Ол ауаз аз арлакъда чыкъды:

— Мен санга, жаман зат, керекли болмагъан жерге кесинги сукъма деген эдим!

Жауабха ит гырылдады.

Илмар женгиллениб солуду. Ол, сёлешу ит бла кёре эдим! Олсагъат къоркъуулу къайгъы этди: «Расма итни юсюнден бир жукъ айтмагъан эди. Қъалай этейим?» Илмар не солумазгъа не кымылдамазгъа кюреше эди. Юйде эшик ачылды, артда этилди, — эм хар зат шош болду. Қъоркъунч озгъанча кёрюндю.

Алай ит къайдады? Юйдемиди огъесе эшикдемиди?

Илмар юйню къатына кысыла тебреди. Ма юй мюйюшден биринчи терезе да. Мияласына жетер ючюн, аякъ бурунлагъа турургъа тюшдю. Жашчыкъ сакъ, бир бармагъы бла мияланы уруб, тылпыусуз болду. Шошду. Жалан да жюрекни ургъан тауушу эштиле эди. Илмар кёгюрюлюб дагъыда къакъды. Дагъыда бир тюрлю жауаб эшилмедиди. Ол заманда ол амалсыз болуб, аякъ бурун-

ларына турду да ючюнчю кере уллу кьакьды. Терезеде не эсе да агьарды. Ыхы, эм ахырында эштилди!

— Кимсе? — деген кьоркьуулу ауаз эшилди.

Илмар терезеге бетин жетдириб эм уллу шыбырдады:

— Ол менме! Расма! Ол менме!.. Чыкь... чыкь бусагьат окьуна... бек магьаналы ишти.

— Сенмисе, Илмар? Бусагьат!

Илмар амалсыз болуб олтурду. Да, жарым иш этилгенди, артда уа не боллукьду?

Расма чыкьды. Жууургьаннга чьргелиб, кечеги суу-укьдан кьалтырай, ол жашчыкьны ашыгьышлы, алжау-лу шыбырдаууна тынгылай эди.

— Ма болгьаны, — деб бошады Илмар, — кесинг ангылайса, сакьаллыны, биз аны негерлерин табхынчы, жашырыб эм багьыб турурча алай жерге букьдуругьа керекди. Ма, ишни бары да. Коля анда агьачда Карлисни кьатында сакьлайды.

Расма тынгылай эди... «Болушургьа суймеймиди? Ол заманда, Паберзни элинде, алай бошму айтханды, бусагьатда уа кьоркьгьанмы эте болур? Не этерге керекди да?»

— Мен ангылайма, — деди ахырында Расма, алай жалан да...

— Не «жалан да». Терк айт!

— Мен дядя Мартыннге айтыргьа керекме. Ансыз бир жукь да болунурлукь туююлдо.

— Сен не дейсе? Бир кишиге айтыргьа жарарыкь туююлдо! Бир кишиге! Ангылаймыса?

— Да сен кьоркьма, ол иги адамды, бир кишиге айтмаз. Дядя Мартынсыз'а биз бир жукь да эталлыкь туююлбюз. Сакьла!

Расма юйге ташайды.

Ма санга! Ол затны Илмар сакьламай эди. Ала Карлисни сатханча болады!

Амалсызгьа кьалдыргьан бир ненча минут озду. Алай ма женгил шыхырт эм жашчыкьны аллында дагьыда Расма сюелди. Аны башында жаулугьу эм польтосу.

— Барайыкь, — деб таукел айтды Расма, — элт мени.

— Да сен айтханмыса?

— Хау. Ол бек ачууланнганды, бир тюрлю жаралыны, бир тюрлю жашчыкьланы юсюнден билирге суймеймени дегенди. Мен анга ол затны юсюнден кьачан болса

да эскертсем, ол мени юсюмде кьамичи сындырыргъа айтханды.

— Ма кёремисс, — деди Илмар тюнголген ауаз бла, — бары да тас болду!

— Сабыр бол. Мен дядя Мартын тохтагъынчы сакъ-ладым эм жангыдан аны уялтыб, тилеб башладым. Ол дагъыда манга урушду, къайтарыб, бир зат да эштирге суймейме, жукъларгъа барама, ол затны юсюнден'а бир заманда да эскерме деди.

— Расма, энди не боллукъду да? Сен не этгенинги ангылаймыса?

— Тохта да манга тынгыла! Ол кесине отоугъа кетди. Босагъа юсюнде тохтаб, ачыуланыб айтды: «Биринчи кере эштеме, къызчыкъ эр-киши ишге къатышханын эм андан — эсе да менден — хайыр чыгъарыкъ болмаз, ансы, аны акъылы болса эди, бизни эски амбардан таб жашырынлы жер, жюз кычырымгъа айлансанг табыл-мазлыгъын ол кеси кёрюр эди» деди. Сора эшикни ачыу-лашыб этди да кесине кетди. Ма ишни болушу. Энди ангы-ладынгмы, ол къаллайды, мени дядя Мартыным?

Ала, Илмар Коляны къойгъан жерге келдиле. Коля къаты жукълаб эди. Инбашына къаты тюртюу аны уятды. Аны аллында Илмар бла Расма сюеле эдиле.

— Къайдады ол адам? — деб сорду Расма.

— Ма, — деб кёргюзтдю Коля, — кымылдамай жа-тады... Неле эсе да айтыб башлагъан эди, артда уа бия-гъы тохтаб къалгъанды.

Заманларын тас этмей, сабийле жаралыны тубюнде биченин таб этиб, жолгъа тебретдиле.

Ала артлада «Аболинини» усадьбасыны артында эски амбарны къатына жетгенде, къарангыдан аланы аллына, бийик болмагъан, къолунда фонары бла бир адам чыкъ-ды.

Расма кесин анга атды:

— Дядя Мартын! Нечик иги этдинг!

Коля Илмарны къолундан тартды:

— Бу неди?

— Къайгъырмаз, Коля, къайгъырмаз, ол аны дядясы-ды. Ол бизге болушурукъду. Бир кишиге айтырыкъ тую-юлду.

Дядя Мартын кёб сёлеше турмай огъурсуз буюрду:

Бери келтиригиз!

Ол жаралыны тынч, инбашларындан тутуб, ючюсю да Карлисни амбаргъа кийирдиле. Мюйюшде, эски боч-

каланы, сынган чаналаны эм башха хылы-мылы зат-ланы артында жер жараштырылыб эди. Саламны юсю-не тешек, аны юсюне да кирсиз жабыу, жастыкъ эм жу-уургъан салыныб эди. Карлисни тешекге сала туруб, ол дагъыда кымылдады эм ынчаб, терк-терк, неле эсе да, жаншаб башлады. Аны ангыларгъа амал жокъ эди, алай жашчыкъла жаралыгъа умутлу ийилдиле. Ала тылпыусуз болуб, аны мурулдагъанына тынгылай эдиле.

Заман болгъанды, — деди Праудынъ, — сизни мында бир киши кёрюб жарамаз. Кетигиз эм тилейме, эсде ту-тугъуз: сизни бир тюрлю ишигизге къатышыргъа суй-мейме. Ол ким эсе да мени ишим жокъду. Ангыладыгъыз-мы? Да ма алайды да, менде хуторда болгъаныгъызны унутугъуз.

Амбардан барысы да чыкъгъандан сора, Расма Ил-маргъа уллу чёргем бериб шыбырдады:

— Бу дядя Мартынденди... Керек болгъанда, кели-гиз, сизни сакъларыкъма. Алай сакъ болугъуз. Жаралы-ючюн къайгъы этмегиз. Анга кесим къарарма.

Жашла саламлашыб, дядя Мартыннге да ыспас этиб, арбагъа миниб кетдиле.

Онтөртюнчю башы

АГЪАЧ КЪАЛАУУР ЮЙ

Арбада тынгылашыб бара эдиле. Чархланы мушашлы жырылдаулары бла атны сагъайыулу пырхылдагъаны эштите эди.

— Энди биз къайрыбыз да? — деб хутор кезге кёрюнмей къалгъандан сора Илмар сорду. — Ангыламайма, биз партизанланы къайда табарыкъбыз? Ол бизге бир сёзчюк окъуна айтса эди уа!

— Бизге, хуторгъа жууукъ, Карлис келген жанындан излерге керекди. Атны къайда болса да жолда къоярбыз, ансы аны бла къолгъа терк тюшербиз. Тюсюнлей агъачны ичи бла жияу барырбыз.

Кюнчыгъышдан кёк къызара башлады. Къарангыдан тереклени къарелдилери кёрюне башладыла. Жашчыкъла артха къайтхан жол бла дагъыда сагъат бардыла. Агъач жол кенгерди, терекле жукъара башладыла. Аланы ызындан ачыкъ жол кёрюндю. Анда бёлек жюклю арбала къымылдай эдиле.

Жашчыкъла атны тохтатдыла, жюклю арбала озгъун-

чу сабырландыла эм арбаны ачыкъ жолгъа чыгъардыла.
— Хы, жаным, сау къал, — Коля атны эркелетиб сыйпады. — Бизни къутхаргъанса сен.

Ат, жашчыкълагъа, уллу суулу кёзю бла кыйыкъ къарады. Ала анга къол булгъадыла эм агъачха бурулдула.

Жашчыкъла сау кюнню барыб турдула. Ала солургъа эм Расма берген азыкдан къабаргъа эки кере тохтагъан эдиле. Кече бармазгъа оноулашдыла. Терек тюрбюнде жарашдыла эм бир-бирге къаты кысылыб, жукъладыла. Аланы танг аллы сууугъу уятды.

Магъанасыз излеуле бла дагъыда бир кюн ётдю. Расманы тюрбюмчегинде азык кёбге жетмеди. Къаллай бир аясала да, экинчи кюнню ингирилгине ашаргъа жукъ жокъ эди. Сау ючюнчю кюнню жашчыкъла агъачны ичи бла ачлай бара эдиле. Алада кюч аздан аз къала эди. Ала терк-терк солургъа тохтай эдиле. Эм хар жолдан кырдыкдан къобуу эм жюрюу кыйындан-кыйын кёрюне эди. Партизанланы табаргъа, алагъа карательный отрядны эм Карлисни юсюнден айтыргъа керекди да...

Эм ахырында кезиулу солуудан сора, жангыдан теберге тюршгенде, Илмар, къобаргъа кючю жетмезлигин билди. — Коля, — деди ол, — бираз олтурурму эдик? Мен бек арыгъанма.

Ала кырдыкга жатдыла эм кеслери билмей тургъанлай жукъладыла.

*

Къургъакъ чырпыла чыкъырдадыла, бутакъла дауурладыла. Уллу бутакълы назыны артындан, алаша, къургъакъ, чалыракъ жютю сакъалчыгъы бла къартчыкъ чыкъды. Аны кёкюрегинде, кёб заман болгъаны ючюн, ашалгъан агъашчы тамгъасы аркъасында уа эски бердан шкогу тагъылыб эдиле.

Жукълаб тургъан жашчыкъланы кёрюб, къарт алагъа шош жаллады эм арыкълагъан, азгъан бетлерине эслеб къарады. Ол башын булгъады, узакъ болмай тукгючге олтурду, сауутун тобукъларыны ортасына салды, хуржунундан тютюн хуржуну чыгъарды да ашыкъмай папирос бурду.

Кёзлерин, биринчиге Илмар ачды. Ол олсагъат окъуна саууту бла къартны кёрдю да нёгерин тюртдю:

— Коля, Коля! Уян! Къарачы!

Коля кючден-бутдан кёзлерин ачды да эм жилин къабханча секириб турду.

— Болду, болду, чюйреленмегиз! — деди къарт. — Къарачы, быланы къалай чюйреленгенлерин. Къоркъмагъыз, бир аман зат этмем, — ол ишарды: — мен мамыр адамма, агъашчыма. Сиз'а кимлесиз, къайдансыз эм къайрысыз?

Жашчыкъла тынгылай эдиле. Къалай къачаргъа ойлай, Коля тѣпбеси бла къарай эди.

— Да не этериксе, болсун, жауаб этерге суймеймисиз? Э, къарайма да сизни жауаб туююлдо къайгъыгъыз — желден ары-бери чалдишленесиз. Эртдеден беримн ашамагъансыз? Ашаргъамы сюесиз?

— Бек! — деб Илмардан суймей чыкъды.

Коля аны къолундан ачыуланыб тартды.

— Сен тартма аны, тартма. Адамны ашарыгъы келсе, аны бир тюрлю айыблыгъы жокъду. Мени ызымдан агъач къалауур юйге тебрегиз. Ма анда, къолунг бла узалыб жетерча жууукъдады. Ауузланырбыз, сора таза жюрек бла сѣлеширбиз. Жюрюгюз кетдик! Алай сѣз тохташдырайыкъ: къачмазгъа! Алай болмаса, мен ачыуланыргъа да боллукъма. Хайда, жашла алгъа тебрегиз.

Бойсунланыргъа тюшдю. Жанларында баргъан, танымагъан адамгъа къыйыкъ къарай, жашчыкъла жолгъа тебретиле. Къачаргъа къоркъуулу эди. Андан тышында да, ала ашаргъа алай сюе эдиле, къачаргъа онг болмазлыгъыны юсюнден сагъыш бла терк жарашдыла. Терк окъуна бир терезели, тѣб тѣгерегин ъмюрлюк агъач къуршалагъан, гитче таб юйчюкге жетдиле.

— Ма мени дворецим, — деди агъашчы, тагъылгъан киритни ача, — тилейме сизден киригиз!

Жашла сайна бла улуу отоугъа кирдиле. Онг мюйюше печь тура эди. Бѣлек агъач тырхыкла, бош, боялмагъан стол, кенг агъач ундурукъ — ма юйню жарашдырылгъаны. Алай юйчюкде тазалыкъ эм тизгинлик бийлик этедиле эм сууукъ, мылы агъачда къалгъандан сора ол сабийлеге артыкъ да иги кѣруне эди.

— Ма былайда, печни артында, — челек бла таз. Жашла, бет-къол жууугъуз, биз'а бир зат мажарайыкъ. Кишт сен! — деб агъашчы, шинтикни юсюнде керилген, улуу къара киштикге кычырды.

Нѣгерле бет-къол жуудула эм бош жарашдырылгъан, алай тойдуруучу шорпаны суйюб эндире башладыла,

Картофу бла къудорусу асыры кѣбден анга шорпа дерге да, баста дерге да боллукъ эди. Юйню иеси столну юсюне арпа бастаны да къошун бла сютню да салды. Къалакъ кесилген уллу сары тмин бишлакъны къатында, къара будай ѳтмекни къыйыр жартысы жата эди, олсагъатда кесилген саланы кесимлери агъара эдиле. Юйню иеси, печни артына кириб, анда нени эсе да жона, бирбирде сабийлени кѣллерин кѣтюре эди:

— Ашагъыз, ашагъыз, жашла! Ашамакълыкъ биринчи ишди, айтылгъандача, ансыз аякъларынгы да тюзетирсе!

Ахырында сабийле тойдула. Ала аллай татыулу ашны эртдеден бери да ашамагъан эдиле.

— Тойдугъузму? Алай эсе игиди. Энди уа сѣлешейик... Тобагъа къайтмагъанлача, сиз агъачлада нек жюрюйсюз?

— Мен... биз... деб башларгъа болду Коля, болса да тиялмазча эсерлиги келди. — Бизге кетерге керекди...

— Кѣгюрчюнчук, сен къайры барлыкъса? Къарачы негерчигинге!

Коля артына къарады. Илмар къолун столгъа салыб, аны юсюне башын салыб, жукълаб тура эди.

— Сен да аякъларынгы юсюнде кючден-бутдан тураса. Хайда, жатчы. Эртден кечеден ѳткюрдю. Жукъудан тоугъуз да ол заманда нени неге керек болгъанын айырырбыз.

*

Коля уянганда, юйчукде жарыкъ эм шош эди. Жангыз терезеден кюн таякъла сѣдегей тие эдиле. Къара киштик полда жарыкъ тамгъада олтура эди эм кѣзлерин жума эди. Коля, стол юсюнде ѳтмеги эм балы бла табакъны, къошун бла сютню кѣрдю. «Эшта да, аны бизге къойгъан болур, — деб умут этди Коля. — Агъашчы уа къайдады экен?» Коля турду, эшикни юсюне барды эм аны тюртдю. Эшик ачылмады. Ол тышындан этилиб эди. Коля, кесини хар саны къалай сууукъсурагъанын сезди. Къабхан?! Ол Илмаргъа чабды. Ол, къалашча чулгъаныб, кенг шинтикде жайылгъан, жумушакъ тонну юсюнде алыкъа къаты жукълаб эди.

— Илмар, къоб!

Илмар кериле башлагъан эди, алай Коляны къайгъылы бетин кѣргенлей, секириб къобду:

— Не болгъанды?

— Ол бизни беклегенди.

Илмар эшикге чабды, аны тартды, тартды да эм къолларын энишге ийди. Аны къарамы, юй тубюнде кюн квадратда, мур-мур этген киштикге тюшдю.

— Коля, терезе бла уа?

Жашчыкъла терезеге чабдыла ол арталлы да къаты этилиб эди.

— Сындырайыкъ!

— Энтда эшикни бир кёрейик, — деди Илмар.

— Иги туююдю къалай эсе да, не десенг да терезеди.

— Сени полиция алыб кетсе уа иги боллукъмуду?

Коля битеу кючу бла раманы урду. Эшикни артында танышлы ауаз чыкъды:

— Эй, анда ким хили этеди?

Кечди! Коля эшикни юсюнде тохтады эм уллу таукеллик бла жундурухларын къысды. Илмар столну юсюнден уллу, аш юйде туруучу бичакъны сермедн. Кирит уллу таууш бла ачылды, къылычы гюрюлдеди, эшик чырылдады. Агъашчы кирди:

— Не керекди сизге, къызыуму болгъанды? Мен'а сиз тынч адамласыз деб ойлагъанма. Сизге ма къонакъ алыб келгенме.

Ол бир жанына турду. Босагъадан тиширыу кирди. Илмарны къолундан бичакъ тунукъ таууш бла полгъа тюшдю. Аланы алларында Страут Майга сюеле эди.

— Илмар Розитис бла Коля Беляков? Унутмагъанма да?— деген эди, ол жашчыкъланы къучакълай.— Ма, биз тубешдик. Аллах, аллах, къалай азгъансыз! Алай, сиз бери къайдан чыкъгъансыз? Сиз Паберзде жашай эдигиз да? Тюзмюдю?

Коля Майгагъа тюрслеб къарай эди. Аны кёрюмюнде не эсе да жангы зат бар эди. Ол бусагъатда жашаулу, кишиликли кёрюне эди. Ол сезим аны кийиминден окъуна кючлене эди. Майганы юсюнде башлы чурукъла, белбау бла къаты къысылгъан, къысха, мамукълу киши къабтал эм бош къумачдан кюл бетли жаулугъу бар эди. Ол жаулугъун башындан тешгенде уа, Коля, алгъын кеси кёрюб болмагъан «жокну» орнуна тюз айырылгъан эм желкесинде къаты къысылгъан ариу чач эшимни кёрдю.

— Сиз мында... агъачдамысыз?— деб, Коля сейирсиниб сорду.

Майга шинтикге олтурду эм кесини жанында сабийлени да олтуртду:

— Билемисиз жашчыкыла, алгъа мен сизге бир бѣлек соруу сорайым. Ол бегирек кереклиди. Ахшымы? Сиз тюенене агъач къалауур юйню къатында не ючюн чыкыгъаныгъызны манга айтчыгъыз? Сиз баш кюн, аты Карлис болгъан, саргъыл сакъалчыгъы бла жаш адам кѣргенмисиз? Ол бусагъатда къайда болгъанын, ким биледи, сиз биле болурмусуз?

— Алай эсе ол сизденми келнучю эди?— деб Коля акъырын айтды. Алай бла ол сизден эм сиз да...

Алай Майга аны сѣзюн бѣлдю:

— Артда, Коля, артда жаным! Аллын айт, сиз не зат билесиз Карлистен, сизни негизде хуторда не зат этиледи?

Коля Паберзде болгъан хар затланы юсюнден, Карлис бла ахыр тюешиуюн, аны жарты ѳлюк болуб тургъанлай табханларыны юсюнден къысха хапар айтды.

— Жаралыды! Ауурму?— Майга Коляны къолун сермедди.

Коля, Карлисни Мартын Праудинни элинде къалай букъдургъанларыны юсюнден хапарны айта эди, Илмар'а бир-бирде болуша эди не да белгили шартланы къоша эди. Ала хапарларын бошагъанда, Майга жашчыкылананы къучакылады эм аланы кесине къаты къысды:

— Жашчыкыла, сау болугъуз! Сиз жигит эм ишангылы шуѳхларыбызсыз. Керти эр-кишилесиз! Алай... мен сизге не этейим?

— Биз отрядха барыргъа сюебиз,— деб Коля къаты айтды, — фашистлени ууатыргъа!.. Гитчеле туйюлбюз!

— Тилейбиз, бизни партизанлагъа элтигиз, — деб Илмар ариу халли тиледи. — Кертиси да, сиз аланы къайда болгъанларын билесиз да?

— Ахшы, ахшы,— сагъышлы айтды Майга.— Ала бары да артда болурла. Бусагъатда уа мен сизге не этейим?

— Алыкъа мында жашасынла,— деди агъашчы. — Башха кѣзледен сакъларма.

— Ахшы, мында турсунла. Гитчечик къайтса — ол оноу этер!

— Къаллай «гитчечик?»— деб сорду Илмар.

— Гитчечикми? О, ол'а бек уллу адамды! Алай ол аны жалгъан атыды,— деб ангылатды Майга,— алыкъа

сиз мында солуй туругъуз, жашла, манга уа кетерге керекди.

— Тохтагъыз, тохтагъыз! — Коля шинтикден секириб къобду. — Паберзде фашистле уа? Карлис'а?

— Паберзни хуторунда гитлерчилени юсюнден сиз энтда да эштирсиз. Карлисни юсюнден'а... къайгъы этмегиз, анга къарарыкъдыла.

Ол эшик таба тебреди. Коля аны жолун тыйды:

— Алай эсе, сиз кесигиз бери къалай тюшгенигизни юсюнден, бизге жукъ айтмагъансыз да!

Майга башын чайкъады:

— Жашла, сиз нени да къалай билирге суйген адамласыз! Барын да заманында билирсиз. Бусагъатда уа сиз шуёхларыгъыздасыз. Солугъуз, кюч алыгъыз, терк окъуна кёрюшюрбюз.

*

Кёб айланы ичинде жашчыкъла жалан да ол кече биринчи кере тынч, суйгенлери чакълы, туугъан юйлериндеча, жукъладыла. Эртденликде ала агъашчы бла бирге азыкъ ашадыла. Илмар, ашай туруб, къартха кёб соруула берген эди. Ол партизанмыды, огъесе жалан да болушханмы этеди алагъа? Партизанла былайдан узакъмыдыла? Ол аланы ичинде партизан Петер Розитисни таныймыды? Ол аны атасыды да. Аланы устазлары партизанмыды? Ол урушлада боламыды, огъесе жалан да разведкагъамы жюрюйдю. Гитчечик кимди? Коля бла аны отрядха алырламы? Алагъа сауут берирлеми эм къаллайын берирле?

Ол, къартха къуюлгъан, къадар сорууланы ичинде Коля да чакъдан бирде кесини сёзлерин къоша эди. Ала агъач къалауур юйде ишсиз энтда нелляй бир турлукъдула? Партизанла хуторгъа терк чабыуул этерикмидиле? Агъашчы къалай ойлайды — анга бла Илмаргъа ол ишге къатышыргъа эркин этерлеми? Ала Паберзни хуторунда хар бир мюйюшню, хар бир жолчукъну биледиле да?

Артур-аппа — алай айта эдиле агъашчыны атына — ол соруулагъа жауаб этер орнуна, ол тынч эм агъачны бек суйген адам болгъанын айтды. Эм агъачны юсюнден, мында къаллай чыбчыкъла, жыртыучу жаныуарла болгъаныны, къаллай тамашалыкъ кырдыкла ёгенини, мында уучулукъну къалай игилигин, къаллай татыулу наныкъла болгъаныны хапарларын айтыб башлады.

Ол бек иги айта эди. Эм ол айтхан заманда агъач тириле эди, жашчыкълагъа кесини тамашалыкъ жашырынлары кёрюзте, агъач ачыла эди. Ол затла агъачда боладыла деб, жашчыкъланы бир заманда эслерине да келмегенди. Алай агъашчы, къалай ары-бери буруб кюрешди эсе да, жашла, ол кеси да эм Майга да Қарлис бла байламлы болгъанларын, ала бары да партизанла бла иш жюрютгенлерин ангылагъан эдиле.

Ол халда бир бёлек кюн ётдю.

Бир жол, танг ата, агъач юйге Майга къайтхан эди. Ол сабийлеге бёлек ариу сёз айтды, олсагъат сайнагъа чыкъды, Артур-аппа бла нени юсюнден эсе да шыбырдады эм думп болду.

Ол кюн окъуна кюн ортасында жауун жауду. Агъачда огъурсуз къарангы болду. Қъара кёкде жашнагъанны узакъда жилтинлери чагъыла эди, эм ким эсе да терезени мияласына отну къуйгъанча, жарыкъ, агъач-къалауур юйню терезесин жарыта эди. Кёк кюкюреген, зынгырдаб, агъачны башында жайыла, гюрюлдейди. Жауун тохтаусуз юй башын къагъа эди.

Кечеге ол кючлю жаууб башлады. Сабийле жукъларгъа хазырланганлай, терезе артындан, жауунну тауушун да тунчукъдура, узуннга созуб къанатлы къычырды. Агъашчы тынгылады. Қычырыкъ къайтарылды. Артур-аппа къобду, бердан шоккуну алды, ашалгъан гетен плащны чюйден алды эм жашчыкълагъа: «Мен бусагъат!» деб чыкъды.

Жашчыкъла, тынгылай, шош болдула. Қыылыч зынгырдады эм сайнадан, белгили о-гъа тартхан, жумушакъ ауаз эшилди:

— Эх, партизан кюн!

Агъач-къалауур юйге — агъашчы, аны ызында Майга эм дагъыда экеулен кирдиле. Аладан бирине, башы чырдыгъа тиймез ючюн, ийилирге тошдю. Ол бийик, ауур киши эди. Экинчиси бек жаш эди. Эсги аскерчи бёркчюгюню тюбюнден алтын бетли чачы къарай эди. Ариу, таб ишленген мыйыкълары, аны жаш эм ариу бет сыфаты бла бирге келишмей эдиле. Аны кёзлери кюлюочю эм оюнчу эдиле.

Келгенле, суу плащларын юслеринден тешгенде, ючюсю да сауутланыб болгъанларын жашла кёрдюле. Унамасанг'а Майганы окъуна белбауунда тери къабда уллу пистолети салыныб эди.

— Ма, жолдаш командир, бизни жаш шуёхларыбыз!— деб, Майга жашчыкъланы танытды.

— Салам, жаш тёлү!— деди бийик адам. — Хайда чыгыгызыз, кьаллайла болгъаныгызыны кёргюзтчююз. Ол, аны тюбюнде, узунга созулуп жырылдагъан, шинтикге олтурду. — Жууугъуракъ келигиз, уялмагъыз. Ма, алай. Бек жигитлесиз, аперим. Бир кесек азгъандыла, сюеклери чыгыб-чыгыб турадыла. Алай ол иш тюзелтир. Хм, сизге, жашла, бусагъатда ашаргъа, ичерге, жукъларгъа, жууунургъа, кюч алыргъа керек эди. Тюзмюдю? — Ол уллу кючюндю. — Къайгъырмаз! Сизге ала бары да болурла. Энди уа, айтыгызыз, биз сизни бла не этерикбиз? Сиз кьалай умут этесиз?

— Мени атамы табаргъа болурму?— деб Илмар кьоркьаракъ айтды.— Ол да партизанладады.

— Тынгысыз болма, жашым, сени атангы биз излербиз. Алай, эсингде болсун, ол иш женгил болмайды.

Жашчыкьлагъа кьарай, командир биягъы тынгылады. Коля алгъа атлады:

— Биз отрядха барыргъа сюебиз. Бизни алыгызыз... сокъуранмазсыз!

Командир анга кёлю бла кьарады:

— Алай эсе, батырласыз!

Аны жаш нёгери, жашлагъа кюлкюлю кёз кысыды. Коля ачыуланыб кьашларын тюйдю:

— Сиз алгъа сынаб кёрююз да, андан сора кюлюгюз!

— Мен кюлмейме,— деб жауаблады командир.

Мен ийнанама. Айхай, сынаб кёргенни да хатасы жокъду. Хм! — Ол Майгагъа айланды: — Сен'а не айтырыкьса, нёгер?

— Жолдаш командир, мен'а мында бир кесек жаша-сынла, эт алсынла, солусунла деб ойлайма. Ала бек кьыйналгъандыла. Андан сора уа, керти окъуна бир арада бизге болушургъа да болурла. Жашчыкьла ойлай билгенледиле, батырдыла, мен аланы танийма.

Къол-аязы бла тобугъун кьагъа, сагъыш эте,— алай, алай, — деди командир.

Ол жашлагъа бир бёлек зат сорду, Паберзаны хуторуна болгъан затланы юсюнден бир бёлек соруу сорду:

— Сора, анда бусагъатда офицерле кёбдюле?

— Хар кюндендамы келедиле.

— Эм телефонла да саламыдыла, эслемегенмисе?

— Аха, — деди Коля, — саладыла.

— Сиз'а ол хуторну иги билемисиз?

— Бир амалы бар эсе уа, къарагъанбыз.

— Болсун, болсун. — Командир къобду. — Болсун алай, сизни къадарыгъыз алайды, шуёхла, алыкъа бизде къалыргъа тюшерикди. Солугъуз, багъылыгъыз, андан сора кёрюрбюз. Ангылашындымы?

— Ангылашынды! — деб, керти урушчулача, бир аууздан эки тенг да жауаб этдиле.

Онбешинчи башы

ХУТОРДА УРУШ

Расма эски амбаргъа кѣчгенча болгъан эди. Хар къуру да жаралыны тѣшегини къатында бола эди. Дядя Мартын да бир ненча кере келген эди бери. Сант этиб, кесин ары-бери атхан, жаш адамны юсюне ёре туруб, къызылулукъдан къызаргъан, къыйналгъан бетине къарай эди, кесини къысха сакъалчыгъындан къолу бла тута эди эм къуру да быллай бир сѣз айта эди:

— Мынга доктор керек эди, алай къалай этейим мен?

Майны ачыкъ кюнлерини биринде «Аболини» хуторгъа, билмей тургъанлай, жууукъ шахарчыкъдан, базыкъ, жарыкъ къарт, къызыл ууртлары эм базыкъ ауазлы, доктор Лейтан келген эди. Праудинле ол жарыкъ къартны уста таный эдиле. Доктор Лейтан бир талай он жыл-

ланы ичинде битеу тегерекдегилени багъа эди. Анга шахаргъа Мартынни къатыны Анна да баргъанды. Лейтан, бир заманда аланы кызычыкларына да къараргъанды. Мартын къарт бла кесини кёб тюрлю жашау ишинден оноулашханды, хар заманда аны керти айтыууна суйдюмлю тынгылай болгъанды. Он жыл мындан алгъа, жашын окъуулу адам болуб кёрюр умутну оюмун Мартынны жюрегине доктор Лейтан салгъан эди. Праудинлени хуторунда доктор Лейтанны къуру ариу кёрген огъай эсенг тегерегинде элли юдегилени кёбюсю суйюб болгъандыла.

Доктор къолунда эскирек, кёбню кёрген саквояжы бла юйге кирди.

— Салам, салам — деген базыкъ ауазы босагъа юсюнден окъуна гюрюлдеди. — Къалай жашайсыз? Ригадан не жангы хапар жазадыла? — Анда къалайды — экилемидиле огъесе бешлемидиле? Эм багъалы Мартын, быллай заманда сен нек аурургъа къалдынг?

— Кечгинлик тилейме, господин доктор, — Мартын сейрсиниюлю къолларын жайды, — алай мен ахыры да ау...

— Айтчы, айтчы, сени ненг ауруйду, санга не ауруу жабышханды, — деб хозяиннга тынгыламай, дядя Мартынны экинчи отоуну эшигини къатына жууукълашдыра, гюрюлдей эди доктор.

— Да, къалайды да, неден аругъанса сен? — ала къуру кеслери къалгъанда доктор биягъыча уллу ауазы бла сорду.

— Господин доктор, мен ахырда да, аурумайма, былайда не эсе да жангылышлыкъ болгъанды.

Доктор Лейтан Мартыннге жютю, унамасанг, огъурсуз окъуна къарады. Сора, тегерегине къараб, неге эсе да тынгылаб эм шош айтды:

— Угъай, сен ауруйса, Мартын, сен ауруйса, мени шуехум. Санга доктор бек керекди, эм мен терк окъуна санга экинчи кере да келирме. Ангыладынгмы? Аны эсингде тут, хозяин! Шендю мен санга къарарыкъма, къарангыракъ болгъанда уа, сен мени эски амбаргъа элтirse. Мени шуехум, Мартын, санга энтда да ангылашынмаймыды?

Праудин къарт докторгъа сейрсиниюлю, къоркъаракъ окъуна болуб къарай эди.

— Да сизге ким айтыргъа... Сора сиздамы...

— Багъалы Мартын, мен докторма. Мен доктор Лей-

танма — андан башха угъай. Аны эсингде тут. Мени этген ишим, жалан да адамланы ауругъанларына багъаргъады. Ангыладынгмы?

Ингирде Расма докторну эски амбаргъа элтди. Ол анда кѣб турду. Беш кюнден сора дагъыда келди. Доктор Лейтан «Аболини» деген хуторгъа юч кере келди. Ол келген кезиуледе, анга Расма болуша эди. Ол анга, ауругъаннга къалай къараргъа керек болгъанын, юйрете эди. Аны бла сѣлешгенде — огъурсуз, бойсундуруулу, ишарыусуз, керти да медицина сестрагъача сѣлеше эди. Эм аны алай этгени Расмагъа бек иги кѣрюне эди. Аллаи минутлада ол кесин керти да ёсюмлю эм билимли сестра болгъан сунады.

Докторну битеу айтханларын ол бек тюз толтура эди. Партизанны саулугъу игиге айланыб эм иш ахырда иги болургъа бара эди. Энди ауругъан сѣлеширге бек сую эди. Мында эртдеденми жашайды? Бу кимни хуторду? Аны нѣгерлери келген иш этмегенмидиле? Гитлерчиле жууукъдамыдыла? Фрондан не эшиледи? Ол терк къобаллыкъмыды? Аны аллай бир сорууу бар эди! Алай ол биринчи сѣзню айтыб гебрегенлей окъуна, Расма кесин докторну халлерине ушата, ачыулануулу аны сѣзюн бѣле эди:

— Сизге сѣлеширге жарамайды. Жатханлай сѣлешмей туругъуз.

Жаралы артха — жастыкъгъа ауа, Расманы къашларыны огъурсузлу туюлюуюне, хар затха хазырлы бетине, чач эшгенчиклерини къыйырларында, тизгинли къысылгъан, акъ бантчыкълагъа, аз ишарыулу, кѣб къарай эди.

Мартын Праудинь къара булутдан эсе къарангы болуб жюрюй эди.

«Аболини» хуторда тыш адамны кѣрюнгени, сора доктор Лейтанын ол тюрлю келиулери — барысы да хуторну тынч, тохташыулу жашаун, билмей тургъанлай сагъайтхандыла! Аны юсюне уа Ригадан письмола. Мартын кеси-кесине аны юсюнден ачыкъ айталмаса да, аны тынчлыкъсызлыгъыны бары сылтауу да письмолада болур эди.

Ригада жашау къыйын эм къаллай эсе да ангылашыныусуз болгъанды деб, Жанис ма, экинчи кере жазады. Окъуу, окъууда туююлдю. Бир къауумла алыкъа университетге жюрюйдюле, бир къаууму уа къол булгъаб къойгъандыла. Профессорла да алайдыла. Бир

къаууму хар минутдан къолун ёрге кётюрюб «Хайль Гитлер!» деб къычырадыла, бирлери уа университетге баргъанларын ахыры да къойгъандыла. Жаш къауумлааны тутуб, легионла къураб фронтха недиле. Къаллай илмуду мында! Тамбла не боллугъун билмейсе. Жанис кесини арт письмосун: анга юйге келиб, юй мюлкде керекли ишлени ишлей турса иги болмазмы? деб, ангылашыныусуз соруу бла бошагъанды.

Ол затла бары да Мартынны бек жарсыта эдиле. Алай халкъда «Къыйынлыкъ жангыз кеси келмейди» — деб бош айтылмайды. Праудиннге билмей тургъанлай жангы къыйынлыкъ тюшдю. Оккупациялы начальникле, Латвияда хар элли кесини хайырланган жерине къаллай документлери бар эсе да, аланы кёргюзтюрге, — деб билдиргендиле. Кёб кере, ассыры кёб кере, ол къагъытла жараусузгъа санала эдиле, эм жер къайсы болса да бир немецли бароннга берилиб къала эди.

Мартын Праудинь да жерге кесини эркинлигин кёргюзтюрге керек эди. Волостной правленнге ол битеу табылынган къагъытларын бергенди. Алай жюреги уа къайгъылы эди.

Бирле бла сёлешиб, оноулашыб, жюрегимдегин айталсам эди! Алай хоншулары, тенгизде боран тохтагъытчы бугъаргъа, тохташыргъа жарагъан айыркамчыкътадача, ол кезиуде кеслерини хуторларында жашырылына эдиле.

Хар затны юсюнден Мартын кесини къатыны бла да сёлешалмагъан эди. Жаралы Карлисни амбарда жатдыргъандан артхасында, Анна огъурсуз эм тэзюмсюз болгъанды. Алыкъа ол, кертиди, эрине жукъ айтмагъанды, алай, битеу хали бла, ол белгилисиз, ишекли адамны хуторда букъдургъанларын сюймегенин билдириб болгъанды.

Мартын бир ингирде, аны къыйнаб тургъан, ауур оюмланы кечиндиралмай, шош амбар таба кетди.

*

Карлис иги бола эди. Кюн-кюнден кесин къарыулдукъ, къатыракъ бола баргъанын биле, кесини нёгерлерине, жигитлик ишине къачан кетерге боллугъун тэзюмсюз сакълай эди. Жыйырма юч жыллыкъ даугавпилни темир жолчу мастерскоюну слесары, ол, урушну биринчи кюнлеринде окъуна, Илмарны атасыча, истребитель

отрядха кетген эди. Ма алай бла ол жаула алгъан жерде къалгъанды. Отряддан бир къауум нёгерлери бла бирча, кесине уллу къоркъуулукъда эм таукелликде, Карлис гитлерчилени жокъ эте эди, жангыз жюрюген автомобиллеге жашыртын, алларын сакълай, алагъа чабыуулукъла эте эди. Артда, Латвияда партизан отрядла чыгъыб тебрегенде, Карлис аладан бирине жол табханды.

Карлисни керексиз жерде жаралы болууу, аны юйренген партизан жашауундан айыргъанды. Алай ол мында да кесини нёгерлерине хайырлы болургъа умут этеди. Киши хайырланмагъан амбарда эски хабыр-чубурланы артында жатыб, мында стропиллени тубюнде кеслерине уя этген къарылгъачланы чууулдауларына тынгылай, Карлис «Аболини» хутор разведка жюрютюрге иги база эм партизанлагъа хапар бериуню пункту боллукъ эди деб оюмлаша эди. «Аболинини» иеси санлы бирде, партизанланы буюргъанлары бла шахаргъа барыргъа эм жашыртын къонакъланы кесинде ала туругъа унаса, ол иш, айхай да, боллукъду. Отряд бла байлашым болса эди! Доктор Лейтан Карлисге бир тюрлю белгили зат айталмагъанды:

— Мен танымагъан бир адамла келгендиле да, «Аболини» элде, ауругъаннга бар деб тилегендиле. Андан башха бир зат угъай. Да манга андан сора кереги да жокъду. Мен докторма, жигит жаш. Доктор — терапевт. Къартлыгъыма хирург болургъа тюшгени да жетишеди манга.

Угъай, отряд бла тюзюнлей байлашыуну излерге керек эди. Энди аны юсюнден Карлис кече эм кюн сагъыш эте эди.

Бир жол анга узакъда немецли мотоциклле тыхырдагъанча кёрюндю. Карлис сагъайды. Кертиди, хуторну иеси толу ишаныулучады, алай, ким билсин аны, киши жүреги къарангыды, артыгъыракъ да быллай заманда. Ах, аны кероху биргесине болса эди!

Карлис жингириклери юсюне кётюрюле, битеу акъылын буруб, тынгылай эди, эм амалсыз болуб, жастыкыгъа жатды. Аны бетинде терлегени бара эди. Ауругъанлы ол бек къарыусуз болгъанды. Карлис сыртындан жатыб, кёзлерин кысыды. Амбарны жукъа къабыргъасыны артындан, ауур, шош атламла эштилдиле, артда эшикни тот безгилери жырылдады, эм Карлис иесини тунукъ ауазын эштди:

— Ол менме, къоркъма.

Дядя Мартын аны жатхан жерини къатына жаллаб, аны къатында аууб тургъан чанагъа чёкдю. Карлис тынгылагъанлай сакълай эди. Праудынни не затха эсе да къайгъы этгенин ол кёреди, алай ол сынауда биледи, быллай иште соруула бла ашыкъдырмаса игиди, андан эсе адам кеси айтхынчы тынгыларгъа керекди.

—Мурдарла! — деб ахырында Мартын сёлешди. — Тонаучула!

Карлис анга абери айтмай къарай эди.

— Адам туююдюле — итледиле!

Кимни юсюнден айтады ол? Мартын Карлисни къатында гитлерчилени юсюнден алай къаты бир заманда да сёлешмегенди. Праудынъ ары-бери къатышмагъан темаланы — жашыны, кюнню юсюнден хапарлаб, гитлерчилени юсюнден айтылгъан хапаргъа къатышмазгъа, хар тюрлю жаны бла да оккупантланы юсюнден хапарладан кесин тышына тартыргъа кюрешиучю эди. Алай, не бла эсе да аны да чибиллетгенча кёрюнеди.

— Сагъыш этчи, жаш, — дейди Мартын, — бу жер — мени къанымды, мени теримди. Битеу мени жашауум бери кетгенди. Мен жерсиз неме? Къургъакъ чапракъ. Ала уа анга тебинедиле! — Мартын бёркню угу-жугу этиб юй тюбге быргъады: — Ээ, жашау!

— Хапчюкню керексизге зыраф этерге не кереги барды, дядя Мартын,— деб Карлис тынч айтды,— Ол ахча бла алынады. Бёркню алчыгъыз. Аны бла ишге болушлукъ эталлыкъ туююлсе.

— Сен манга нени юсюнден?

— Дядя Мартын, бёркню керексиз бузаргъа керек туююдю дейме мен. Гитлерчиле аны ючюн иги боллукъ туююдюле. Башха мадар этерге керекди.

— Ангыламайма. Манга бек ангылаусузду, жаш.

— Мен ангылашынмагъанча зат айтмагъанма. Иш белгилиди: сени богъурдагъынгдан тута эселе, сен'а жундуругъунгу хуржунунгдан неге кёргюзтесе!

— Акъыллы, сени акъылынг бла уа не этерге керекди?

— Сизни кесигизни акъылыгъыз кибик, мени акъылым бла да, дядя Мартын, дарманы белгилиди — ол жундурукъ бла аны башына да...

— Кимни?

— Аны, ол сени богъурдагъынгдан тутханны.

— Сиз жундуругъугъуз бла темир тюерге бек жигитлесиз. Сакъ бол, кьолунгу туююб къанын чыгъартырса.

Праудынни кёзлерине къараб, Карлис тынч айтды:
— Не этейик да, дядя Мартын, къанданмы къоркьургъа? Биз энди гитчеле тьююлбюз да.

Праудын артхаракъ окъуна турду:

— Жаш, сен къаллай сёзле айтаса! Акъылынгы жый, аллах биргенгед!

Карлис къобду да олтурду, сора терк эм кызыу сёлешди:

— Дядя Мартын, сен билирге сюе эсенг, биз мингле, миллионла барбыз. Мында жалан да барыбыз да бирге болургъа керекбиз, бир киши, бир адам кесин бир жанына салмазча керекди. Сёз ючюн, сен бёркню бек ачуланыб быргъайса, бир кесекчик окъуна болушургъа уа нек керекмей эди?..

Мартын тынч кётюрюлдю:

— Сен не, сен не?! Сен аны кьой, жаш. Мен аллай иштете къатышмаучума. Эм бир зат да билмейме. Мени кесими ишим барды. Сен манга хапар айтма.

Уллу къайгъылы болуб, Мартын амбардан кетди. Карлисни сёзлери аны сейирсиндире эдиле.

*

Бу кюнлени ичинде жашчыкъла, агъач къалауурдан башха, кишини да кёрмегендиле. Артур-аппа агъачны жашауундан хапарны уста айтса да, туугъан аталарыча, жашчыкълагъа къайгъырса да, ала эриге эдиле. Алагъа керти иш керек эди, керти уруш иш керек эди.

Агъач къалауурну юйюне, энди ала да таныгъан партизанла: отрядны командири Гитчечик, Майга Страут эм кёзлери кюлюочю сары чач жаш, атына да Ваня дей эдиле, дагъыда келгенлеринде, жашчыкъла бек кьууанган эдиле.

— Хы, жашчыкъларым, тынчмысыз — саумусуз? — деб, Коляны сакъал тубюне тие, Гитчечик сорду. Кёрюнчююз! Ма, энди бир затха ушайсыз. Алайды, алай... Мени уа сизге, шүёхла, уллу сёзюм барды, — Гитчечик шинтикге олтуруб, жашчыкъланы да олтуртду. — Сизге окъургъа, партагъа олтурургъа, футбол ойнаргъа керек эди, дагъыда... — Ол, кысха кырккылгъан чачын сылады. — Ахшы! Жашчыкъ, сени атангы юсюнден сурагъанбыз. Жауабын сакълайбыз. Бусагъатда уа мени сизге ма бу жумушум барды. Паберза деген хуторну уста билесиз, сизни анда ахшы шүёхларыгъыз барды деген эдигиз...

— Хау, хау, — деб Илмар сёзню бёлдю, — дядя Оскар андады да. Биз аны бла...

— Командир сёлешгенде, аскерчи сёлешмей, тынгыларгъа керекди. Ангыладынгмы? Бир жангыз ит да жукъ билгинчи, хуторгъа ётерге, бизникилеге болушургъа керекди. Болаллыкъмысыз? Иги сагъыш этчигиз. Эсигизде болсун, бизни жолдашларыбызны жашауларыны сакъланыуу анга кёре боллукъду.

Къалауур юйчюкде бары да шош болдула.

Отрядны командири Фридрих Янович Берзкалнаны чам атына «Гитчечик» деген кличка айтылса да, бир жол партизанланы къауумун жаууу жерини теренине парашютла бла атаргъа тюшгенде, аны жибермеген эдиле, нек дегенде, ол жюз бла жыйырма килограммгъа аз керекли тартхан мазаллы кишини, жашаууна къоркъунч болмай, чёкдюрюрча базда парашют табылмай къалгъанды.

Гитчечик латвиячы партизанланы бек жигитлеринден, кючлюлеринден, кесин тутдурмаучуладан бири болгъанды. Гитчечикни отрядны тутуб эм къурутургъа деб, оккупантла карательный экспедицияланы бир кере къураб къоймагъандыла. Ол экспедицияланы атларына бек махтанчакъ атла аталгъандыла: «Къар къоян», «Батмакъ безгек», «Къыш сейирлиги». Алай гитлерчиле партизанланы тегереклерин алдыкъ, ууатдыкъ деб билдирирге кюрешсе ле да, бир не да эки ыйыкъ озгъанлай дагъыда гитлерчилени эшелонларын кёкге атдыра эдиле, кёпюрлени суугъа тюшюрюб, фашист солдатланы, къайдан балах жаугъанын ангылагъынчы, къырыб салам эте эдиле.

Гитлерчиле бусагъатда да партизанла кюрешген жерге уллу карательный отряд жибергендиле, аланы табаргъа, тегереклерин алыргъа, Гитчечикни эм аны нёгерлерин жокъ этерге деген буйрукъ берилгенди. Гитлерчиле операцияларына бу жол къысха: «Фриц» деген ат бергендиле. Карательный отрядны начальниги полковник Фогель кесини штабын Юрис Паберзни хуторунда къурагъанды.

Гитчечик Илмарны эм Коляны болушлугъу бла ол хуторгъа чабыуул этерге умут этгенди.

Жашчыкъла бир-бирге къарашдыла.

Ма ол, ала эртдеден бери алай кюсеген, керти боевой иш! Алай аузубуз былай нек къургъакъсыды да? Ол къоркъгъанлыкъмы болур?

Коля, кёрюб болмагъан, хуторну бир тюрюу ууакъ затчыгъын да къоймай эсине тюшюрдю. Агъачда жаяу

жолла, суу бойну жолла, ичинде бугъаргъа жарагъан къыр, ат орунну къабыргъасы. Ма арбаз бегитилгенни бирси жерлеринден эсе алаша жери уа — Валдманисни юйчюгюню жанында. Ол арбазда алайы бек сансыз жерди — алайда не пулемёт не къалауурла жокъду. Дядя Оскар эслесе уа, ары-бери айтма деб тилерге керекди. Ишни бары Валдманисдеди. Коля командирге да тюз ол формада айтды.

Экинчи кюн бир къауум партизан, Илмар эм Коля бла бирге жолгъа атландыла. Берзкали группаны командирине акъ шилли Ваняны салды. Ол къауумгъа Майга Страут да тюздю.

-- Жашчыкълагъа иги къара, — командир, ашыра туруб, мудахыракъ айтды, анга, — керексизге бек кызыу жерге кирмесинле — эм кюлерек, къуру кёзлери бла кюле къошду: — Артха айланыб келе туруб, Карлис жатхан хуторгъа да бурула келирге эркинсе. Жашла сени ашырырла. Ары доктор жюрюйдю, алай сен баргъан да аз файда келтирмез деб умут этеме.

Майга кызыарыб, башын энше бошлаб, айтды:

— Сау бол, жолдаш командир!

*

Кечеди. Партизанла жашыртын, агъач ичинде жияу жолчукъла бла Юрис Паберзни хуторуна барадыла. Ала къайда агъач къалынына ташаядыла, къайда терен кыыргъа тигелейдиле, къайда жангыдан аз эсленген агъач ичи жолчукъ бла барадыла.

Хуторгъа кирир жерлени хар жанында постла эм дзорла. Алай, партизан къауумну жаш разведчикле элтедиле, ала ол постланы тургъан жерлерин бек уста биледиле. Ма узакъда элни къарелдиси кёрюнюб башлады. Партизанла кыырчыкъны тубюнде тар жолчукъ бла жашыртын барадыла. Ол алай ханслы болгъанды, таб Паберз кеси окъуна аны болгъанын унутхан болур. Кишиге эсленмегенлей ала тюз да ат орунну къабыргъасына чыгъадыла. Аны жанында — гуму, бир жанында жашла жукълагъан жер. Арлакъда — Валдманисни гытычыгъыды.

Арбазны бегитилгенине бек алгъа Илмар жууукълашды. Аны ызындан Коля эм группаны командири Ваня Губарев. Энди кимге болса да биреуге ары жанына тюшерге, анда не этилгенин, халны билирге керекди.

Алай, эсги чалманнга тийген бла окъуна чыкъырдаб башлагъанын жашчыкъла билиб болгъандыла.

— Мени миндиригиз — деб Қоля командирден тиледи, — мен ётейим.

«Бек артларында барсам иги болур эди», деб, Илмар оюмлады, алай терк окъуна кеси-кесин: «Керти окъуна мен быллай къоркъакъмамы?» деб, айыбсыныб:

— Мен барсам игиди, — деб командирден тиледи, — алайсыз да мен чалманны тюз къатындама...

— Тынч! — деб, Ваня Губарев сабийлени, ачыула-ныб, тыйды. — Илмар, сен ёт! Хар не да тынч эсе — биз сени ызынгдан ётербиз.

Эм да ма, бек жууукъдагъы къалауур мюйюшден ары ташайгъанлай, эки партизан Илмарны ёрге бийикге кётюрдюле. Чалманны ары жанында — салам тёбеди. Былайы жашырын жерчикди. Бичен ийис этеди, атла ат орунда биченни скойюб ашагъан тауушлары эштиледди. Алай мюйюшню артында аякъ тауушла эштиледиле. Часовой артха къайтыб келеди.

— Секир!

Партизанла Илмарны чалманны башы бла тюшюрдюле, кеслери уа артха къырчыкъгъа къайтдыла.

Бир къауум такъыйкъа сакълаб, Илмар саламдан шош чыгъыб эм да ат орунну жанында бугъуб тынгылады.

Хозяинны юйюню ичинде дауурла, жыр тауушла. Хар замандача полковник Фогелни штабы шабат кюн къууанчадады.

Ат орунну артында Илмарны киши да кёрмейди, кече узуну окъуна алайда сюелирге боллукъ эди. Алай чалманны бирси жанында аны партизанла сакълайдыла. Илмар кёзлерин къысыды эм олсагъат эртде озгъан затла аны аллында кёрюндюле: кюн, кёк тенгиз, ол тенгиз жагъада тургъанда, артында атасыны таукеллендирген ауазы: «Хы, жашчыгъым, батырыракъ, батырыракъ!»

Илмар кёзлерин ачды, эм къоркъуулулугъун хорлай, жингирикден шош чыкъды. Арбазда кёб жюк ташыучу бронированный автомобилле турадыла. Қъабакъ къатында эки къалауур. Бири пулемётну къатында къалкъыу этеди, бири уа, хозяинны, офицерле ашай иче тургъан; юйюню терезелерине къараб, артха-алгъа жюрюйдю.

Хар зат орунунда кибикди. Илмар хунагъа къысылыб, аз эштите сызгъырды. Ол белги сызгъырыду. Олсагъат хунадан Ваня Губарев секирди, аны ызындан дагъыда

бир кѳауум партизан, саламгѳа жыгѳылдыла. Валдманисланы эшиги кенг ачылды, эм арбазгѳа Оскар чыкѳды. Хунадан адамланы, саламгѳа секиргенлерин кѳргенде, ол босагѳа юсюнде сын болду, аны артында эшиг'а уллу таууш этиб этилди.

— Кимди андагѳы?! — деб кѳалауур кѳычырды эм автоматын кѳолгѳа алды.

Валдманисни кѳзлери кѳарангыгѳа жарашдыла. Ол ат орунну артында жашчыкѳланы, аладан сора бир кѳауум сауугланган адамланы эследи.

— Дядя Оскар, жукѳ айтмагѳыз, ол бизбиз, — деб Илмар анга шыбырдады.

Вадманис кѳалауургѳа айланыб, эштдирирча айтды:

— Ганс, ол менме. Атлагѳа кѳараргѳа баргѳанем!

Ол артха гытычыгѳына кириб, эшикни кѳаты этди.

Губарев Майгагѳа бла жашчыкѳлагѳа ат орунну артында кѳалыргѳа буюрду. Кѳалгѳанла уа жашыртын хунаны жаны бла, арбазны эки жанындан кѳуршалаб тебредила.

Терен шошлукѳда кѳалауурну кѳычыргѳаны эштилди:

— Кимди андагѳы?!

Жауабха шкокну бир атылгѳан тауушу. Ол уятханча автоматла таууш этдиле, бир-бири ызындан гранатла атылдыла эм дагѳыда жангыдан автоматланы ачы тауушлары чыкѳды.

Гранатны атылгѳанындан агѳач юй кюйюб башлады. Отну жарыкѳ жаннганы арбазны жарытды. Ол жаннган жарыкѳда уруш этгенле белгили кѳрюнедиле.

Сакѳлаусуз эм кюйсюз чабыууллукѳ ол сагѳатда гитлерчилени абызыратханды. Партизанлагѳа Фогельни адѳютантларындан бирин ѳлтюрюрге онг табылды. Алай фашистле эс жыйдыла. Аланы жанындан кѳажаулукѳ хар минутдан кѳблене эди, от да кючлене эди. Ма бир партизан окѳ тийиб жыгѳылды. Ма экинчиси ауур жаралы болду. Майга аны ат орунну кѳатына сюйреб, байлаб башлады. Хуторда кючлю уруш барады.

— Коля, кѳарачы, Ваня андады! — деб Илмар жана тургѳан юйню кѳргюзтюб айтды.

Группаны командири андан кѳолтукѳ тюбюнде кѳб кѳагѳытлары бла кѳачыб чыкѳды. Олсагѳат окѳуна терезеде хозяйинны, Юрис Паберзни башы кѳрюндю. Аны кѳолунда немецли автомат. Паберз илишаннга алды. Алай олсагѳат юй иени артында кимни эсе да кѳрюмдю-

сю чыкьды. Ол Валдманис эди. Ол онг кьолун кётюрюб, уллу керохну сампалындан басды. Керох атылгъан таууш, Паберз ынчагъан да этмей полгъа жыгьылды.

— Дядя Оскар, дядя Оскар! — деб жашчыкьла бир ауаздан кьычырдыла.

Ала тургъан жерлеринден, хар нени да унутуб, анга чабдыла.

Коля Паберзни сойланыб тургъанына къарагъан да этмеди. Аны анга бир тюрлю жазыкьсыныуу, не кьоркьмакьлыгъы жокь эди, жалан да жийиргенмеклиги болмаса. Валдманис'а сойланган иесини юсюне туруб, кьолу бла керох сабны къаты кьысханлай:

— Алдынгмы къаргъышлыкь! Ма санга хар зат ючюн да. Мени жерим бла къарыл!

Ваня Губарев, юйню ичине, полковник Фогель, ашыгъышлы, портфельге кьагъытларын жыя туруб кирген болгъанды. Бичакь бла уруу — Фогель жыгьылды. Ваня уа кьагъыт кьысым бла чартлаб арбазгъа чыкьды. Ол кезиуге уруш да бошала болгъанды.

Ма эм ахырда шок тауушла тохтадыла. Кюйген журтланы жаннганлары кечеги кёкню бийиклигине чыгъа эди. Кетерге заманды.

Партизанла артха жолларына тебрей туруб, аланы къатларына Оскар Валдманис бла аны къатыны, тётушка Дзидра келдиле. Къолларында уллу болмагъан кьысымлары бар эди.

— Биз сизниблабыз, — деди Оскар. — Энди бизни жолубуз бирди.

Оскар кьолуну кьымылдауу бла, аны кероху жанындамыды деб, тинтди — кеси да, къачан эсе да жаралы Карлис кырдыкга тюшюрген керох.

*

Артха айланганда группа экиге юлешинди. Майга бла жашчыкьла «Аболиногъа» таба, кьалгъанла уа кеслерине — базаларына бурулдула.

Дядя Мартынны хуторуна жашчыкьла бла кьыз танг жарыргъа жетген эдиле. Ингирге дери жашла таныш чырпыла ичинде сакъладыла, къарангы болгъанда уа Илмар юй таба кетди. Бу жол анга эсленмей кьутулургъа къарыу болмады.

Огъурсуз юрюу бла анга уллу овчарка чабды.

Илмар жеринден тебмей сын болду. Ит уллу юрдю. Къарангыдан кычыргъан ауаз эштилди:

— Рекс, артха!

Фонарны сары жарыгъы чыкъды эм Илмарны къатына Мартын Праудын келди:

— А, эски шагърей! Нек келгенсе? Санга айтылгъанды да жарарыкъ туююлдю деб!

— Мен.. биз.. жаралыгъа... анда мени бла... ол сау-муду? — кёз кыйыры бла уа алкъа да гырылдагъаны тохтамагъан итге къарай, айта эди Илмар.

— Да сиз, былай жюриюбмю турлукъсуз? Сизни жаралыгъызгъа бир зат да боллукъ туююлдю. Сени бла андагъыла кимдиле? Сау взводмуду?

— Угъай, анда мени нёгерим Коля бла устаз Майгады, — деди Илмар, эм олсагъат окъуна тилин къабды: атларын айтыргъа, эшта да жарарыкъ болмаз эди.

— Къарагъыз, аллахчю, устаз окъуна алаблады! Да сизге не керекди, нек келгенсиз?

— Ол жаралы бла сёлеширге сюеди, ол аны таныгъан этеди.

— Хм!.. Да ахшы, келтир аланы бери. Алай сакъ бол, анда кёб къалмагъыз, кёб чырмалмагъыз. Сизни бла бир хатагъа тюшмей къалмам! Бу хатаны башыма къайдан да алдым!

Илмар мукъут болуб чырпыгъа чабды, эм кёб турмай ючюсю да эски амбарны къатына келдиле. Былайда алагъа Расма тубеди.

Къаллай къууанчыкъда тубешдиле шуёхла! Алагъа бир-бирлерине кёб жангы зат айтыргъа керек эди! Алай Праудын къонакъланы амбаргъа, ашыгъышлы, ашырды.

Карлис жукълаб эди. Аны сакъалчыгъы энди таза жюлююб эди, эм аны себебли ол бек жаш кёрюне эди.

Майга ундурукъ къатына шош олтурду.

— Ма, кесигиз кёресиз, иги болады! — деди хуторну иеси. — Андан сора сизге не керекди?

Жаралы кёзлерин ачды, жингириги юсюне кётюрюлюб, сейирсиниб айтды:

— Сен келдингми?!

— Жат, жат Карлис, — деди кыыз, эм инбашына акъырын тие, аругъанны ийнакълаулу жастыкыгъа жатдырды.

Карлис Майганы къолун тутду. Илмар бла Коля бир-бирге къарашдыла эм нек эсе да ала шёндю юй башына къарасла игиди деб ойлашдыла. Майга Карлисни башын

къучакълаб, мангылайындан упба этди. Расманы, къайгъыдан, тамагъында не эсе да дыгъыл этгенча болду, Праудын'а шош айтды:

— Заман кетиб барады, ахшы господинле, кетерге керекди!

Майга къобду да анга кесини гитче къолчугъун узатды.

— Сау болугъуз, бек сау болугъуз, жолдаш!

— Да ол неди, — деб Мартын мур-мур этди. — Ауругъан адамгъа болушханма, андан сора этгеним жокъду. Алай сиз терк кетсегиз игиди!

— Къайгъы этмегиз, — деди Майга, — бек къысха заманны ичинде биз аны мындан алырбыз!

— Не?! — деб Мартын огъурсузланыб къычырды. — Мен аны алайлай жибериргеми — иги болуб къалгъынчымы? Мен адам болмай, жаныуармы болгъанма?!

— Адамла хар тюрю боладыла. Бери кѣб тюрю адамла келирге боллукъдула, — деб унамады Майга.

— Бу жаш кеси аллына жюрюрча болгъунчу мында къаллыкъды, — деб тохтады Праудынъ. — Ангылашындымы? Сизни бла агъачлада айланнгандан эсе, ол тюрюрек боллукъду. Аны бла бир кишини иши жокъду. Ол мениди... къарындашымдан туугъанды. Болду. Энди уа ашыгъыгъыз.

— Сиз энгда да бир кере сау болугъуз, — деди Майга. — Сиз керти окъуна иги адамсыз.

Мартын къайгъылы, ангылашынмагъан сагъайыулу акъылдан толу болуб, юйге къайтды. Ол кесини ызындан эшикни этер этмез, Анна кесин анга атды:

— Мартын, бу зат къачан бошаллыкъды?

— Санга не керекди? — деб Праудынъ тунукъ сорду.

— Мен мындан ары былай бла болаллыкъ туююлме! Хар минутдан полицейле келедиле деб къоркъама. Ол адамны бизден кетерсинле!

Мартын къатынына къарады, эм аны кѣзлеринде къурч, сууукъ жылтырауукъ кѣрюндю.

— Ол мында къаллыкъды. Ангылаймыса, къаллыкъды, ибилис битеу кесини шайтанлары бла окъуна бери келсе да! — деб Мартын жундуругъу бла столну урду.

Анна артха туракълаб, эрине сейирсиниб къарады. Аны бла аллай зат бек аз болуучу эди.

Оналтынчы башы

ПАРТИЗАНЛЫ АГЪАЧДА

Ахырында Илмар бла Коля кёбден бери умут этиб тургъан, партизан лагерге тюшдюле!

Башынгы эншге ийилтмей кирмезча, тар жер-юйчюк-ле; урушда табылгъан сауутланы жарашдыра, эртденден ингирге дери эки партизан чёгюшчюк-ле бла темир тюйген тауушу бла сауут мастерской; эр киши кёнчеги эм бийик башлы, батхакъда кийген чурукълары бла, бурма чачлы, кюлкючю, сау кюнню микрофоннга тохтаусуз: «Мен— Ромашка, мен Ромашка. Алыб башлайма», — деб, къыз олтургъан радиостанция: — бары да мында сабийлени эслерин кеслерине бура эдиле.

Артыгъырагъ'а жашчыкъланы кесине шок атхан жер тарта эди. Мында отрядны жаш урушчуларын атаргъа юйрете эдиле. Коля бла Илмар шок атыучуладан бла аланы сауутларындан къызгъанч къарауларын сагъатла бла айырмай эдиле. Ахырында, алагъа да кезиу къачан

жетерикди? Алай жашла кимге айланыб сорсала да ол соруугъа, тюз жауаб алалмай эдиле:

— Тохтагъыз... Жетиширсиз... Командирни буйругъуна кёре...

Жашчыкъланы, аладан сора да, Ваня Губарев, Оскар Валдманис эм Андрей Скудра деген жашаулу, мудах элчи жашагъан жер юйге сыйындырдыла. Жер юйде дагъыда бир урушчугъа жер бар эди. Биринчи кюн окъуна Ваня Губарев жашлагъа, ол жер Карлисни жериди деб, ангылатхан эди. Ол, ол атны айтханына кёре, сабийле, Карлисни мында уллу намысы жюрюгенин ангылагъан эдиле. Разведка къауумну ол таматасы болгъаны билинген эди.

Скудра кесини мудахлыгъы эм тюрлю бёркю бла сабийлени олсагъат окъуна эслерин кесине бургъан эди. Отрядда партизанла фуражка да, папах да кие эдиле, ахыры да бети, тюрсюню онгган ысхарла къалпакъла бла омакъланганла да бар эдиле. Барындан да бег'а партизанла, акъ болгъунчу бети кетсе да, аскерчи пилотканы кьерге сие эдиле. Андрей Скудраны бёркю, ол баш кийимлени бирине да ушамай эди. Бек башында такъырланыб бийик чукую бла, кенг къанатлары жел эте, мангылай башында уа уллу беш къыйырлы къызыл жулдуз тигилиб эди.

Илмар ол баш кийимни биринчи кёрген заманда, ол Колягъа айтхан эди:

— Къаллай тюрлю бёркю, къарачы.

— Аны не тюрлююгю барды? Ол будённовкады, — деб ангылатханды Коля.

— Къаллай будённовка?

— Да, шлём. Аллайланы бизникиле граждан урушда акъланы ууатханда кийгендиле. Аллай бёрклени будённовчула эм битеу да Къызыл Аскер кийгендиле. Мен суратлада кёб кере кёргенме. Ол анга къайдан чыккъанды?

Ол соруугъа алагъа бир белек кюнден сора жарашыулу Губарев Ваня жауаб этген эди.

Андрей Скудрагъа жыйырма беш жыл болгъанда, Октябрь революция болгъан эди. Ол заманда падчахлыкъ правительство къурагъан латышлы стрелок полкланы биринде ол солдат болуб къуллукъ этгенди. Гулбенли жалчы Андрей Скудра батальонда кесини нёгерлери бла бирге революция ючюн кюрешген аскерлени тизгинлеринде кёрюнгенди.

Ол, Кремльни сакълагъан, латышлы аскер бёлюмледе

кзуллукуь этгенди эм бир ненча кере Ленини жууукъдан къараб кёргенди. Латыш стрелок дивизияда ол Уралда Колчакны, Украинада Деникинни бандасын, Перекопда врангельчилени ууатыуда болгъанды.

Уруш бошалыб, кърал ишни кзулгъа алыб тебрегенде уа Скудра юйюне тансыкъ болуб башлагъан эди. 1920-чы жылда ол туугъан Гулбен волостуна къайтхан эди. Кёб турмай ол уллу болмагъан жер алыргъа онг табды, эм алгыннгы жалчы, битеу акъылын кесини энчи мюлкюне бергенди.

Ол, кесини жаш жылларында къатышхан, революцияны эм аны урушларын хар заманнга да унутханча кёрюнген эди. Алай уллу кюбюрюнде, эски быстырланы тюрюнде, эски кёксюл будёновкасы тура эди.

Скудра кыйналыб жер сургенди, мирзеуюн жыйгъанды, иги кумалы ийнекле кзураб, кызычыгын багъыб тургъанды. Ол, мудахлы, жангыз адамны, бары эсин да кесини ишине бергенни, дуньяда, аны анасы ёлгенден сора юйню бийчеси болгъан, бийик санлы, кёксюл кёзлю, жырчы, Эрна деген кызындан уллу кзууанчы болмагъанды.

Латвияда совет власть тохташханлай, хар жерде жангы жашау жашнаб тебрегенлей окъуна, жарашыулу, хар ишге да хазыр Эрнаны элден адамлагъа тартыб тебрегенди. Ол эл советни къагъытчысы болуб ишлегенди эм волостда комсомолгъа биринчиледен бири болуб киргенди.

Фашистле киргенден сора ючюнчю кюнде Эрна Скудраны, ол жерли кулакны жашлары, полицейле инжиулю ёлтюргендиле. Эки кюн озгъандан сора уа, ол полицейле ичги ичген жерден келе тургъанлай, аланы алларына, жол жанында хансла ичинден, башында да бир тюрлю бёркю — тёппесинде чукую бла, эм къанатлары бла да, бир адам чыккъан эди. Ала эсиргенден кёзлерине кёрюнеди деген умут этген эдиле, алай аланы эллилери — Андрей Скудраны шагърей ауазын эштгендиле:

— Ма бу сизге Эрна ючюндю. Бандитле, юлюшюгюзню алыгъыз!

Андрей шкок бла эки кере атханды — эки полицей да жауундан мылы жерге жыгъылгъандыла эм экинчи ёрге кюбмагъандыла. Андрей Скудра уа агъачха кетгенди. Ол бир талай ыйыкны кеси аллына айланыб, кеси жангыз къалыб жолуккъан гитлерчилени марлаб ёлтюрюб айланганды. Бир жол къагъышыуда аны жа-

ралы этгендиле. Ол кючюнден келген къадар артха сюр-келгенди, артда уа эс ташлагъанды. Аны «Гитчечикни» отрядыны партизанлары табхандыла. Скудра бек терк окъуна иги болгъанды. Ол жангы нёгерлери бла терк келишиб, бир ненча кере кесини эртдегили жигитлик сынаулары бла алагъа болушханды. Алай Скудра, алынча мудахлы эм тынгылаулулай къалгъан эди.

Будёновканы нек киеди эм жыйырмадан артыкъ жылны ичинде къалай сакъланнганды деген соруулагъа, Скудра бир сёз бла жауаб эте эди:

— Аны сёзлюгю жокъду.

Алай кесини ол эски бёркюн, къаллай да болсун, башхасына алышыргъа унамай эди.

Скудра аз сёлеше эди, жерни юсюнден, ахшы тирлик алыуну, къайсы ууахтыда урлукъ себерге — ол кёк кюкюреу болгъунчуму не да кюкюрегенден сорама, балтуз чюгюндюрню къалай ёсдюрюуден Валдманис хапар башласа, ол бираз кирпилдеб сёлешиб башлай эди. Ала экиси да Валдманис бла даулашыб бири-бирини сёзюн бёлюб башлай эдиле. Эки элчи да кеслерини юйреннген жер ишлерине тансыкъ болгъан эдиле.

Бир жол Валдманис умутланыб айтды:

— Эх, фашистлени теркирек къыстасакъ эди, андан сора жерибизни ишин да къолгъа алыргъа боллукъ эди. Тюзмюдю, хоншум? Қъыркъынчы жылдача, бизге жерни къайтарыб берирге керекдиле да? Ол заманда манга бир иги жер жетген эди: — жер туююл — сары жау! Аллын манга берген жерни манга беригиз деб тилерикме. Берирле да, хоншум?

— Акъылсыз адамса сен! — деб Скудра башын чайкъады. — Фашистлени къыстаргъамы? Угъай, къарындашым, къыстагъан — ол азды. Аны бла энди сен мени тынчайталмайса. Мен аны тамыры ёсген жерге дери барыргъа керекме эм ол тамырны суууруб чыгъарырга. Билемисе хансланы къалай чыгъарадыла? Жерни башында аллай кир зат бир заманда да туумазча. Ма алай этгенден сора, къолларынгы да жуу да ишни къолгъа ал. Ол заманда мен да терек бахчаны къолгъа алырма.

Ваня Губарев'а, сары мыйыкълары бла акъсыл чач, башха тюрлюдю — жарыкъ, адамгъа кесин жарашдыргъан, жаш адам эди. Аны орус болгъанын, къызыл аскерни ефрейтору болгъанын жашчыкъла билгендиле. Жаралы болуб гитлерчилеге пленнге тюшгенди, алай андан

къачыб партизанлагъа къошулгъанды. Уруш башланьрдан бир жыл алгъа ол ремесленный училищаны бошагъан эди. Губарев жашчыкъла бла терк шагърей болуб, эм кесин тюз аланы тенглерича жюрюте эди. Ол минг бла бир жубанчлы историяны биле эди, кесини эки къолу бла сора фин бичагъы бла дуньяда не тюрлю затны да эте биле эди, алагъа къошакъгъа футболну да бек сюе эди. Урушха дери, кертиди, ол заводну командасында онг жанында жарты къоруулаучу (полузащитник) болгъанды, алай къысха заманны ичинде орта чабыуулчу (центр нападения) боллугъуна ийнаныб эди. Футболну юсюнден поэт кибик айтыучу эди. Губарев Ленинградны «Зенит» эм Москваны «Динамо» командаларыны тюбешиулерини юсюнден къайгъылы эм къызыу айтыб башласа, жашчыкъла солууларын тыйыб тынгылай эдиле.

Ол юзmez юсюнде оюнуу къалай ойналгъанын сызлай эди, аны айта туруб, битеу акъылын анга буруб, къызынса, сабийлеге хапар айтханын унутуб, секириб къобуб, кеси футболну, «тоб атылгъанча», «Динамо»-ну чабыуулчусу къалай кючлю ургъанын, эм аны бла оюнда хорламны тохтатханын, кеси кёргюзткючю эди.

Коля бла Илмар, Ваняны юсюне-башына керти да иги къарагъанын, кеслерини лагерде тургъан ал кюллеринде окъуна эслегендиле. Кёлеги да, бети онган кёнчеге да хар заманда ариу жууулуб, итиу урулуб эдиле, кёлек жагъасыны ичинден тигилиучю акъ быстырчыкъны акълыгъы, бойуну кюннге кюйген багъыр бетлилингин, бютюн шарт белгилей эди. Уруш жумушундан къайтханда, Ваня бек алгъа кесин тазалауну эм жылтыратыуну башлаучу эди. Мыйыкъларына ол башхача эс буруучу эди.

— Эх, барысы да алай туююдю! — деб Ваня, гитче тёртгюл кюзгючюкге къараб, кесин сымарлай эм мыйыкъларынын эсги тиш щётка бла сылай, жарсыулу айта эди. — Мен айтханча туююдю! Алай болса да къайгъырмаз, танка аскерледе алай да низамлыды. Тюзмюдю, жашла?

«Танка аскерледе низам» — деген, Губаревни суйген сёзю эди.

— Айтчыгъыз, сиз танкачымысыз? — деб, Илмар бир жол сейирсинди. — Сиз танка аскерледеми къуллукъ этгенсиз?

Ваня къым-тым этди.

— Хау, эсе да, угъай... Тюзюрек айтханда, ёзенлени падчахында — пехотада. Аны уа мен бош алай...

Губаревни хабчюк машогунда чурукъларына эки щётка, ол бир заманда да ачмагъан, чурукъ жауу бла коробка туруучу эдиле.

— Эртдеди, — деб ол белгисиз айтычу эди, — жетер кесини минутуна.

Ол машокда, кюзгюча жылтырагъан, хром башлы чурукълары сакъланычу эдиле. Губаревни мюлкюнде аладан багъалы заты жокъ эди. Тазалыкъны эм тизгинликни алай суйген Ваня, бир заманда да ол омакъ башлы чурукъларын киймей, къуру да душмандан тюшген эски эм ушагъысыз чурукъланы кийгенине, жашчыкъла сейирсиниучю эдиле.

Къалай эсе да бир жол тас болгъан, ийнелери эм халылары бла коробканы излей, Ваня кесини хабчюк машогуна ичиндегилени кётюртмени юсюне тэкдю. Къангагъа хром башлы чурукъла да тюшдюле.

— Иги чурукъладыла, — деди Коля, — тутумлудула.

— Быланы бир заманда да нек киймейсиз? — деб, Илмар сансыз сорду.

— Некми? — Губарев алайына безрегенни къойду, — нек десенг, ала бир заманны сакълайдыла. Ант этгенме. Гитлерчиле ахыры да ууатылыб, бизникилеге туберге баргъан заманда киерликме. Ангылашындымы? Толу жылтыраулары бла. Партизанлада къаллай низам болгъанын кёрсюнле.

— Танка аскерледеми? — деб, Коля кесин тыялмады.

Алай Губарев лакъырдыны къабыл кёрмеди. Аллыпча, оюнсуз башлы чурукъланы аякълагъа чёргеучю артыкъгъа жюрютген быстыргъа ариу чулгъаб машогуна салды.

Ваня Губарев ингирикде кесини бош заманын «Ромашканы», эсе да радистка Вия тургъан жер юйчюкню къатында оздура эди. Жер юйчюкге аны, эшта да, жибере болмаз эдиле. Жер юйчюкню къатында тюкгючге олтуруб, Вия жырлагъан жыргъа башын да ёрге кётюрюб, сагъышлы тынгылаучу эди. Бир-бирде уа Ваня анга къошулуб жырлаб башлаучу эди.

Алайына, радистка жырлагъанын тыйыб, жер юйчюкден кычырыучу эди:

— Тилейме, тохтарынгы, менде приёмду!

Ваня терен ахтыныб тохтай эди. Бир-бирледе уа Вия жер юйчюкден чыгъычу эди.

— Вия, Вия, Вия бурма чач! — деб Ваня ол заманда, ахтыныб, айта эди. — Сиз алакат ариу жырлайсыз, адам жүреги таш болмагъанын ангыларгъа уа сүймеймисиз...

— Ташны юсюнден мен билмейме, — деб Вия латышча жауап бере эди, жырларгъа уа суюме. Гитара согулгъанда жырлагъан кёб кере да иги болур эди. Мени юйде алакат гитарам бар эди.

Валдманисни къатыны, тетушка Дзидра, партизанлагъа аш хазырлаб, эм аланы инакылаб «жашчыкъларым» дей эди. Мында, лагерде, ол къалай эсе да тюзелиб, кирпичдеб турады. Бир жол жашчыкыла аны, тюш азыкъ жарашдыра тургъаныллай, бир къууанчы жырчыкыны жырлагъанын да эштгендиле. Майга аланы, тетушка Дзидрагъа болушургъа деб, салгъан эди, эм эки жаш жигит уруш жигитликле этерге умутлагъанла, жүреклерине къыйын тийсе да, партизанланы шорпаларына сагъатла бла картоф тазалай эдиле.

Губарев, Валдманис эм Скудра, алайына, жер юйчюкден кетиб, бир эки — юч кюнден дагъыда билмей тургъанлай, арыб, юслери кир болуб, сакъал басыб, къайтычу эдиле, эм сау суткаланы жукълаучу эдиле. Жашчыкыла Губаревха илиниучю эдиле:

— Сиз бизни биргегизге нек элтмейсиз?

— Буйрукъ болмагъанды, тохтагъыз, — деб жауап бере эди Ваня.

*

Бир жол эртденликде, жаш нёгерле тетя Дзидра аш биширген жерге мудах болуб бара эдиле. Ала радиостанция болгъан жер юйчюкге жетгенлеринде, андан радистка чабыб чыкъды. Аны чач бурмалары, жаулукъ къысылмагъан башында къууанчы секире эдиле.

— Жашчыкыла, ура! — деб радиогарамма къагъытны байракъчыкыча булгъай, къыз, чабыб бара, къычырды. — Ура! Бизникиле Днепрден ётгендиле! — деб, командирни жер юйчюгоне ташайды.

Илмар нёгерини женгинден тартды:

— Коля, жюр командирге барайыкъ да айтайыкъ... Биз кухняда атылгъанлай не заманнга дери турлукъбуз?

— Командиргеми? — деб, Коля сейирсинди.

Ол отрядны командиринден къоркъгъаны ючюн туююл эди, алай, аны аллында уяла эди. Жашчыкыла Фрида

рих Берзкалннге аз тюбей эдиле: ол бир жол партизанла бла кетсе, бирде уа хоншу партизан отрядны штабына бир башха жанына кете эди. Командирни аладан сора да кёб иши болгъанын эм аны ауур адам болгъанын жашчыкъла биле эдиле.

— Ахшы, къалай болса да барырбыз, — деб, Коля ыразылыгъын билдирди. — Тамбла не да бирси кюн.

— Тамбла угъай, ма бусагъат, — деб, Илмар къадала эди.

— Сен да къалай айтаса!.. Болса да, жюр, — деб, Коля командирни жер юйчюгуне таукеллениб тебреди.

Эшикден кирген жерде сабийле сирелдиле. Андан чабыб чыкъган, къууанчлы Вия, аланы юслерине абыныб, жыгъаргъа аздан къойду.

Фридрих Янович, ол сагъатда, къарай тургъан суратны да бир жанына салыб:

— Хы, не дериксиз, нек келгенсиз? — деди.

Сабийле эшикден кирген жерде сюеле эдиле. Коля мангылай тюбюнден къараб хар затны кёрген эди. Жер юйчюкде командирден сора жалан да Майга бар эди.

— Сиз неге къоркъасыз? — деб, Берзкалн сорду. — Чакъырылмай келгенден ары, айтыгъыз.

Илмар алгъа атлады:

— Биз къоркъмайбыз... Бизге картоф ариуларгъа нек тюшгенди?.. Биз энди гитчечикле туюклубюз...

— Бек алгъа сизни низамыгъыз жокъду, — деб, командир суху сёлешди. — Неди аны магъанасы: биз аны этмейбиз, биз муну жаратмайбыз демеклик? Сиз кимсиз? Партизанламысыз? Буйрукъ алгъанмысыз?

— Биз бери аны ючюн келмегенбиз, — деб, унамады Коля. — Бизни заданиягъа нек элтмейдиле. Биз кимден осалбыз?

Берзкалн башын чайкъады:

— Алай, алай. Заданиягъамы сюесиз? Гитлерчиле бла урушургъамы? Жигитликни кёргюзтюрге, алаймыды? Эх, жашчыкъла, жашчыкъла!

Ол стол юсюнден суратны алыб, бир къауум минутну тынгылагъанлай къараб, сора жашчыкълагъа узатды:

— Ма, дагъыда аллай бир гвардеец. Бу да мени бла къалыб, гитлерчилени уатыргъа айта эди...

— Бу сизни жашыгъызмыды? — деб, Илмар адебли сорду.

— Мени тамата жашымды. Сизни бла тенгди. Аллай да жигитлиги. Эм билемисе, Майга, — деб, Фридрих

Янович кызы таба айланды да, — атасы да анасы да устазла болгъанлары бош эди, юйде ючлеге окъуй эди. Анда Алтайда уа жалан да тёртле бла бешле келтиреди. Кыатыным жазады: окъуугъа бек къадалады деб. Ма, нёгерле, ишлени болуму. Сиз'а сора, шёндюю халигизге ыразы туююсюз?

— Биз заданиягъа сюебиз, — деб, тунтуйракъ болуб, Коля ачыуланыб, жауаб берди.

— Разведкагъа... Губарев Ваня бла... — деб, Илмар Коляны айтханына ыразылыгъын билдирди.

Берзкалн суратха дагъыда бир кере къараб, жангыдан, аллында сюелиб тургъан жашлагъа къарады.

— Билемисе, нёгер — деб Берзкалн жангыдан Майгагъа бурулду, — биз бу жашчыкъланы юсюнден, кертиси бла, бир къауум затны ычхындыргъанбыз.

Коля бла Илмар башларын бир жолгъа кётюрдюле.

— Мени айтыргъым, — деб, Берзкалн андан ары айтады, — жашчыкъла бизге тюшген эселе, эм биз шёндю аланы уллу жерге иялмагъаныбыз себебли, аланы окъутур мадар этерге керекбиз. Алай болмаса, гитлерчилени кыстасакъ школланы ачарыкъбыз, ол заманда уа бизни жашчыкъла эки жыл артха къалыб табыллыкъдыла. Ол неге ушайды? Кыалай дериксе сен, жолдаш Страут?

— Мен ол затны юсюнден сагъыш этгенме, — Фридрих Янович, алай къалай эсе да...

— Алай эсе башла. Ол иш санга къошакъ иш болсун. Кысхасын айтханда, партизан деген усталыгъыбыз — ууахтылы усталыкъды. Мен, сёз ючюн, классха кириб «Сабийле, салам! Биз аллын не жерде тохтагъан эдик?» деб айтыр кюнюмю бек кюсеб турама.

— Ахшы, — деди Майга, — мен сиз айтханны ангыладым, жолдаш командир. Мен аны толтурурма!

Алай бла, командир бла сёлешиулери, нёгерле сакъламагъан зат бла бошалды. Берзкалнны айтханы тохтаусуз эм заманында толтурулунургъа керекли болгъанын жашла биле эдиле. Аны себебли боюн салыргъа тюше эди.

Аллын нёгерле окъууну суйсюнмейирек, жалан да буйрукъгъа боюн сала башлагъандыла. Алай хар кюнден окъуу игиден-иги кёрюне башлады.

Бир жол, урушда, Майга Страутну аягъына жара тюшдю. Жарасы артыкъ къоркъунчлу болмагъаны ючюн,

Майга жер юйчюкде жатханлай, жашчыкъланы окъу-тууну бардыра эди.

Дерслени биринден сора ол Илмаргъа айтды:

— Илмар, менде санга бир жангы хапар барды.

— Атамы юсюнденми? — деб жашчыкъ эследи. — Къайдады ол?!

Майга ёрге кётюрюлюб аны къучакълады:

— Сен не да болсун къайгъы этме. Бары да ахшы болур. Сени атанг керти окъуна бизни хоншубуз отряд-да урушуб тургъанды. Алай урушууда аны жаралы этгендиле, артда уа, аны самолётха миндириб Уллу жерге ётдюргендиле, ангылаймыса, ары кюн чыгъыш жанына. Аны анда кереклисича сау этерликдиле. Биз Москвадан сурагъанбыз, эм аны бусагъатда къайда болгъанын къысха заманны ичинде билирбиз.

Атасын терк кёралмазлыгъы Илмаргъа бек къыйын тие эди. Алай мудах болургъа заман жокъ эди. Тётушка Дзидрагъа болушургъа, Майга Страут бла окъургъа, дерслеге хазырланыргъа керек эди. Иш кёб эди. Мудах болургъа, жалан да, партизанла урушха кетгенде, лагерде адам къалмагъан заман къала эди. Ол кезиуде агъачны тауушу уллу болгъанча кёрюнюб, лагерде къалгъан партизанла уа сёлешиучюлеринден эсе гитче сёлешгенча кёрюне эди.

Илмарны Ригада, юйюнде мамырлы тынч жашауу, бусагъатда анга керти болмагъанча, къалай узакъ кёрюне эди! Ол зат бары да керти окъуна болгъан болурму? Гитче жарыкъ комнатачыкъда терезеден къараб уллу каштан терек да, чыммакъ акъ жатхан жер да, эм хар заманда не зат болса да бир иш бла кюрешген анамы ийнакълаулу жарыкъ бетн да? Илмар лагерде алай жарашханды, жер юйчюкню жарты къарангылыгъына эм жер юйчюкню салкъынлыгъына, отну ачыракъ тютюнюне не да болсун лагерни битеу къыйын жашаууна алай юйреннгенди, аны юсюне атасын, анасын эм Янисни бери келтирселе эди андан башха анга бир зат керек да туююл эди.

Бир жол кече лагерни башы бла самолёт учду. Ол атдырыучу затла эм дарманла бла бир къауум къысымла атыб, кечеги кёкде тас болду. Эртденликде уа жашчыкъла тургъан жер юйчюкге Майга келди.

— Илмар, — деди ол босагъа юсюнден окъуна, — мени уа санга бир затым барды. Билчи, неди? — Ол къолун аркъасында тутта эди.

— Письмомуду? — Илмар, кьайгыдан кьарыусузулана, ийнаныргъа да кьоркьа, сорду.

— Тюздю. Письмоду. Алай алыкъа атангдан туююлдю. Мында не жазылгъанына тынгыла: «Суралгъан кьагъытлагъа кёре тохташдырылгъанды, партизан отрядны урушчусу Петер Розитис госпиталдады, сизни сурауугъузну ары жибергенбиз. Аны адреси: «Полевая почта 558 049».

Алай Илмар энди тынгыламай эди.

— Берчигиз! Берчигиз! — кесин Майгагъа атыб, аны кьолундан кьагъытны сермеб, жазылгъан кьауум тизгинчиклени, кьайтарыб окъуб башлады.

Ол эртденликде окъуна Илмар атасына письмо жазды. Ол письмосу бек узун болур деб оюмлагъан эди. Ол битеу неге тюбегенин айтыргъа суюе эди. Алай жашчыкъ, асыры кьайгыланнгандан, жазалгъаны бек аз эди:

«Багъалы атам, салам! Мен сени табылгъанынга бек кьууаннганма. Анамы бла Янисни уа кьайры эсе да элтгендиле, мен ала кьайда эселе да билмейме. Атам, сен кьалай жашайса? Мен партизан отрядда жашайма. Биз мында Коля бла окъугъан окъуна этебиз. Коля — ол мени жолдашымды. Алгъын'а биз аны бла убежищада эдик, андан да алгъаракъда уа фашистлени лагеринде эдик. Атам, анама бла Янисге бек тансыкъ болгъанма. Атам, мен сени кёрюрге бек суюеме».

*

Бир жол Губарев, Скудра, Валдманис эм дагъыда эки партизан кьатышхан атдырыучу группа, баш таш жолда гитлерчиле кёб болмай ишлеген жангы кёпюрню жокъ этерге кетдиле. Ол кёпюр, ай бла жарым мындан алгъа, партизанла атдыргъан кёпюрню орнуна ишленген эди.

Белгиленген заманнга группа базагъа кьайтмады. Жашчыкъла кьайгыдан, кеслерине орун табмай эдиле. Ваня бла аны нёгерлери гитлерчилени кьолларынамы тюшген болурла?

Ингирде жер юйчюкге радистка келди.

Атдырыучула кьайтмагъанларын билиб, ол жер юйчюкден шош кетиб бара, босагъа юсюнден бурулуб эм жазыкъсыныулу ишарыб айтды:

— Бюгюн мени уа туугъан кюнюмдю! — деб жер юйчюкден чабыб чыкъды.

Атдырычула белгиленген болжалдан артха эки суткадан сора келдиле. Бары да сау-саламат эдиле. Жалан да Ваняны башында акъ байлаула кёрюне эдиле, сол кёолу да байланыб эди. Аны аркъасында, къара лакдан жылтырагъаны перломутр бла къуюлгъан, бек иги уллу гитара тагъылыб эди.

Жашчыкъла кеслерин шуёхларына атдыла:

— Сени башынга не болгъанды? Жаралымы этгендиле?

Ваня, сан этмеулю, кьол силдеди.

— Бошду, тырналыуду. Сиз гитарагъа къарагъыз. Игимиди? Жюрюгюз, командир келгинчи.

Ол жашланы тюзюнлей радистканы жер юйюне элтиди. Былайда Ваня жюрюгенин шош этди:

— Мен ийнанам, сизни кёлюгюзге тиймез да, сиз ариу хауада мени бир кесек сакълагъыз десем?

Ол инбашындан гитараны алыб, жиблерине акъырын тийиб, жер юйчюкге атлады.

Ваня андан бек терк чыкъды. Босагъада бир кесек тохтаб, кёзлерин кёкге къаратыб, юч бармагъын аузуна сугъуб, жашланы къулакъларында зынгырдарча сызгъырды. Артда Ваня жашланы къатына чабыб, кычырды: «Келигиз тутушайыкъ! Сиз ненча бола эсегиз да, жангыз биреуге чыгъыгъыз!»—Эм, жангыз онг кёолу бла кюреше, аланы къар юсюне атыб башлады.

Къууанчлы кюрешуню, командирни, штабны жер юйчюгюне мычымай келсин деген буйругъун Ванягъа бериб, Валдманис бузду.

Ингирде уа лагерде битеу жыйылыу болады деб билдирген эдиле. Къарт ёлкала эм наратла бла къуршаланган уллу ачыкъ ёзенде битеу отряд, къалаурладагъыладан бирсиле, тюз тёртгюл мюйюшлю тохтадыла.

— Тюз туругъа! — сууукъ хауада уллу болмагъан ауаз бла, алай айыртмалы эшилди.

Тёртгюл мюйюшню ортасына Фридрих Берзкалн чыкъды.

— Жолдаш партизанла!—деб башлады ол, аллына сухуракъ къараб.— Мен сизни жыйгъанма, уруш заманда кесин кечирилмезча жюрютген, бизни отрядыбызны урушчусу Иван Губаревни юсюнден буйрукъну билдирир ючюн... Губарев, юч атлам алгъа!

Ваня юч атлам этди эм хар барысыны аллында ачыкъ сюелди.

— Бу урушчу,— деди Берзкалн,— уруш буйрукъну бузгъанды. Биз сизни бла гинжи ойнамагъаныбызны эм жалкъауланмай, бизни Ата журтубузну къанлы душманлары бла къаты, огъурсуз кюрешиуню бардыргъаныбызны унутханды, битеу ишибиз битеу акъылыбыз ол багъалы борчха бойсунуб болургъа керекди. Партизан Иван Губарев ол затны унутханды. Женгил акъыллылыкъ бла, керексиз батырлыкъ бла, ол группаны командири болгъанын унутуб, керексиз жерде кесини жашауу бла ойнагъанды. Ол, бусагатда аны жашауу халкъныкы болгъанын, бизни ишибизники болгъанын унутханды. Анданда озуб: ол тѣзюб болмагъан женгиллиги бла, битеу кесини группасын палахха къалдырыргъа аздан къойгъанды... Урушну кезиунюне жараматгъан, халкъ дертчиге ол орун болмагъан иши ючюн, партизан Иван Губарев, партизан урушну заманында эм партизанланы кюрешинде болумгъа кѳре, тийиншлиди бек баш азаб — ѳлтюрюуге...

Алайына Илмар, анга солургъа хауа жетмегенин ангылады. Ол, къурушулгъанча болуб, тѳкюрюгюн жутду.

— Алай,— Берзкалнны биягъыча ауазы къаты кечгинликсиз чыгъа эди,— Губаревни кѳб кере кѳргюзтген кишилиги ючюн эм хар берилген буйрукъну юлгюлю толтурууучусу себебли, кесини этген терслигин урушда жууаргъа эркинлик бериледи. Тазирине атдырыучу группаны командирини помощниги Иван Губарев ол группаны урушчусу болуб кѳчюрюлюнеди.

«Гитчечик» аз тохтаб, тизгинледе рахатлы солугъан адамлагъа кѳзлерин жетдириб, къарамын, сын къатыб тургъан, Губаревда тохтатыб айтды:

— Андан сора да, къысха кюнлени ичинде Губаревха урушлагъа къатышыргъа эркин этилмейди.— Берзкалн алайына такъыр жумушакъ ауаз бла, атасыча ишарыб.— Бир кесек суусун, — деди.

Ингирде аланы жер юйчюгюне Вия келди. Ол къолунда жашлагъа таныш гитараны тутуб эди.

— Губарев жокъмуду? Да башха тѳйюлдю. Муну анга къайтарыргъа боллукъсуз. Ол гитараны ундурукъгъа салды.— Быллай саугъа ючюн сау болсун. Адамла жоюлургъа аздан къалгъандыла. Айыбды.

Ваня къайтыб келгенден сора кесини ундуругъунда гитараны кѳргенде, ауругъан адамча жыйырылыб, аягы бла уруб ундурукъ тюбуне кийиргенде, жиблери тарыгыу таууш этдиле.

— Санга алай керекди!

Ол сѳзлени гитарагъамы, огъесе Губарев кесини айтылгъанларын жашчыкъла ангыламадыла.

Сабийле андан сора Ваняны къатына барыргъа базынмай эдиле. Ол бир киши бла да сѳлешмей эди, анга айланыб сѳлешселе уа, алай къарай эди, андан ары сѳзню бардырыргъа сюегенинг тас бола эди. Губарев кесини тазирин бек къыйын кѳтюре эди.

Скудра, энди группаны начальнигине буюрулгъан, бирси партизанла бла бирге урушха кетгенде, Ваня кесине орун табмай эди. Ол не землякада къыстау жюрой эди, не да бѳркюн киерге да унутуб, сунмай тургъанлай кетиб агъач ичинде кѳб айлана эди.

Бир ыйыкъдан сора «Гитчечик» Губаревни, операциягъа къатышыргъа эркин этди. Скудра ол буйрукъну Ванягъа айта туруб, эсге салды:

— Алай менде сакъ бол, бир тюрлю хыпыярлыкъ этме. Мен телиликни сюймейме.

Ваня кесин къартха атыб, аны къучакълаб, жеринде тѳгерек айландырыб, артда уа тюз тохтаб къолун козырѳгуна элтиб:

— Тюз алайды, жолдаш командир, бир тюрлю хыпыярлыкъсыз, толу низам танк бѳлюмледе!

Эм аллынча, жашлагъа кѳз къысыб, кесини оюнлу ишарыгучусуца ишарды.

Губарев жангыдан аллынча жарыкъ, лакъырдагъа женгил эм адам кѳлюне тиймезча оюнчу болду. Санлы бирде, бирлери гитараны эсге тюшурселе, Ваняны бети огъурсуз, къаты эм такъыр жаш болмагъан хал ала эди. Илмар бир жол, эсинде бир тюрлю зат болмай, радисткагъа къонакъгъа барайыкъ не эте тургъанын кѳрейик дегенде, аны бети биягыча ала юйренмеген огъурсуз, ташча болгъан эди.

— Эсде тут, жаш,— деди Ваня:— Ол прогулкала бoшалгъандыла. Эм да сен аны юсюнден энди манга эскертме. Ол къолун гитарагъа узатыб, струнларын уруб, кесини сюйген жырларындан бирин жырлаб башлады.

Кетиу кечеге тохташыб эди. Расма ингирден окъуна кесини бакъгъан саусузуна суйдюмлю жарашдырылгъан бир къауум ич быстыр бла азыгъы болгъан чѳргемни келтиргеи эди. Карлис къызчыкъ бла суйдюмлю айырылды. Ол анга алай борчлу эди эм анга алай байлашханды! Расмагъа да къыйын эди. Карлисни кетгени бла бирге, ол анга багъалы болгъан адам айырылгъаны бла бирге, Коля эм Илмар бла байланган халыны да тас эте эди.

— Алагъа айт,— деди ол Карлиске,— унутмасынла.

— Айтырма, айтырма.— Карлис къызчыкъны кесине тартыб, аны уппа этди. — Эгешчигим, ала сени кибик бла махтаньргъа боллукъларын айтырма.

Расма кетди. Карлис эм ахырда саламлаша туруб, ачыкъ жюреги бла сѳлеширге суйген, хуторну иесини келир заманы жетген эди. Праудынъ келмейди. Анга не болгъанды? Ол сагъат жарымдан келмесе, сѳлешмей кетерге тюшерикди. Не табсыз болады!

Карлис тохтай да тынгылай, бир къабыргъадан бирине жюрюй эди. «Кетерге керекди!»— деб оюмлады ол, эм ол минутда окъуна аякъ тауушла эштди.

Мартын Праудынъ эшикни тауушлу эм кепнгге ачыб кирди. Ол босагъа юсюнде тохтаб, уллу ауазлы сорду.

— Эй, къонакъ, сен алыкъа мындамыса?

— Алыкъа мындама, алай кетерге тебрегенме. Сиз алгъаракъ келирге айтхан эдигиз да.

— Айтхан эдим,— деб ишарды Мартын.— Манга да кѳб зат берирге айтхан эдиле, берген'а бир затда угъай.

Ол Карлиске шинтиклик этген ящикни юсюне ауур олтурду. Фонарны мутхуз жарыгъы аны бетин аз жарыта эди. «Охо, къарындашым, сен'а эсириб кѳреме да!» — деб оюмлады Карлис. Ол бир заманда да хуторну иесин эсириб кѳрмегенди, шѳндю уа кѳресе. Узакъдан окъуна ийнси чыгъады...

— Дядюшка Мартын, замансыз ичгенигиз неди?— деб сорду Карлис.— Тамблагъа дери тѳзсенг эди уа?

— Тѳзсенг эдими дейсе?— Мартын ачыулу ишарды.— Хата сакълamay эсе уа?

— Да сизге не болгъанды?

— Ма!— Мартын къарамай къолунда бир къагъытчыкъны узатды.— Къара.

Карлис къагъытчыкъны алыб, жарыкъгъа тутду. Ол

Праудыни жашы Жанисден письмо эди. Ол, аны, кеси разылыкты легион «СС» дегенге зор бла алгъанларын, башха жюз санлы жаш тѣлю бла бирге казарма-лагъа беклеб, фронтха иерге деб къоркъутханларын билдире эди.

— Окъудунгму? — деб Праудынь сорду. — Ма санга, Мартын, алимли жашынг!

— Дядя Мартын, ол зат бары да хар бирибиз башха-башха жашагъаныбыз ючюндю. Хар ким кесини хуторунда. Бизге тиймесинле аны, башхала бла уа ишибиз жокъду дегенибиз ючюндю.

Праудынь кѣзюн бир жерден алмай, сагъышлы олтура эди.

— Алагъа ол зат кечилирге керек туйюлдю, — дей эди Карлис. — Бизни жерибизни тонаб, чачыб, жаш тѣлюбюзню союмгъа тазирсиз ийиб тургъанларын алагъа кечерге жарамаз. Ангылагъыз, дядя Мартын, бусагъатда хар бир тюзлюгю болгъан адам жау бла кюреширге керекди.

Мартын тынгылай эди. Эм аны не да ыразы болгъанын не да ахыры да тынгыламагъанын ангыларгъа къыйын эди.

Карлис Праудинни къатына жууукъ келиб, къолун аны инбашына салды:

— Да къалайды, дядя Мартын?

Праудынь партизанны къолун женгил къымылдауу бла тюртюб, тюз тохтаб, жумдурукъларын къаты къысды.

— Угъай! — деб къычырды ол. — Угъай! Кѣб айтыб кюрешме манга. Жашымы мен кесим къайтарырма. Ригагъа барлыкъма, жол табарма. Жалан да мени жолумдан шаштырмагъыз. Башымы айландырмагъыз! — эм дагъыда ящик юсуне ауур чѣкдю.

— Да алай эсе, — деди Карлис, — ишинги онглулугъун кѣр. Эртде кеч болса да адам кесини халкъындан бир жанында турургъа жарамгъанын ангыларсыз. Сау къалыгъыз, дядя Мартын, кѣрюшюрбюз!

Эшик къыжылдады.

Праудынь башын кѣтюрмей, бурулуб да къарамай олтура эди. Эм ахырында ол кючден-бутдан кѣтюрюлюб къарагъанында, амбарда бир киши да жокъ эди.

— Хм!.. «Кѣрюшюрбюз». Айтчы, тилейме, мен сени бла къайда тюбеширге боллукъма? Тутмакъда ишми? Ары уа мен хазырланмайма, манга мында да жетишеди иш. Айт-айт «Кѣрюшюрбюз!»

Ол кимни эсе да жумушакъ, алай тохтаусуз анга тийгенин ангылады.

— Мындагъы кимди, саиға не керекди?

— Ол менме, дядя Мартын, келигиз, Сизге жукъларгъа керекди. Мен сизни ашырайым, келигиз.

Мартын Расмагъа не эсе унамазгъа, аны бла даулашыргъа умут этди, алай къол булгъаб, къызчыкъны иибашына таяна, айтханын этиб къобду.

*

Августну къызыу кюн-ортасы. Бутакълы жеркни туюнде дерс бара эди. Майга урушдан жалан да тюне не къайтханды. Бек къызыу эди. Къызыулукъдан эм аязсызлыкъдан агъачны хар шыхырты бир инчге тауушха бурулуб, ол таууш'а тебретген этгенча къалкъыта эди. Наратланы юсюнде, кёксюлдюм, урходукга ушагъан, чайыр тамычылары кюмюшча жылтырай эдиле. Аны мысты ийиси агъачны шошлугъун ангылашынырча къалын эте эди. Ол шошлукъда устазны сёзлери узакъдача эм тунукъ эштиле эдиле.

Артларында шош атлагъан аякъ тауушла эшилдиле. Жашчыкъла сезимсизликни юслеринден силкиб, разы болмаулу мутхузландыла: энтда да ким болса да биреу аланы «партизан школарына» къараргъа келген болур. Жалан да чырмаб турадыла!

Устазны ауазы жарым сёзюнде бёлюндю. Илмар анга къарады. Ол, аланы башлары бла, Майга къайры эсе да къарагъанын кёрдю. Илмар артха къарады. Карлис нарат терекге таяныб тура эди. Сакъалсыз, гитче мыйыкчыкълары, бёркча каштан бетли бурма чачы, акъсылдым бети бла ол Илмаргъа, болмагъанча, жаш эм ариу кёрюндю.

— Кечгинлик тилейме, — Карлис ишарыб айтды. — Манга сиз мындасыз дегендиле. Чырмарыкъмамы?

Коля бла Илмар Карлисни къайтханына бек къууандыла, ол алагъа керти партизанла болургъа сёзсюз болушурлукъду!

Ол ингирде окъуна, ала ючюсю да жер юйчюкню къатында олтуруб, не этерге керек болгъаныны юсюндеи къызыу сёлеше эдиле. Алгъа жашчыкъла сёлешген эдиле. Ала бошагъандан сора, Карлис сау тютюн булутну бошлаб, аны къалай эриб, кёксюл женгил булутчукъ болгъанына къараб бошагъандан сора къарамын жашчыкълагъа бурду:

— Эх, жашчыкыла, жашчыкыла! Биз сизни бла пени юсюнден селешибиз! Ахшы, командир бла селеширме. Алай эсигизде тутугъуз, уруш этген — ол кыйын ишди эм аны этерге да билирге керекди. Иги къаты юйренирге керек боллукъду.

Карлис жашчыкъланы юйретиб башлады. Бир бош сагъаты болгъанлай окъуна, ол ала бла лагерни шкок атыучу жерине барыб, аланы атажурт сауутлагъа, трофейли сауутлагъа, автоматлагъа, пулемётлагъа окъуна юйрете эди.

Коля керохдан биринчи кере атханда, аны билек шаугютлерине къурч къарыу къошулуб, ол ёсюб эм батыр болгъанча кёрюндю.

Ол дерсле Илмарны да кесине тартдыла. Кертиди, керохну сампалын баса туруб, кёзлерин амалсызлы къыса эди, окъла уа айтылыудача «сютню ызындан» — бир жанына узакъгъа кете эдиле. Алай Карлис, жангы юйреннгенлени кёбюсю бла да алай болуучуду, терк окъуна тюзелирсе деб кёл этдире эди.

Бир ыйыкъдан Карлис кюч алыб, Майга да кирген, уллу болмагъан, группа бла кезиулю операциягъа кетди... Жашчыкъланы уа картоф ариуларгъа кёйдюла.

Партизанла къайтхандан сора жашчыкыла Карлиге: анда не бар эди, гитлерчилени къалай хорладыла? деб кёб соруула сордула.

Алай Карлис'а жауаб эте эди: «Кёрюсюз, жетишир-сиз» — деб сёзню башхагъа бура эди.

Майга соруулагъа арыгъан жауаб бере эди: «Ой, жашчыкыла, мен жукъларгъа нечик сюеме!» — деб, жер юйчюгоне кетди. Эртденликде уа жашланы жангы сорууларына ол алайлайын айтды:

— Аны юсюнден не айтырыгъы барды, дуньяда жашау былай иги болгъанда!

Эм алайына не ол, не бу демей, Илмарны къучакълаб, Коляны чачын тозуратыб жарыкъ кюлдю. Арт кезиуде жашла аны жарыкъ да, ариу да болгъанын эслендиле.

Оноулашхан этгенча партизанла бары да жукъ айтмай эдиле. Жалан да Ваня Губарев жашырын, Карлис эштмесин деб, анга жашырын къоркъаракъ къарай, жашлагъа диверсиягъа баргъанбыз кёпюрню атдырыгъа — энтда да биягъы Карлис кесини жигитлигин кёргюзтгенди, деб хапарлады.

— Ох, ол къалай батырды! Бир затдан къоркъмай-

ды! — махтаныулу айта эди Ваня, — бугъуб сакълагъан фашистлени юсюне чыгъыб къалдыкъ, къарангы, бетлери кёрюнмейди. Ала хыны кётюрюлюб: «Хальт, хальт!» — деб шкюкланы сампалларын таууш этдирди. Карлис'а бизге: «Жатыгъыз, тауушсуз болугъуз» деб шыбырдайдды. Кеси уа тюз ёре туруб, тюз патрульну юсюне бара, немецча айталгъан аманын айтыб: «Сиз не этесиз, аллай-быллайла! Сиз борчугъузну алаймы толтурасыз, бетсизле! Сизге жукъларгъа ким эркинлик бергенди, аллайла-быллайла!» Хаман айталгъан аманын айтады.. Белгилиди, ала бир кесек абзыраб, оюмлагъандыла — кеслерини къайсы болса да бир начальниклери келген сунгандыла. Ала эс жыйгъынчы, ол'а къатларына жетгенди. Экинсин да алайда жойгъанды.

Уллу ачылгъан кёзлери бла, солумай, Коля бла Илмар кеслерини тамата шуёхларыны батырлыкъ ишлерине тынгылай эдиле. Ма ол къаллай адамды!

Ол хапардан сора жашла Карлиске артыкъ сейирсиниулю эм артыкъ эс буруб къарай эдиле. Ала да анга ушашлы батыр эм женгил оюмлу болургъа сюе эдиле.

Алай лагерде Карлисни башха партизанладан айырмасы жокъ эди. Кертиди, ол кёб заманын сауутланы жамагъан мастерскойда ашыра эди, алай аны бла бир тюрлю жигитлиги болмай эди. Бир-бирде Карлис, Майга жашлагъа къалай дерс бергенине тынгыларгъа келиучю эди. Ол бир жанында олтуруб, тынгылаб туруучю эди. Бир-бирде эринлерин кымылдатыб, устазны сёзлерин къайтарыб айтханча этиучю эди.

Бир жол Колягъа бла Илмаргъа, жаш заманында анга кереклисича окъургъа тюшмегенини юсюнден айтды.

— Мени атам темир жолда жау сюртюучю болуб ишлегенди, юйдегиз'а — алты адам. Ол формада окъугъа ахча къайда табаргъа боллукъ эди! Тёртюнчю класкса дери кючден-бутдан окъугъанма, артда уа атам ишлерге депогъа элтген эди. Мен'а, жашла, окъуугъа бек къызыб эдим, гимназияда окъургъа нечик сюе эдим! Дедода сау биринчи кюнню жияб турдум. Оллахи! Экинчи кюн'а тирелиб тохтадым: бармайма, гимназиягъа барыргъа сюеме.

— Да сора уа не? — деб сорду Илмар.

— Да жукъда угъай. Атам мени тюйдю, артда уа ангылатды: «Гимназия ол бизге туюлюдю. Гимназия уллу ахча излейди. Сау бол де, сени жау сюртюучюню жашын

депогъа алгъанларына. Бек болмай къалгъанда бир усталыкъгъа юйретирле». Мен, жилямукъларымы сыйпаб, бурному сюртюб, депогъа кетдим. Не этерге къала эди да? — Карлис папиросу тартыб, тютюнюн ёрге ийиб, юйренгенича аны ызындан сагъышлы къараб турду. — Алай къайгъырмаз, ма фашистлени къыстасакъ, урушну бошасакъ, мен да, жашчыкъла, окъууну къолгъа аллыкъма. Ант этеме! Мен юлюшюмю алырма, анга ийнаныгъыз!

Кюнле оза эдиле. Шуёхла шкокдан, автоматдан атаргъа, немецли трофей керох-пулемёт жюрютюрге юйренгендиле. Ала кеслерин не тюрлю боевой операциягъа да хазыр суна эдиле. Алай аланы бир жары да алмай эдиле. Коля аны юсюнден Карлисге айтханда уа, ол хар заманда рахатлы жарыкъ адам, къашларын туюб хыны айтды:

— Мындан артхасында аны юсюнден мен бир жукъ эштмейим! Керек болса, иерле. Ангылашындымы?

Ол ингирде окъуна жашла жатаргъа жараша тургъанлай, Карлис жер юйге кириб, аланы башына чакъырды.

— Ма жашла, — деди ол суху ауаз бла: — агъач къалауур Озол гитлерчилени къолуна тюшгенди. Ол бизге хапар билдириб тура эди.

Жашчыкъла суу къуйгъанлай болгъан эдиле. Алагъа бек къыйын ангылашына эди къарт аппа Артур, жомакъдагъы кудесниклеге ушагъан, бусагъатда гитлерчилени къолунда болгъаны, ким биледи сау окъуна болмаз.

— Бусагъатда мен командирде болгъанма, — дей эди Карлис. — Ол айтханды, барындан да тюзю сизни Уллу жерге иерге керек эди, алай бизде самолётла къонмагъанлары себебли, суйсегиз-суймесегиз да бизни бла туругъа тюшеди... Къысхасын айтханда, тамбла эртденликде заданиягъа барлыкъсыз. Андан сора жукъ айтырыкъ туююлме. Ангылаймысыз? Қаллай эм къайры болгъанын артда билирсиз. Айтырыгъым ол эди, энди эркинсиз.

Жер юйчюкню тышында кюз-арты жауунларындан бири, тегерекден къуулгъан жауун жауа эди. Аны тохтаусуз жумушакъ юй башына тийген тауушуна тынгылай, Илмар оюмлаша эди: керти окъуна Коля бла ол бу тохтаусуз жауунда тамбла уруш операциягъа барлыкъ болурламы? Жангыз ол оюмдан окъуна кеси-кесине артыкъ адебли къарай эди. Коля уа бусагъатда нек эс

да Расманы эскереди. Илмар бла аны заданиягъа къоркъуусуз эм ийнангылы батыр баргъанларын ол кёрсе эди!

Ол кече жер юйчюкде аладан къалгъанла да кёбге дери жукълаялмагъан эдиле.

— Башлагъанды — деб, жауунну тауушуна тынгылай, мурулдай эди Губарев: — Энди тохтамаз! Керексизге къаллай бир суу зыраф болады. Аны барын да керекли жерге хайырланса, ол къаллай бир кючдю! Мен урушдан сора электротехнический институтха заочно кирликме. Энди электро-кюч бла аллай ишле этерге болукъду!

— Мен'а къурулушчугъа окъургъа сюеме, — деб, Карлис умутлу айтды. — Эртдеден оюмлайма. Юйле ишлерикме. — Ол кётюрюлюб, кётюртмеге олтурду. — Ма сен къуру жерге келдинг. Тёгерекде, жангыз хансла, къаллай болса да аяз айландыргъан бир букъу, андан сора жукъ да жокъ. Ма сора заман келеди: ол жукъ болмагъан жерде уллу къат-къатлы юйле, терезелеринде — терезе жабыулары, гокга ханслары, юй аллында сабийле ойнайдыла, машинала жюрюйдюле. Кече уа, къарангы болгъандан сора, хар этажда чиракъла жандырыладыла, жюзле бла жарыкъла эм ол жарыкъла узакъдан-узакъдан кёрюнедиле. Ала бары да сени къол ызларынг. Эх, шуёхларым! — Карлис жапгыдан жатыб, къол аязын башыны тубюне салды.

— Да, юйле — ол игиди, — деб, бир кесек тынгылагъандан сора Валдманис жатхан мюйюшден эштилди. — Ол айхай да игиди. Адамгъа жашар жер керекди. Алай, мен, биз жарлылагъа урушдан сора жерни артха берирле деб умут этеме. — Ол ахтынды. — Манга ол агъачны къатында къыркъынчы жылда берген жерлерин берселе эди. Алайда къаллай жерди! Жау кибикди!

Андрей Скудра хурулдаб жукълай эди.

*

Сентябрны танг жарыгъы. Алыкъа кюн чыкъмагъанды. Туманны акъсылдым бёркю агъачны жабады. Тереклени башлары кёрюнемейди. Ала къарангыда тас болуб, кёрюнемейдиле. Тёгерекде хар зат эсленмеулю чачылыулуду. Кечеги жауундан сора мылыды эм сууукъду. Санынгы титиреулюк алыб, тишлеринги бир-бирге къагъылгъанлары аны ючюн окъуна болур.

Сабийлеге насыбха, ала заданиягъа Карлис бла бирге

ючеулен болуб барлыкдыла. Ол, не этериклерини юсюндөп, агъач ичинде бара туруб айтхан эди. Ол кюз-арты кюнледе Къызыл Аскер гитлерчилени ууатыб, аланы кюнбатыш жанына узакъдан узакъ сюре эди. Украинаны къалмай районлары жаудан ариулана эди. Фашист командования, Совет Аскерлени ол хорлаулу алгъа баруун тыйыб къоялмаса да, бир кесек окъуна чырмар ючюн кеси терисинден чыгыб кюреше эди. Север жанындан, Ленинградны тегерегинден гитлерчи аскерлени ашыгышлы юг жанына кечюре эдиле. Аланы жоллары Латвияны юсю бла бара эди.

— Биз аланы ол кечюрюлерин тохтатыргъа, эм чырмаргъа керекбиз, — деб Карлис жашлагъа ангылата эди. — Ала Украинагъа ётдюрюк эшелонла, мында, латышлы жерде, жокъ этилинирге керекдиле.

Карлис, ала бусагъатда югга барыргъа хазырланган бир къауум аскерли эшелонла къуралгъан сахарчыкъгъа баргъанларын хапарлады. Группаны борчу, ала къаллай эшелонладыла, эм станциядан къачан кетериклерин билиргеди.

— Артда уа ол эшелонла бла не боллукъду? — деб сорду Илмар.

— Биз алагъа жолда партизан саугъа берирбиз.

Коля бла Илмар сахарчыкъгъа барыб, белгиленген адрес бла плотник Антон Гравитисни юйюп табыб, эшикни къагыб порольну (жашырын белги сёзню) айтыргъа керек эдиле. Карлис алагъа къагытчыкъны берди:

— Кереклисича окъугъуз да эсигизде иги тутугъуз, къагытчыкъны уа жокъ этигиз.

Гравитис жашырын жазылгъан къагытны берликди, аны иги табылмазча букъдуруб, артха партизанла тургъан базагъа терк къайтыргъа керекди. Аладан бирине бир жукъ иш болса, экинчиси не амал бла да, белгиленген жерге, Карлис бла тюбеширге келирге керекди.

Карлис жашланы, анга белгили, жашырын жол бла сахарчыкъгъа жетдириб, кеси уа төрт километр узакълыкъда къалыб, аланы къайтырларын сакъларгъа керек эди. Алайдан а жашланы лагерге башха жол бла элтирикди.

Ол эртденликде кюн ахыры да кёрюнмей эди. Бизни шуёхларыбыз лагерден юч-төрт километрге кетер-кетмез, жангыдан — ууакъ, сууукъ битеу суюклеринге дери ётген жауун жауб тебреди! Батмакълы топракъ терк кёб-

чюб, аякъ тубюнде чыпылдагъан таууш эте эди. Атларгъа къыйыш эди. Аякъларынг юйреннген къаты жерни басханларын сезмей эдиле. Ала къайры эсе да жумушакъгъа бата эдиле. Ма бусагъат окъуна бу эриши кёрюннген чыпылдагъан батмакъгъа ташаяса деб кёрюне эди.

Алай Карлис бу жерледе тууб, кесини битеу жашаун мында оздургъанча, къаты жерлени билиб, ийнаннгылы атлай эди.

Жауун жауб, сууукъ болгъанлыкъгъа, жашла бек терк терледиле, жагъа тюймелерин тешдиле, къысха солуб башладыла.

— Не, жибидигизми? — деб сорду Карлис. — Къайгъырмаз, юйренигиз. Кюн бизникиди, партизанланыкы. Быллай кюн фриц эшикге бурнун да чыгъармаз.

Бары да иги эди, жангыз жашланы жүреклери ауругъаны: алагъа сауут бермегендиле.

— Сиз элге барасыз, — деб ангылатды Карлис. — Аны себебли, партизан жүрютген зат болуб, сизде бир жукъ болмазгъа керекди. Ангыладыгъызмы? Бирси сабийледен не къадар аз айырылсагъыз, ол къадар игиди. Мени сауут алыуум, бир тюрлю зат болса, сизни кетиуюгюзню къорууларгъады.

Айырылыр жерге дери, бир зат да болмай жетдиле. Былда Карлис не этериклерин жашчыкълагъа дагъыда бир къайтарыб айыртды, эм жашчыкъла къайгылыракъ болуб, группаны командири бла саламлашыб айырылдыла.

*

Жолну къалгъанына сёлешмей бардыла. Аланы эки сини да жүреклери къайгылы эди. Шахаргъа тёртюнчю сагъатда жетген эдиле. Ол латвияны бир къауум шахарларыча гитче шахарчыкъ эди. Асфальт этилген тротуарлары, жангыз бир уллу таш орамда эки этажлы уллу ташдан ишленнген юйлери бла да. Ортасында — тегереги ачыкъ кенг жер бла къуршаланнган килиса. Ол ачыкъ площадча битеу тегерекде эллиле бир ыйыкъда базаргъа эки кере жыйыла эдиле. Шахарчыкъ жалан да аллай кюнледе жашай эди. Башха кюнледе уа — адамсыз, орамлада бек шош болады.

Алай ол кюн базар кюн болмагъанлыкъгъа шахар башха кюнледеча болмай къозгъалыб эди. Мотоциклист-

ле таш орамда ташлада силкине озадыла; сиренасын кычыртыб немецли офицери бла женгил машина озду. Бутаклары бек ёсген къарт вяз терекни тубюнде аш этген полевой кухнялары тютюн эте эди. Орамлада улуу чурукъ таууш этиб, солдатла жюрюй эдиле. Шуёхла гитлерчилени алай жууукъда бек эртдеден бери кёрмегендиле. Илмар, амалсыздан тутханча, Коляны кьолундан тутду. Ол а аны кьолун кьаты кьысды.

Жол бла ашыкьмай ётуб баргъан, эки жашчыкьгъа киши да эс бурмай эди. Ала, алагъа бурулургъа керек болгъан мьююшню излей, тегерекге сагъайыб кьарай эдиле.

Ма, былайда болур. Жашчыкьла сол жанына бурулдула. Аланы алларында, ариу накьышла бла жасалгъан тегерек бегитилген терек бахчачыгъы бла бир кьатлы агъач юй. Гокга тахталала бийик акъ эм кьызгьыл суулу флоксонла, кьызыл георгинле, гюл чагъа эдиле. Бир бёлек алаша алма тереклени суулу чапраклары шуулдайдыла. Терезелени жабыулары ийилибди. Аланы артында шошду эм кьарангыды.

Коля кьабакъ эшикни таукелли ачыб, коридоргъа чыкьды. Аны ызындан Илмар. Эшикни юсюнде — замандан саргъалгъан таблицачыкъ: «А. Гравитис» деб. Коля эшикни тыншчыкъ кьакъды. Киши жауаб этмеди. Коля бегирек кьакъды. Кёб тургъан паузадан сора, эшикни ары жанында ашыгъышлы аякъ тауушла эштилдиле эм тиширыу ауаз кьоркьуулу сорду:

— Кимди андагъы?

Коля Илмарны кьабыргъасына тюртдю — айт терк, хайдачы! Илмар абзыраулу ауаз бла толу юйренген сёзлерин айтды:

— Айтчыгъыз, тилейме, мында азыкъ ашагъан стол ишлетирге боллукъмуду? Эшикни артындан жюрексиниб жилигъан таууш эштилди эм жилиамсыраб биягъы ауаз айтды:

— Энди мында бир зат ишлетирге да, таб шинтик окъуна ишлетирге жарарыкъ туююлду. Башха агъач устагъа барыгъыз.

Жашчыкьла жунчуулу бир-бирге кьарашдыла. Бу неди, мында жашырын белги бериуню да билмей ушайдыла да? .

Илмар кьатлады:

— Угъай, сиз, тилейме тынгылачыгъыз: мында азыкъ ашагъан стол ишлетирге боллукъмуду?

— Ой аллах! — деб эшик артындан кычырды тиширыу. — Сизге айтама да: мында жукъ ишлетирге боллукъ туююлдо, агъач уста энди жокъду. Аны алыб кетгендиле. Тюнене кече алыб кетгендиле.

Эшик артындан жиялгъан таууш эм шырт-шырт этиб, кетиб баргъан атламла эштилдиле.

Жашчыкъла асыры абзырагъандан, бир талай заманнга эс жыялмай, армау болуб, саргъалгъан таблицачыкъгъа къараб турдула.

— Иш кырты болубму къалгъан болур? — деб Илмар ахырында шыбырдады. — Бу не тукъум ишди, Коля?

Эки немецли солдат юйню жаны орам бла ары-бери ауа оздула.

— Кел терк, — деди Коля, тегерекге къарай, — ансы бизни да...

Ала не этерге билмей, шош атлаб, юйню къатындан кетдиле. Кёб турмай ала баш орамгъа чыкъдыла. Аланы аллары бир тюрлю жыйын тыйды. Таш жолну ортасында немецли солдатла тегереклерин алыб, бир жюз тенгли адам шош бара эдиле. Мында жашаулу адамла, къартла жокъ эдиле, къуру жылы жетген жашла бла къызла эдиле. Бир къауумуна къарасанг онтёрт — онбеш жылдан кёб бермез эдинг. Ала жол жанында тургъан адамлагъа амалсыз къараб, букъулу, зыкгыл, къыйынлыкъ кёрген бетлери, къалауурланы шокк къалакъларыны тюбюнде, аякъларын кючден ала бара эдиле.

— Германиягъа ишлерге суредиле, — деб, Илмарны къатында тургъан темир жолчуну жау жугъулу тужуркасы болгъан къарт шыбырдаб айтды.

— Ишлерге! — деб Коляны артында ким эсе да шош айтды. — Тюзю уа — каторгагъа элтедиле!

Коляны къатында жашаулу къатын сюеле эди эм жүрек къыйналыулу айта эди.

— Жазыкъчыкъла нечик жашдыла! Аланы жууукъларына уа нечикди! — ол кесини корзишкасын къармаб, бир гитче булкачыкъны чыгъарыб жаны бла озуб баргъан къызгъа узатды: — Ма, багъалым, ал!

— Эй, сен! Артха! — къалауур солдат кычырыб, шокк къалагъы бла тиширыуну артха тюртдо.

Жашчыкъла баш орамны къалдырыб, суу бойнуна чыкъдыла. Коля тохтады:

— Не да болсун, Илмар, бизге билирге керекли затны билирге керекбиз. Алайсыз биз кетерге эркин туююлбюз, англаймыса?

Ала суу жагъада олтуруб, сууну баргъанына къараб, инчге халыны юзюлген къыйырып къалай табаргъа керек болгъаныны юсюнден оюмлашыб тебретиле.

— Кесибиз кёрсег'а къалай болур? Станциягъа барайыкъ да керекли затны кесибиз билейик, — деди Илмар.

— Биз алай бла бюгюн да тамбла да билирге боллукъбуз, ол кезиуге уа эшелон кетерге боллукъду. Бу иште терк эм оюмлу этерге керекди. Ма мындагъыладан биреуню табсакъ эди... Иги адамла болургъа керекдиле да!..

— Ала, Коля, эсингдемиди, Карлис — анга бакъгъан докторну юсюнден айтханы? Дагъыда ол доктор толу адам, уллу ауазлыды дегени. Ол мында жашайды да. Ма аны табсакъ эди, ол бизге болушур эди!

Коля башын кётюрюб, шуёхуна къараб, олсагъат тобугъуна жундуруху бла урду:

— Аламатды, Илмар! Аламатды, ант этдир! Биз аны къалай эскермегенбиз да? Айхай да, табаргъа керекди. Секириб, аягъы юсюне турду:— Тур, барайыкъ!

— Биз къайры барлыгъыбызны къалай билликбиз?

— Доктор къайда жашагъанын кимден болса да бирледен сорурбуз. Мында жангыз да бир — эки доктордан кёб болмаз.

Жашчыкъла жангыдан уллу орамгъа чыкъдыла, адамсыз болгъаны себебли анда-санда ётген адамлагъа, ала ишанлаб къараб башладыла. Ма алларына эски къалпагъы бла, замандан онган габардин плащы бла, ашыгъышлы бир адам келеди. Ол адам зыбыр этилген таякъгъа таяна бек акъсайды. Коля нёгерин тюртдю:

— Хайда!

— Кечгинлик беригиз, тилейме, мында доктор къайда жашагъанын сиз бизге айталмазмысыз? Бизни аппабыз бек ауруйду.

Озуб баргъан адам арыгъан кёзлерин сабийлеге кётюрдю:

— Мен бу жерли туюлме. Аптекагъа барыгъыз, анда битеу докторланы адреслерин биле болурла. Ол ма анда мюйюшдеди.

Аптекарь, Илмарны аппасы сунмай тургъанлай ауруб къалгъанына ийнанмагъан болур эди, жукъ айтмай, къабыргъада къагъытны кёргюзтдю. Қъабыргъада мияласы бла рамканы ичинде къагъытха ариу жазылыб эки докторну адреслери бар эди.

— Ма, кѳремисе, — деди Коля, ала аптекадан чыкыгъандан сора.— Битеу болгыаны эки врачды. Бусагыат биз аны табайыкы.

Биринчи адрес бла ала кирген юйню эшигин алаша толу тишируу ачды.

— Альфред, Альфред! — ол инчге чууулдагыан ауазы бла кычырды. — Санга бакыдырыгыа келгенле бардыла.

Биринчи отоугыа бийик арыкы, огъурсуз бети бла, эм туююлген кыашлары бла, акы халаты бла эр киши чыкыды.

— Киригиз, — деди ол огъурсузлу.

Коля бла Илмар эс жыйгынычы ала кабинетде болдула.

— Бери, — деб буюрду доктор.

Огъурсузлу тунтуб, халатыны женгин артыа кыайырыб, арыкы, бокъурлу билегин ачыб, Илмарны алгыа тюртуб, тишлеге кыарагыанда олтуртуучу, бийик, аркыасы артыа кыайырылгыан, шинтикге олтуртду.

— Ыхы, ач аузунгу. Кыайсы тишинг ауруйду? — Ол кыаллай эсе да бир жылтырагыан темир затны кыолуна алыб, Илмаргыа ийилди.

— Э-э, — деб, мурулдады Илмар, — бизге керек эди... биз умут этген эдик...

— Артыа, артыа, — деб доктор аны тохтатды, — алгыа кыарайыкы. Аузунгу ач. — Ол Илмарны аузуна кесини инструментин сукыду.

Акылары амаксызлы кымылдаты, Илмар нѳгерине тилеулю кыарады. Коля докторну кыатына барды:

— Сиз кыаллай ауруулагыа багыасыз?

— Эсе да кыалай? — деб доктор сейирсиниб, анга бурулду. — Сора сизге белгили туююлмюдю? Аузуну ичинде аурууланы эм тишле салыу. Кыангачыкыда жазылыбды да!

— Кечгинлик беригиз, тилейбиз. Сора, биз ангыламагыанбыз. Бизге доктор муну аппасына керекди. Аппаны уа кыарны ауруйду. Илмар, алайды да?

Илмар секириб, шинтиден туюшуб, кесин эшикге атды. Аны ызындан'а Коля. Аланы ызларындан кыюлю урушуу эшилди.

— Ант этдир, мен бусагыат тишими чыгыарыб кыояды деб оюмлагыан эдим! — деди Илмар орамгыа чыкыгъандан сора.

— Кыайгырмаз. Энди экинчи адрес бла барайыкы.

Ол бизни базыгыбыз болур. Алай сен сакъ бол, заманындан алгъа бир зат иш ычхындырма.

— Къайгы этме, сенден осал ангыламайма.

Баш орамдан къутулуб, жашчыкъла тар орамчыкъгъа бурулдула да эм эки къатлы агъач юйню аллында тохтадыла. Эшикни юсюнде ала: «Доктор Э. Анте» деб таблицачыкъ кёрдюле. Таблицачыкъны тюбюнде — юсюнде накъышлы жазылгъан къол эшик къонгуроучукъну сабычыгыны жазуу: «Тилейме буруругъузну».

Таблицачыкъны эм аны тюбюнде жазууну окъугъандан сора Коля сабычыкъны таукел бурду. Къонгуроучукъну зынгырдагъан тауушу эштилди. Эшикни ары жанындан атлагъан женгил аякъ тауушла эштилдиле. Ачхыч таууш этиб бурулду. Эшикни, башында да гуржаба наколкасы, акъ алботасы бла да, жаш къызчыкъ ачды. Ол юйрениулю айтды:

— Тилейме киригиз. — Алай, иги эслеб къараб, келгенле ким болгъанларын кёргенде, сейирсиниб сорду: — Сизге докторму керекди?

— Хау, доктор керекди, — деди Коля. — Ол къайдады?

Къыз инбашларын къымылдатды:

— Тилейме, келигиз мени ызымдан.

Ол жашчыкъланы, къабыргъада кюзгюлени, мюйюз быстыр такъгычланы, ариу жазулары бла табакъла тагъылгъан, кюйюз бла жабылгъан коридорну ичи бла элтди. Ахырында акъ желим жабыу бла сырылгъан эшикни ачды.

— Сизге къаратыргъа келгендиле. Боллукъмуду? — ол, бакъдырлыкълагъа айланыб, эшикни кенг ачды: — Эркинсиз!

Коля бла Илмар жүреклерин къайгыланнгандан, кючлю уруб, врачны отоуна кирдиле.

Уллу терезени аллында, юсюнде акъ халаты бла тиширыу сюелиб эди. Андан башха кабинетде киши жокъ эди. Илмаргъа ол нек эсе да убежищаны надзирательнищасы госпожа Имбранени эсине тюшюрдю. Алай бу бираз жашыракъды эм ариу кийиниб эди. Башында чачындан бурулгъан тюрлю накъышлары: къаллайла эсе да мюйюзледен, быргъыладан, жүзюкледен толуб эди. Къулакъларында уллу сыргълары тагъылыб эдиле. Бууунларында бууунлукълары жылтырай эдиле.

— Сиз мангамысыз? — деб тиширыу, госпожа Им-

бранени ауазына ушагъан, чууулдаулу ауаз бла сорду. — Кимденсиз? Сизни ким ийгенди?

— Биз врачха келгенбиз, бизге доктор керекди, — Илмар бёлдюрююлю айтды.

— Доктор — ол менме! — тиширыу жауаб этиб, башын ёрге этгенде сыргъалары женгил-женгил чайкълдыла. — Эскертеме: остмаркала¹ алмайма. Рейхсмаркала² не да, — ол, къолу бла белгисиз къымылдау этди, — азыкъ. Къысхасы, азыкъ, ангыладыгъызмы? Хакъны алгъа берирге.

Ол къулагъында сыргъалары эм бууунлукълары зынгырдай, жашланы аллына атлады. Абзырагъан, не болгъанын иги ангыламагъан жашла эшик таба атладыла. Жалан да коридорда, аланы ызындан эшик этилгенден сора, эс жыйдыла. Фу! Ма алмасты десенг!

Эшикде къарангы болгъан эди эм биягъы жауун жауб башлагъан эди. Ала коридордан тюшюб, энди уа не этейик, къайры барайыкъ деб тохтадыла.

Аланы артларында эшик таууш этди, шапа къызны алагъа жазыкъсыныу шыбырдауун эштилди:

— Жашчыкъла, ой жашчыкъла! Сиз алыкъа мындамысыз? Жарсымагъыз, бизникине ахчасыз тюшалмазсыз. Андан эсе доктор Лейтаннга барыгъыз. Ол жууукъда жашайды, сол жанында экинчи мюйюшдеди. Ол иги адамды, болжалгъа да ийнаныр.

Къайда эсе да шапаны (горничная) артында, коридорну теренинде дауур эшилди.

Ол дагъыда бир кере шыбырдады:

— Лейтаннга барыгъыз, ол сизни алыр, — деб эшик-лени этди.

Доктор Лейтан, кёгет бахчаны теренинде сюелген, эки этажлы акъ таш юйде жашай эди. Къонгуроугъа арыкъ, тизгинли, жютю къарамлы, эринлери къаты къысылгъан къарт къатын эшикни ачды.

— Сизге ким керекди? — деб ол, жарлы кийинген жашчыкълагъа разы болмаулу къарай, сорду.

— Биз доктор Лейтаннга келгенбиз, — деб жауаблады Илмар. — Тилейбиз... бек керекли иш бла. — Коляны эскертиуюлю къарамын эслеб, ол къошду: — Аппабызны юсюнден, ол бек аурубду.

¹ Остмарка — Фашист Германияны, кеслери алгъан об-ластлагъа деб чыгъаргъан ахчасы.

² Рейхсмарка — Ол заманда Германияда жүрюген ахча.

Къарт къатын дагъыда бир кере алагъа тергеген къарау бла къарады:

— Былайда сакълагъыз.

Кёб сакъларгъа тюшмеди, алай жашчыкълагъа, бир сагъат, эки, сау ёмюрню сакълагъанча кёрюндю. Ахырында эшик ачылды, алай къарт къатынны орнуна жашаулу немец офицер кёрюндю. Шпорларын зынгырдата, ол артха айланыб, базыгъыракъ ауаз бла айтды:

— Сау бол, доктор. Мен сизге борчлума!.. Кимни акъылына келлик эди, быллай аман кийикли сахарчыкъда — быллай алаамат эскулап (врач) барды деб. Хайль!

Ол къолун алгъа узатыб, терк окъуна фуражкасын башына кийиб, кёкюрегин алгъа этиб, юйден чыкъды.

Офицерни ызындан эшик этилгенлей окъуна, отоугъа толу, уллу санлы, огъурсуз бетли эм чомарт кёзлери болгъан адам кирди.

— Сизмисиз ол манга келгенле? — деб ол уллу ауаз бла сорду.

«Олду!» — деб оюмлады Илмар анга къарар-къарамаз. «Эслетмей къалай бла билейим? Ол иш болмаса уа?» — деб оюмлады Коля, эштдириб'а жауаб этди:

— Хау, биз сизгебиз. Бизни аппабыз ауруйду, андан сора да биз сизни бла сёлеширге да сую эдик...

Эм сунмай тургъанълай... отоугъа чабыб Расма кирди.

Жашчыкъла кёзлерин сейирсиниулю жандырдыла. Расма уа чабыб, аланы къатларына келиб, аланы къолларындан тутуб, къууанчлы сёлешиб тебреди:

— Ынна эки жашчыкъ келгенди дегенди да, ма мен'а андан чартлаб чыкъгъанма. Биз'а мында дядя Мартын бла докторгъа келгенбиз. Сиз'а къалай билгенсиз?

— Мында не зат болунады? — деб аны сёзюн докторну базыгъыракъ ауазы бёлдю. — Сиз, жаш жигитле, кимге эм нек келгенсиз?

— Да ала Илмар бла Колядыла да! Ангылаймысыз? Бизни жашчыкъла, Карлисни шуёхлары! Бизге аны ала келтирген эдиле да!

«Аны тилинден ким тартады?» — деб оюмлаб, Коля сёзге къатышды:

— Биз Сизге аппабызны юсюнден... боллукъмуду?..

— Хм,.. Хм!.. Аппагъыз? Алай, алай. — Доктор аланы тергерге суйгенча жашчыкълагъа кезиу-кезиу къарады. — Да ахшы, аппа — ол бек магъаналы ишди. Келигиз, сёлешейик.

Эки жашчыкыны да инбашларындан тутуб, ол аланы кабинетине элтди.

Расма аланы ызындан жукъ ангыламаулу къарай эди. Шуёхла, кетиб бара, артха айланыб да къарамадыла.

Доктор Лейтан кабинетинде эки жашчыкыны да олтуртду:

— Мен бакъгъан Карлис къалай жашайды? Саулугъу игимиди?

Жашла бир-бирге сакъ болуулу къарадыла:

Коля сейирсиниулю сорду:

— Къаллай Карлис? Биз ангыламайбыз.

Илмар'а кшошду:

— Биз бир тюрлю Карлисни таныгъан да этмейбиз.

— Сора, сизни аппагъыз жибергенди? Алайды, алайды. — Доктор кабинетинде уллу атламла бла жюрию. — Сизни багъалы аппагъыз неден ауруйду?

Жашчыкыла бир-бирге соруулу къарадыла. Ахырда Илмар сёз табды:

— Аны жюреги ауруйду, дагъыда ол... бюйреклери. Бизге рецепт керек эди, бир тюрлю дарманга.

Коля кабинетде жюриюген докторгъа къарай эди, эм, алайына аны кёзлерини огъурлу ишарууларын кёрюб, таукеллениб айтды:

— Дагъыда аппабыз, столну къайда ишлетирге боллугъун билирге дегенди. Билемисиз, ма ол аш столну.

Доктор женгил бурулду.

— Мен агъач уста тьююлме, — шош айтды ол, — мен жалан да врачма.

Жашчыкыла бир-бирге тюнгиюлюю къарадыла. Коля ёрге кюбду.

— Сабыр болугъуз, сабыр болугъуз, — деди доктор. — Сизни аппагъызгъа къалай-алай болса да рецепт берейим. Бек иги рецептди. Ол Карлисге окъуна жараргъа боллукъду. — Доктор аз ишарды. — Мен анга бакъгъанма да, танийма. Алайды да, кёрсегиз, анга берирсиз.

*

Жашла артха бек уллу жюрек кыйынлы тебретиле. Ала доктордан алай терк кетгендиле, таб Расма бла окъуна сёлешалмадыла. Энди ала Карлисге не айтырлыкъдыла? Доктор алагъа болмагъан аппагъа берген ол тели рецептни айтмай, ала кюру кюллары бла къайтырлыкъдыла. Къалай иги разведчикледиле!

Орамны ахырында, бахчалагъа чыкыгъан жерде, ала-ны солдат-мотоциклист тохтатды:

— Бери, терк!

Жашла къатына келдилс.

— Кимсиз, шахардан къайры барасыз? Терк жауаб этерге!

— Бахчагъа, картоф келтирирге,— деб Илмар немецча жауаб этиб, эскериб алгъан машокларын силкиндириди.

Гитлерчи башын Коля таба булгъады:

— Будама?

— Хау.

— Бек игиди. Бусагъат машогугъузну алайда чунгурда жибитигиз да, мени машинамы ариу жууугъуз.

Не этерик эдинг, машокну сууда жибитиб, балчыгы юсюнде къургъакъсыгъан мотоциклни жууаргъа тышдю. Гитлерчи жол жанында ташха олтуруб, тютюн иче, алагъа эриниюлу къычыра эди. Мотоцикл хазыр болгъандан сора уа жашлагъа бир тюрлю сёз да айтмай, мотоциклге олтуруб, кетди.

Илмар кючсюндю.

— Мени керохум болмагъаны нечик аман болду, ансы мен анга кёргюзтюр эдим!

Ма, ахырында жолугъургъа оноулашхан жерлери.

Карлис къууанды, алай жашланы жарыкъ болмагъанларын кёргенде, къайгъылы сорду:

— Бир жукъ ишни болгъанды? Нек тынгылайсыз, айтыгъыз!

— Аны тутхандыла, — Илмар мудахлы айтды. — Биз аны табалмагъанбыз. Излегенбиз, излегенбиз...

— Биз бир жукъ эталмагъанбыз, — деб Коля ишни болумун къысхартыб айтды.

Карлис уллу эс буруулу тынгылай эди. Коля врачны эм рецептни юсюнден айтханда, Карлис жарыкъ болду:

— Ол рецептни терк берчигиз бери!

Коля бёркюню жылтыргъан жеринден угу-жугу болгъан узун инчге къагъытчыкъны чыгъарды. Карлис, аз окъуй билген адамча, эринлерин къымылдатыб кёбге туруб окъуду.

Жашчыкъла, кёзлерин жерге амалсыз къаратыб, не айтырын сакълай эдиле. Ахырында Карлис, рецептни къойнуна сугъуб, тюкгючден ёрге къобду:

— Жигитлесиз, партизанла! Заданияны иги толтургъаныгъыз ючюн ыспас этеме!.. Сиз нек тынгылайсыз?

Къалай жауаб этерге билмеймисиз? «Совет Союзгъа къуллукъ этеме!» — Ма алай айтыргъа керекди.

Ол кесини тенглеринича, хар бирини къолун къаты къысды.

— Да къалай задания? — деб Илмар сейирсиннулю сорду. — Биз ол адамны табмагъанбыз да.

— Табхансыз, сиз керек болгъанны барын да табхансыз. — Карлис къойнунда «рецепт» букъдурулгъан жерге тийиб айтды:

Ол «рецептде» белгили тил бла бирси кюн, кече сагъат онэкиде, кюнчыгъыш жанына военный эшелон пехота бла эм он платформа да артиллерия бла станциядан чыгъарыгъы айтыла эди. Отрядны атдырычуларына уа ол улуу кийик эди.

*

Ала кеч къарангыгъа дери юлкуюле ичинде турдула. Къарангы болгъандан сора жолгъа атландыла.

Ол батхакълы агъачда жюрюрге бек къыйын эди. Карлис кеси жангыз болса, лагерге баргъан жанында эм ахырдагъы шоссе жолну къарангыда окъуна ётер эди. Алай Илмар бла Коляны кече агъачда эм батхакълы чаллыкълада жюрюуге усталыкълары жокъду. Къоркъунчу жолну танг жарыгъында ётерге тюшдю.

Партизанла артларында къоркъгъандан къарылгъан сызгъырыу, анга къайда эсе да сызгъыргъан жауаб, ючюнчю сызгъырыу, шок атылгъан таууш эштдиле, шосседе ашыгъышлы даурла чыкъдыла.

Карлис да жашчыкъла да агъачха къутулгъандыла.

— Кёргендиле, шайтанла! — деди Карлис. — Энди, жашла, хайдагъыз, тегерек жюрюб, фрицлени ызыбыздан ажашдыралсакъ керейик. Алай ала тегерек айланыб, не сейирлик амалла этиб кюрешселе да шок тауушла хар жанларындан да эштиле эдиле. Къуугъанланы тауушлары жууукъдан-жууукъ эштиле эм тегереклерин къуршалай эдиле.

Ызларындан гитлерчилени улуу къаууму келгени, эртде, кеч болса да тегереклери къуршаланса артда киши чыгъалмазлыгъы ачыкъ болду.

— Жашла, тохтагъыз! — деди Карлис. — Ючюбюз къутулаллыкъ туйюлбюз. Эштемисиз: тегерегибизден аладыла. Болум ангылашынамыды? Да, ма алайды да мени оноум: мен мында къалама, от ачыб бандитлени

тыяма. Ол заманнга сиз'а теркирек кетесиз да, эм донесенияны базагъа жетдиресиз. Ангыладыгъызмы?

— Да сиз кесигиз жангыз мында къалай къаллыкъсыз? — деб Илмар сейирсинди.

Коля уа Карлисге айтды:

— Манга гранат беригиз, мен кетерик тюйюлме. Мен да уруш этерикме.

Карлис алайына огъурсуз бет алды, аны ауазы да — къаты болду:

— Уруш кезиуде не сѐлешиюду ол? Партизан Беляков, буйрукъ алдыгъызмы? Толтуругъуз! Хайда!

Жашчыкъла Карлистен «рецептни» алдыла да кетдиле. Ала узакъгъа кетгенден сора Карлисни автомат атханын эштдиле. Эм олсагъат окъуна къуугъанланы атыулары гюрюлдеди. Аны ызындан'а узакъдан атылгъан таууш эштилди. Карлис гранатланы быргъай болур эди.

Аланы хар атлагъанларындан артларында шок тауушла тунукъдан-тунукъ эштили эдиле. Ангыларгъа къыйын эди: жигит партизанны хорлагъанмы этдиле, огъесе шок тауушланы узакълыкъмы тунукъ этеди. Жашчыкъла Карлис ардан хатасыз, сау эсен, уллу назы артындан чыгъыб, жарыкъ ауазы эштилик деген умут бла терк-терк тохтай эдиле. Алай киши кѐрюнмей эди, жалап да агъач алгъынча шош шууулдай эди.

Илмар бла Коля базагъа ингирликде жетдиле. Аланы олсагъат командирге элтдиле.

Берзкали, жашланы хапарына тынгылаб эм «рецептге» къараб:— Сау болугъуз, жашла,— деди,— сиз борчугъузну иги толтургъансыз. Карлисни уа къутхарыргъа кюреширбиз. Ол жол Майганы гестапочуланы къолундан сыйыргъан эдик да!

Жашчыкъла командирни жер юйчюгюнден кетерге тебреген эдиле, алайына Майга кирди.

— Фридрих Янович, мен барын да билеме, — деди ол.— Мени жиберигиз. Мен аны къутхарыргъа керекме.

Берзкали къызны къайгъылылыгъына къараб, къысха айтды:

— Мен къайры буюрсам, сен ары барлыкъса. Адамланы бусагъат ашыгъышлы задания алыргъа жый. — Сора жумушагъыракъ ауаз бла къошду:— Бизде, кесинг билгенликден, атдырыучула аздыла. Иш'а бек магъаналыды — сау эшелонду. Карлисни юсюнден'а къайгъы этме, биз аны къутхарырбиз.

Жарым сагъатдан, жашчыкъла Карлисни кьойгъан жерге, партизанланы уллу болмагъан къаууму кетди. Бир сагъат артда уа Майга бла атдырычула да — докторну «рецептинде» айтылгъан урушчула баргъан эшелонну жолун кьыркьыргъа кетдиле.

Биринчи группа эртденликге Карлиссиз къайтды. Уруш болгъан жерде атылгъан патронла бла къан жугъу быстыр хылы-мылыладан башха зат табмагъандыла. Бир оюм къала эди, не гитлерчиле Карлисни ёлтюрюб, аны ёлюгюн алыб кетгендиле, не да пленнге алгъандыла.

Илмаргъа ол уллу бушуу эди.

— Ол бизни ючюн, бизни ючюндю! — жияб къатлай эди.

Коля уа ийнанмай эди. Ол жарыкъ, жигит, къарыулу киши гитлерчилени къолуна тюшгенди, не да Карлис ёлгенди деб акъылына келтиралмай эди. Угъай, алай болургъа амалы жокъду!

Ючюнчю кюн'а лагерге атдырычула арыб, кирли, алай жарыкъ болуб къайтдыла. Группаны аллында Майга бла Карлис къаты къол тутушуб келе эдиле. Ол ахсай эди.

Гитлерчиледен къалай къутулуб кетгенин Карлис айтыргъа суймей эди.

— Кесими къорууладым. Аланы алыкъа манга окълары жокъду... Алай Майга ёлтюрюрге аздан кьойгъанды. Мен фрицледен къутулгъанлай, олсагъат темир жолгъа баргъанма. Былайда уа ол манга, окъ бла тюбешди. — Ол кьызаргъан Майгагъа хыйлалыракъ къарады. — Алай къайгъырмаз, хар зат иги бошалды. Бек башы — эшелон жокъ болунду. Биз анда аллай иш этгенбиз, гитлерчиле энгда да не зат болуннганын ангыламай турадыла.

Он жетинчи башы

«СОВЕТ СОЮЗГЪА КЪУЛЛУКЪ ЭТЕМЕ!»

Илмар бла Коля къолларында китаблары бла Майгандан кеслерини жер юйчюклерине бара эдиле. Башында ала жаурукъчугъу, юсюнде онган къысха жакетчиги бла, элчи къызчыкъны наратланы ортасы бла женгил озуб баргъанын эследиле. Къолунда ол, хуторчула жумуртхала не да грибле жюрютюучю, тегерек четенни тутуб эди.

Илмаргъа ол таб субай санла не эсе да шагърейча кёрюндю.

— Коля! Къарачы! Мен акъыл этгенден...

— Расма!— Коля таныды эм кычырды:— Ра-а-сма! Ра-сма-а-а!

Къызчыкъ элгенди, артха къарады эм кесин жашлагъа атды:

— Жашчыкъла!

Ол жол шахарда, доктор Лейтанда, жашчыкыла, селеширге унамай, Расманы келюне тийген эдиле. Асыры ачудан ол жиялган окъуна этген эди. Алай къарт доктор аны не ючюн жиялганын билиб, Расмагъа айтхан эди:

— Алагъа келкъалды этме. Сени шуехларынг керти да иги жашладыла!

Эм бусагъатда жашланы кѳргенинде, Расма алагъа асыры къууаннгандан, ол жол этген келкъалдысын олсагъат окъуна унутхан эди.

Шуехла къарт эменни ачылган бокъурлу тамырларышы юсюне олтурдула. Расма грибледен толган карзинкасын кырдыкга салыб, жашлагъа, ала мында не этгенлеринден, къалай жашаганларындан, аланы не жангы хапарлары болганындан соруб тебреди.

Илмар бла Коля, бир-бирлерин бѳле, лагерде жашау-ну юсюнден айтыргъа, аш юйде тѳтушка Дзидрагъа картоф ариулагъанны ортада эслеулю ычхындыра, хапарла айта эдиле.

Къызчыкъ шуехларына къууанчлы къарай эди. Ала къалай уллула, батырла болгандыла, ала аны нѳгерлери болганы нечик игиди!

— Ол жол сиз мени бла селеширге нек унамаган эдигиз!— деб, ол башын эншге бошлаб, сорду.

Илмар аны къолундан тутду:

— Ангылаймыса, Расма...

Коляны огъурсуз къарамы аны тохтатды.

— Андан эсе, айтчы, — деди Коля, — сен бери къалай тюшгенсе, сени бери къалай ийгендиле?

— Мен барганма... Мени мында... грибле — ол къызарыб къолун силкиндириди:— Билемисиз, жашчыкыла, мен сизге айталмайма. Эркин туююлме. Ангылаймысыз?

— Къалай алай эркин туююлсе?— деб Илмар сейирсинди.

— Сабыр бол, Илмар,— деб Коля аны тохтатды.— Ким биледи, керти окъуна айтыргъа эркинлиги жокъ эсе уа. Ким биледи, аны бизден энчи, жашырын иши бар эсе уа.

Расма ахтынды:

— Да жашчыкыла... керти окъуна сиз алааматласыз! Да ахшы, мен бери келгенме... дядя Мартынден, ангылаймысыз? Андан башха уа бир жангыз сѳз айтыргъа да эркин туююлме!

Карлис элден кетген кечени эртденлигинде, Мартын Праудынь, жашын кэутхарыргъа Ригагъа кетген эди. Юйден аллай затха тёрелеб алгъан «саугъаларын» канцеляриялада, штаблада да: кимине — бал чыкгырчыкъ, кимине — къакъ тонгуз жабхакъ, кимине уа былай бир он килограмм болгъан ун хуржунчукъ дегенча, бек чомарт юлеше эди. Ол азыкъла ол заманда ач Ригада алтынны орнунда жюрюй эдиле, алай болгъанлыкъгъа Праудыннге жашын кёрюр онг да бермедиле.

Гитлерчилени урушда ишлери осалдан-осал бара эди. Эм ма, гитлерчиле ууучлагъан жерде оноугъа аланы адамларын да къатышхан сундуруб, латыш халкъны алдар акъыл этдиле. Ол алдауну магъанасы Латвияда тоб этни заготовкасын бардырыргъа эсе да латвияны жаш тёлюсюн Гитлерни намыссыз аскерине алыргъа эди. Латвияда «Ич ишлени жюрютююню департаменти» къуралгъан эди, ол'а къралны ич ишлерине башчылыкъ этерге керекди дей эдиле. Кертиси уа, иште ол учрежденияны, иесини къысха жибге тагъыб элтген итини эркинлигинден уллу эркинлиги жокъ эди. Департамент гитлерчилеге, халкъны бёкем ууучларгъа, къолун, аягъын андан да къаты байларгъа, жаш латышчилени фашист аскер кийимге кийиндиррге болушургъа керек эди. Ич ишлени департаментини генеральный директоруна алгъыннгы латвиячы генерал Данкер салынган эди.

Праудынь алгъын да Данкерни юсюнден бир къауум зат эштген эди. Халкъ тюрлендирген алгъыннгы режимни заманында дивизияланы бирини командири, ол 1940 жылда туугъан журтун алышындырыб, кесин немецлиме деб, Германиягъа жиберилген эди. Бир жылдан сора Данкер оккупантланы обозунда Латвиягъа къайтхан эди. Бусагъатда кесин жангыдан латышлыкъгъа санаб, ол кесини иеси Гитлерге латыш халкъны уялмагъанлай сата эди эм бере эди. Жанис Праудынь эм башха минг латышлы уланла ол предателни къолунда эдиле.

Данкер кесини иелерине кеси ыразылыкълары бла къуралгъан латышли «СС» легион къууаргъа эм аны урушха жиберирге сёз берген эди. Ол аллай легионну, жаш адамланы зор бла тутуб, кесини ата журтун ууучлагъанланы ыразы этер ючюн, аланы ёлюмге жиберирге къурай эди.

Праудынь Ригада сау ыйыкъны жашады. Хар кюн сайын кеси кибик онла бла атала, анала бла казарманы къабакъ эшигини аллына жашын кёрюр умутда бара эди. Қыйналыб, ачудан къаралыб, битеу сахарны ичи бла Задвиннге кесини тохташхан жууукъларына къайыта эди.

Мартын Риганы таныялмай эди. Ригачыла орамлада бек аз кёрюне эдиле. Гупбурланыб, төгереклерине къарамай, баш орамдан теркирек ётерге кюреше эдиле. Алай гитлерчи офицерле эм чиновникле, жерни иелерича, эркин жюрюй эдиле. Фашист генералла эм офицерле, бийлеча, эркин олтурган машинала хар жанына бара эдиле.

Сахарны бек ахшы концерт залында, гильдияланы Юйюнде, урушдан бир жыл алгъа Қърал филармония туруб, симфония концертле берилиучю эдиле, энди уа ол — офицер ресторанды. Хар жерде къуру башха тил эштите эди. Орамланы мюйюшлеринде, тюкеннге кирген жерледе, башха тилде жазылган таблицала тагъылыб эдиле.

Праудынь эки орам бир-бири юсю бла ётген Бривибас орамда немецча: «Гитлерштрассе» — деб жазылган таблицагыкъны кёрдю. Анга къоркъуулу болунду. Рига, багъалы ариу Рига, латышлыланы суйгени, махтауу башха къралны сахары болгъанды. Эм Мартын кеси да, кесин мында хар минутдан тыш адамныча къыстаргъа боллукъдула, бери уа билмей, жапгылычлыкъ бла келгенди дегенча болду.

Алайына аны кесини элине, туугъан, хар зат багъалы кёрюннген, тынч хуторуна кетерлиги келди.

Мартын Праудынь Ригада турган сегизинчи кюнюнде эртденликде казармагъа кетди. Эм мында ол «кеси разылыгъы бла кириб» алыннганланы къайры эсе да башха сахаргъа — Вентспилсге не да, Тукумсге аскерге формаландырыргъа жашыртын алыб кетгенлерин билди. Ригада энди аны этер иши жокъ эди.

Юйюнде Мартын Праудынь кесини Аннасын уллу бушууда табды. Ол кюнледе немецли ууучлаучула Латвияда аскерге кереклилени хазырлауну кезиулю мобилизациясын бардыргъандыла. Мартын юйде болмагъан кезиуде бургомистрни управлениясындан келиб, Праудынлени бек иги Лайма деген ийнеклерин алыб кетген эдиле.

Ийнек орунда энди жаб жангыз, Мартын эртдеден

оқыуна кесерге деб тургъан, бир арыкъ Ветра деген ийнек къалгъан эди. Мюлкге тиргизилмезча къоранч тышген эди. Праудынле чачылыннган эдиле. Алай Мартын къатыныны жарсыууна артыкъ къайгъысыз тынгылады. Ол сары сакъалчыгъына тие айтды:

— Ийнек Лайма!.. Сен сылхыр къатынса! Сени жашынгы алыб кетгендиле! Ангылаймыса — жашынгы! Ох!

Мартын кесини мюлкюнде этиучю ишлерин этиб башлады. Расма аны этген затын, аты-саны болсун дегенча этгенин, кеси уа арталлы да башха затны сагъышын этгенин кёре эди.

Ючюнчю кюн неге эсе да таукеллениб, атын жегиб, бир машок картофну да арбагъа салыб, хоншу сахарчыкыгъа кетди.

— Сен къайрыса?— деб къатыны ашыра туруб сорду.

— Шахаргъа. Ким биледи санга чурукълагъа не да жылы жаулукъгъа алышыр эсем'а. Сууукъ болама деб тарыгъыб тургъан кесингсе да.

Ол сахардан картофсуз эм жылы жаулукъсуз, алай жарыкъ болуб къайтды.

— Дядя Мартын,— Расма къууанчлы кесин аны алына атды. Олсагъат тохтады: Праудынден спирт ийис ура эди. — Энтда да! Дядя Мартын, нек ичесиз?

— Охо, охо!— ол бармагъы бла лакъырдалы жаныды.— Ачыуланма къызым, бюгюнню иши башхады. — Бюгюн ичерге боллукъду.— Ол сакъ болуулу тегерегине къарады:— Къызым, Жанис бла аланы ишлери бармагъанды. Жанис алагъа табанларын кёргюзтгенди. — Эм аны кёзлеринде жукъ ангыламаулукуну кёрюб, ангылатды:— Иги адамла айтхандыла. Бизни жашланы Вентспилсден фронтха Қарсаваны юсю бла элте туруб, бир кишини бир жары жибермей, вагонла бары да этилиб болгъандыла. Қарсавада уа ачхандыла, вагонла уа къуру, адам да жокъ. «Доброволецле» къачхандыла. Ма, къызым, бизни жашла къаллайладыла!— Мартын башын эншге бошлаб ахтынды:— Энди ол къайда, къайсы агъачда айлана болур?

— Дядя Мартын, ол партизанлагъа кетген'а не болур?

— Не-е-е-е? Сен не дединг? Ол алай къалай болур — партизанлагъа? Анга ары барыргъа неге керекди?

— Айхай да партизанлагъа барлыкъды, — Расма ийнандырыулу шыбырдады.— Дядя Мартын, анга андан

башха къайры барыргъа керекди да? Кесигиз сагъыш этчигиз.

— Анда анга не керекди? Угъай, болургъа амалы жокъду! Сен аны кесинг акъыл этесе!

Мартын башын булгъаб, бир жанына кетди. Сау ол кюнню ол кеси-кесине орун табмай айланды. Праудынь кече кёзюн кысмай тёшегинде ары-бери бурулуб чыкъды. Эртденликде уа Расмагъа:

— Тебре, кызым, шахаргъа. Докторгъа барайыкъ.

Мартын, жолда бара, адам аз жюрюген жерде, кызы-чыкыгъа айланыб шош сорду.

— Сен къалай оюмлайса, ол анда, алада болурму дейсе?..— деб, кёзлери бла кенгде къаралгъан агъачны кёргюзтдю.

Расма хау деген формада башын булгъады.

Доктор Лейтан Праудынни бек къууаныб алды, алай ол Мартынни амбарында бакъгъан, сакъаллы адамны къайда болгъанын анга айталмады.

— Мен бакъгъанла къайда болгъанларын мен къайдан билейим? — Доктор Лейтан мурулдайыракъ айтды.— Багъалы Мартын, менде аллайла жюзле блады. Ол санга не затха керек болду?

— Да, алай. Бек уллу сёзюм барды.

— М-да-а! Бир зат бла да болушаллыкъ тюйюлме. Мен ала бла ишни ала ауругъан заманда жюрютеме. Артда уа — сау саламат жаша!

Алай бла Праудынь, бир жукъ да билмей, артха хуторгъа къайтды.

Бир талай кюнден сора терезени шош къагъыу Праудынни уятды.

Ол коридоргъа чыкъды:

— Кимди андагъы? Кече ортасында бу кезиусюз жюрюген кимди?

— Салам, дядя Мартын, — къарангыдан таныш ауаз эштилди. — Уятханым ючюн кечгинлик тилейме.

Фонарны аз жарытхан жарыгъына Карлис кирди.

— Сенмисе?— Праудынни къолунда фонарь чайкъалды, чиракъ жарыкъ жерде ары-бери чайкъалды.

— Сакъламаймегиз? Мен'а былайда узакъ тюйюл эдим. Эртдеги танышларыма бир къайтайым деб къайтханма. Бираз кечирек болгъанды, алай андан алгъа онгум жокъ эди. Дядя, Мартын, сиз манга кечгинлик беригиз.

— Кир,— деди Праудынь.

Ол кече жаш партизан «Аболини» хуторну иеси бла кѣбге дери сѣлешген эди. Карлис, танг жарыгъын жерге жайыб тебregenде, кетген эди. Эртденликде уа Мартын къатынына аны ашыгъышлы ишлери болгъанын билдирди. Бу тѣгерекде хуторлагъа айланыргъа керекди: ким биледи, бир иги таначыкъ иш табалыр эсем'а. Ийнексиз къалалмайбыз да!

Праудынъ ючюнчю кюн артха къайтды эм жаратулу зат болуб жукъ табмадым деди. Бир ненча сагъат артда уа, хуторну къабагъындан башында касынкачыгъы, юсюнде кысха жакетчиги бла элчи кызычыкъ чыкъды. Аны къолунда грибле жыяргъа корзинкасы бар эди.

Эм ма бусагъатда ол кызычыкъ Илмарны бла Коляны, аланы отрядда жашауларыны юсюнден хапарлагъа тынгылай эди. Керти, асламын Илмар хапарлай эди. Коля сагъышлыракъ, чыбыкъчыкъны кыйырын къабыб, Расмагъа къарай эди. Ол Расманы уллуракъ, къарыулуракъ эм аны хар атламы ишангылыракъ болгъанын эследи. Иги разведчик боллукъ эди! Жашдан осал боллукъ туююл эди!

Ол ингирде окъуна, Расма кетгенден сора, Коля кесини акъылын Карлиге айтды.

— Керти окъуна! — деб кычырды Илмар. — Къалай иги боллукъ эди! Амалы болмагъанча аны бизге!

Алай Карлис аланы кѣтюрюлюлерин сууутду.

— Угъай, жашчыкъла, андан эсе дядя Мартынде жашаса игиди. Ол бек иги адамды, анга иги боллукъду. Ишге да аны анда уллу хайыры тиерикди.

*

Биринчи сууукъла батхакълы жерни къаты тутдула эм биринчи къар жауду. Партизанла жер тубюне андан да бек бастырылдыла.

Лагерь, дарманланы, атдырыучулары эм почтаны келтирлик самолѣтну сакълагъанлы тѣрт кюн болады. Алай самолѣт кѣрюнмей эди. Бюгюн да Берзкалн, отла жандырыб, сакъларгъа дегенди. Къарангы болгъанда, агъач ичи талада белги отла жандыла. Отланы къалтырагъан жарыкълары кечени къарангылыгъындан къайын, къар хапу этген назы тереклени, партизанланы сагъышлы бетлерин жарыта эди.

Мында эки шуѣх да — Илмар бла Коля бар эдиле. Самолѣтдан ары-берилени алыргъа Карлиге буюругъан эди, ала уа аны жанындан бир атлам шашмазгъа

кюреше эдиле. Андан сора уа кесин ахшы кёрген урушчу лагерде аллай тамаша зат болуна туруб, жер юйчюгюне кириб тынч жукьяларгъа боллукъмуду?

Кече акъырын созула эди. Отла жанадыла. Бир-бирде отунладан бири чыкъярдаб сынса, жилтинлери кечеги кёкге уча эдиле.

Къайда эсе да кёкню бийигинде мотор таууш этди.

Бары да секириб къобдула.

Кёрюнмеген самолётну белги отлары эсленгенде, партизанла «кеслериники» — ала сакъялагъан самолёт болгъанына ишексиз болдула. Моторну тауушу уллуракъ, тюрсюнлю отлары — абаданыракъ эм жарыкъ, ма, самолёт наратланы башларына жетерге аз къалыб таланы башында учду. Къысымла уллу таууш этиб жерге тюшдюле: биринчи, экинчи, ючюнчю, дагъыда бири. Бошады! Самолёт ёрге учуб, таланы башында тегерек айланды.

Партизанла эртде окъуна жюкню алгъанларына белги бергендиле, алай самолёт кетмей тегерек айлана эди. Не болгъанды? Анга къонаргъа керек болур!

— Терк, кёлге! — деб Берзкалн буюрду.

Бир къауум адам отланы ёчюлтюрге эм жюкню сакъяларгъа къалдыла. Къалгъанлары уа таладан жарым километр узакъялыкъда болгъан агъач ичинде уллу болмагъан кёлге чабдыла.

Ол уллу болмагъан кёлню сууукъ къаты бузлатыб, къар да башын тюз этген жер болгъаны себепли, уллу болмагъан самолёт, кесине къоркъуусуз, жалан да алайда къонаргъа боллукъ эди.

Эм да ма, кёлню юсюнде юч белги от жанды. Мотор таууш этди, самолёт, уллу къанатлыча, бир жанлы, кесин жерге тюзюнлей от табагъа атды. Самолёт, къаты жерге жетгенде, къуйругъун бошлаб, тюзелиб, къарны юсюнде кетди. Самолёт уллу туюл эди; урушха дери аллайла агъач эм санитарный авиациялада хайырланыб болгъандыла.

Бары да кеслерин ары атдыл. Кабинадан, кесини ауур кийимиден кючден бурула, лётчик акъырын чыкъды. Ол самолётну къанатындан тюз къарны юсюне кимни эсе да къучагъына секирди да башындан шлёмун тешгенде тегерек бетли, аз къыйыгъыракъ, хыйлалы жылтырагъан кёзлери, къысха къыркъялгъан чачы бла, къыз болгъаны ачыкъ болунду.

— Да, ма келгенме, — деб къыз жарыкъ айтды. — Салам, жолдашла!

Лагерге учуб келген самолётха гитлерчи зенитчикле-ни окълары тийгенди. Алай лётчица жетер жерине жетерге дерт этген эди.

— Бош тырналгъанды, — деб ангылатды пилот къыз. — Бир—эки сагъат ишленсе, тамам боллукъду. Жамаб жараштырмасанг'а — барыр жеринге жетмей къалыргъа да боллукъду. Аны ючион мен къонаргъа акъыл этгенме. Была уа не гвардеецледиле? — Ол анга сейирсиниб къарагъан Илмарны бла Коляны кёргюзтюб сорду.

Берзкалн къысха ангылатды. Артда уа жашла анга айтханын эштдиле:

— Сора сиз экеуленни алыргъа боллукъсуз? Ансы бизде самолётла къонмайдыла. Бу жангыз биринчи жолду.

Илмар Колягъа, Коля уа Илмаргъа, сора ала экиси да Берзкалннга къарадыла. Угъай, командир лакъырда этгенча кёрюнмейди. Бетинде ишарыулугъу жокъду.

— ...Аланы иерге уа, — деди Берзкалн, — бек керекди.

Оноулашмай Илмар бла Коля артха терекле артына кетдиле. Алгъа акъырын, кеслерине эс бурмазча кетдиле. Алай ала эсленмез жерге жетгенде, ала терк атладыла.

Ахырында ала тохтаб тынгыладыла. Кёлден былайгъа бир жангыз таууш да эштилмей эди. Кечени ол кезиуюнде агъачда шош эди. Аланы тегерегинде къардан акъ бла жабылгъан назыла, эртдегили акъ сакъаллы пеллуанлагъа ушашлы сюеледиле.

Коля аягъы бла тюкгючню юсюнден къар бёркню атыб олтурду. Илмар да тюкгючге олтуруб сорду:

— Бизни излеселе уа?

— Зор бла эркин туююлдюле. Биз да бирсилеча урушчулабыз. Барлыкъ туююлбюз, ма алайды!

Ала былайда кёб олтурдула. Алай ма узакъдан, агъач ичи табадан моторну аз тауушу эштилди. Ол таууш ёсе, кючлене башлады, артда узакъгъа кетгени себебли азгъа айланды. Ма ол ахырында кёрюнмей къарангы кечени тубсюз кёгюнде тас болду!

— Учуб кетди, — деб Илмар рахатлы болду.

Коля кётюрюлдю:

— Жюр!

Ала артха жолларына шош атландыла. Жер юйчюкню къатында алагъа Майга тубеди:

— Сиз кьайда тас болгъансыз? Сизни излерге деб тура эдик. Алай этерге жараймыды?

— Ма ала уа, — деген ауазы эштилди Карлисни. — Ол не кьыдырыуду? Ким эркин этгенди?

— Айтчыгъыз, — деди Илмар анга тынгыламай, — самолёт керти окъуна кетгенмиди? Ол адам иш алгъанмыды?

— Ма сиз нени юсюнден, — деди Майга, жалан да былайда ангылаб — о аллахым, мени багъалы партизанларым, алыкъа сиз нечик жашчыкъласыз! Кетгенди, кетгенди самолёт, кьоркъмагъыз. Эки жаралыны алыб кетгенди. Рахат жукъларгъа боллукъсуз.

— Эртден бла уа кухнягъа кезиусюз экишер наряд алырсыз, — деб кьошду Карлис. — Ангыладыгъызмы?

— Ангыладыкъ! — деб тетушка Дзидраны оноунда алагъа картоф артхандан уллу ахшылыкъ болмагъанча кьууандыла.

*

Самолёт атхан почтада Илмарны атасындан Петер Розитисден да письмо бар эди. Туугъан жеринден письмо алмакълыкъ, Илмар сау саламат шуёхларыны ичинде болгъаныны юсюнден хапар алмакълыкъ анга бек уллу насыблыкъ эди, деб жаза эди ол. Алай ананг, Янис кьайдадыла, алагъа не болгъанды? Аланы юсюнден бир жукъ да белгили туююлмюдю? Ол кеси иги болады, терк окъуна сау болуб, латыш аскерлеге кьошулдукъ болур. Письмосуну ахырында Петер Розитис Илмарны шуёхларына кьызыу саламымы айт эм уллу ыразылыгъымы бер деб тилей эди.

Илмар письмону кёб кере окъуду. Ол кьагъыт кесекчикни аны атасы кьолунда тутханы анга бек сейирлик кёрюне эди. Атасы Латвиядан къалай узакъдады! Алай ол сауду, ол'а — бек башыды!

*

Бир жол партизан отряд бек кыйын халгъа тюшген эди. Гитлерчиле ол районнга партизанланы табаргъа, тегереклерин алыргъа эм жокъ этерге деген буйрукъ бла уллу каратель экспедиция атландыргъан эдиле.

Гитлерчилеге буйрукъну биринчи кесегин толтурургъа онг болду. Ала партизанла тургъан агъачны тегерегин

алыб, битеу жолларын бегитдиле. Партизанладан эсе адам кючлери эм сауут кючлери кёб болуб, ала партизанланы тегереклеринден ала, кюршалай, кюршалауну бекден-бек жыя бара эдиле.

Коля бла Илмар урушну биринчи сагъатларында патронла бла минала ташыб турдула. Артда уа ташыргъа да жукъ болмады: битеу болгъан асыраулары хар партизанны къатында эди. Жауну снарядлары терк-терк атылыб башладыла. Уруш къыстау баргъан заманда да Берзкалн жашчыкъланы унутмады. Ол Майгагъа аланы штабны землянкасына алыб келирге буюрду.

Жашланы унамауларына ол айтды:

— Мени къатымда адъютантла болугъуз, ма сизге уруш задания. Эм бир тюрлю сёлешиу болмазгъа. Ангыладыгъызмы?

Ол ауур, къыйын уруш бир сутка чакълы барды. Партизанланы кючлери къарыусуз бола эди. Жауну миналары бла пулемёт эм автомат окъланы жауууу, кёбюсюн тизгинден чыгъаргъан эди. Жаралыла кёбден-кёб бола эдиле. Бир мадар этмей амал жокъ эди.

Отрядны командованиясы бир жерни ачаргъа таукелленди. Ол бек къыйын эм кюркюуулу маневр эди. Ачыуну жалан да жауну алдамакълыкъ бла болдуругъа боллукъ эди.

Гитчечик командирлени кесини жер юйчюгюне жыйыб кесини планын ангылатды:

— Урушчуланы бир группасын немсцилиени бек къаруулу жерлерине — къыр ичине иербиз. Ол группаны иши — не къадар уллу дауур кетюрюб, гитлерчилени акъыллары кеслерине буругъа. Ол кезиуде уа битеу отрядны къалгъаны башха жерде кутулургъа кюреширикди. Ма былайгъа. — Берзкалн карандаш бла картада кёргозтдю. — Ишни бек башы жауну кеслерине сагъайтыргъа баргъанланы къатылыкъларына эм жигитликлерине кёре боллукъду. Ёлумгеча сюелирге тюшерикди.

Командирлени бетлери таукелли эм рахатлы эди. Столну тюз къатында Карлис бла Скудра сюелиб эдиле. Губарев барысыны да артында эшик къатында эди. Ол донесения бла олсагъатда келген эди эм Гитчечик аны тыйгъан эди. Коля бла Илмар бек узакъ мюйюшде олтуруб эдиле.

— Немсцилиени кеслерине бурлукълагъа бек къыйын боллукъду, деди Берзкалн. — Мен акъыл этгенден, ол

группагъа кеслери ыразылыкълары бла алыргъа керекди, иш аллай ишди... командирге уа салырбыз...

— Мен хазырма, — деди Карлис.

— Угъай, — деди Скудра, — ары барыргъа керек эсе, мен барлыкъма. Не десенг да мен жангызма.

Берзкалн башын угъайлаб булгъады.

— Угъай, шуёхларым, къыйын иш сизге да табылырыкъды. Аны юсюнден мени акъылым башхады. Группаны командири болуб барлыкъды... — ол битеу жыйылгъанлагъа къарады, — ...командир болуб Губарев барлыкъды. Айтыргъа базымаса да, аны кесини да тилерге акъылы болгъаны себебли, ол болсун.

*

Отряд жауну къуршоундан чыкъды. Ваня Губарев башчылыкъ этген партизан къауумчукъ кеслерине берилген борчну таза толтургъан эди. Алты сагъатны ичинде, гитлерчилени кеслерине бёлюб, отрядны къалгъан кючюне, къуршоуну юзюб, ууатылыудан къутулуб, кетерге, онг бердиле.

Губаревни къауумунда алты адамдан, партизан отрядны, жангыз бир адам жетген эди. Башы эм онг къолу жаралы, жууукъда терекге мина тийиб, андан'а чачылгъан терек жаркъа жиягъын сыдыргъан, ол жукъ да сёлешалмай эди. Алай, сёзсюз да, хар зат ангылашына эди...

Отряд жангы жерде эски лагерден бир он километр узакълыкъда тохтады. Къуршоуну юзе туруб, анда букъдуруб къалдыргъан бир къауум затларын да артда бери келтирдиле.

Бир къауум кюнден сора Коля бла Илмар жашагъан подрывниклеге жангыдан ишленген блиндажгъа радистка келди.

— Жашчыкъла, Ваняны гитарасы сиздемиди? — деб ол шош сорду.

— Ма, алайда тагъылыбды — деб Коля тагъылгъан жерин кёргюзтдю.

Вия къабыргъада чюйге, кимни эсе да кёлегине чёргелиб, тагъылгъан къара гитараны къатына барды. Вия анга тийиб, жашлагъа айланыб арсарлы сорду:

— Боллукъмуду, мен аны кесимде сакъларыкъма? Мен сындырмам...

— Айхай да, айхай да эркинсе. Бек игиди. Ол аны

сизни ючюн... — Илмар ашыгыб кьабыргьадан гитара-ны алыб тебреди.

Коля бир жанына бурулду. Ол кесини шуёхларына этилинген затны алай терк кечиб кьоялмай эди.

*

Тюнене терекле тобукьларына дери кьаргьа батыб тургьанча кёрюнген эдиле, агьачны башында алаша мутхуз кёк, сууугьу бармакь кьыйырларынгы чимдий эди, эм тютюн этген кьанжал печинде уллу от этилген жер юйде олтуруб солугьан, битеу жерни башында андан иги жер болмагьанча кёрюне эди. Алай ма кьар да жокь, ачыкь кюн таякьланы тубюнде хар жерде жылтырагьан суучукьла барадыла, былтыргьы кырдыкны ийиси чыгьады. Жер юй кьарангы, мылылы эм сууукь кёрюннгенинден, ичинде турлугьунг да келмейди.

Хар зат, терек окьуна, кёгериб чакьды. Агьач ариу жаб-жашил кийимни кийди. Чаллыкьла, юсю бла таланы биринчи гюллери бла кьолан накьышла тигилиб жылтырагьан уллу кьатапа кюйюзлеча созула эдиле. Ариу кёксюл жарыкь кечеле болгьанлары себебли, уруш ишни толтурууда партизанланы кьыйнай эди. Алай бары да — кьарт да эм жаш да — жаз-башына кьууана эдиле. Кёбге созулгьан сууукь кьышдан, мартны балчыгьындан, тютюн жер юйден сора кырдык ийисден толгьан хаудан солургьа, бетинги кьызыу кюн таякьлагьа тутуб, кьышхыда жылынмагьан санларынгы ол жан салгьан тылпыуну тубюнде акьырын хар санынгы жылынганы кьалай иги кёрюнеди!

Бек аз тышген заманларын кьысхарта Карлис, Валдманис эм Андрей Скудра жер юйчюкню аллында олтуруб ушакь этиучю эдиле. Айхай да ол ушакьла Коля бла Илмарсыз барыб болмагьандыла.

Кёб болмай, кьайда эсе да агьачны артында кюн батды. Аны ахыр инчге алтын таякьчыгьы тереклени башларында жылтырагьан заманда, мында тубюнде уа битеу ариу бояула ёчюлген эдиле. Кёксюлдюм кьарангылыкь жерни басды. Тереклени бутакьлары кюйюб кьаралгьанча бек белгили кёрюне эдиле.

— Да, — деб Валдманис ахтынды, — ма лиго да жетиб келеди, бизни уа мыйыкьларыбызны жибитирге окьуна ары-берибиз да жокьду.

Сора терк окьуна лиго — Иванны кюню — жазны

кюн тохтагъан кюню — чалгъычыланы биринчи жарыкъ байрамыды. Илмар урушха дери Иванны кюнюню ингиринде нечик сейирлик жырла, тебсеу эм от жандырыула болуучусун эсине тюшюрдю. Аны аллында кюн Розитисле Риганы къатында хуторчукда аталарыны жууукъларына къонакъгъа барыучу эдиле. Мында янисов бишлакъ эм сыра къайнатыучу эдиле. Лигону кечесинде чайыр чиракъны биринчиге жандырыгъа эркинлик Илмаргъа берилиучю эди. От жанган жарыкъ жилтинни жел къызгъылдым выпелча кѣбдюрюучю эди. Петер Розитис сырасы бла кружканы кѣтюрюб, отну жарыгъыны, байракъча чайкъалгъан, отну къызыл жанганына къараб: «Да, бизни къызыл отчукъ ючюн эм ол отчукъ бизни латыш жерибизни юсюнде теркирек жанар ючюн!» Барысы да ангылаулу рюмкаланы бир-бирге къагъа эдиле. Артда уа, жырла жырлаб, тебсей эдиле. Отну жандырса, анам къызчыкъча отну юсю бла секириб тебресе, атам аны кючден жетиучю эди. Ол кече къалай сейирлик эди.

Бусагъатда партизанланы акъылларында байрам жырла туюл эдиле. Отрядха къызыу урушуу кюнле тюшген эдиле. Совет Аскер хоншу Эстон шахарланы бла элени душмандан тазалай эди. Жаз-башы жел тѣзюмсюз эркинликни сакълаб тургъан Латвиягъа эркинликни солуун жетдире эди.

Партизанла темир жолланы, кѣпюрлени эм поездлени атдырыб, гитлерчиле, туугъан жерлеринден, Германиягъа къулгъа сюрген жюзле бла совет адамланы фашистледен сыйыра эдиле.

Берзкалны отряды, фашист аскерлени хорланыб артха кетгенлерине уллу чырмау бола эди. Гитлерчи командования фашистлени кѣзлерине акъ тюшгенча олтургъан, ол отрядны жокъ этерге буйрукъ берген эди. Гитлерчилени ол планлары партизанланы командованиясына билинген эди. Тюнене Фридрих Берзкалны, партизан соединенияны штабына чакъырыб, къажау урууну планын ишлеген эдиле. Командир бла бирге штабха Майга да кетгенди. Лагерде аланы къайтырларын ашыгъыб сакълай эдиле...

— Да, — дейди Валдманис, — бусагъатда бирер кружка ичерге нечик иги эди!

— Мени тишируум брага биширирге бек уста эди, — деб Скудра сагъышлы эскерди. — Бир—эки кружка ичсенг, башынг айланыб, жүрегинг жарыкъ, хар затха къууана эдинг.

Карлис ишарды.

— Кружка сыра не да брага, аны юсюне уа янисов бишлакъдан да бир иги кусок болса — ол а артал да осал туююлдю... Мен а, шуёхларым, Иванны кечесинде отлагъа къараргъа бек суююучю эдим. Дупбургъа чыгъыб, тегерегинге къарасанг, узакъда, кёзюнг жетген къадарда, ол жилтинле белги бериб, бир-бири бла сёлешгенча кёрюнеди. Жюрегинге рахатлыкъ келиб, хар отну къатындагъы эштирча кычырлыгъынг келе: «Ой, шуёхларым, жашайбыз!..» Билемисиз, уруш бошалса, бизни битеу жерибиз эркин болса, мен Ригада кёрюнюрча алай от этерме!

— Ма, ол заманда сыра да ичербиз, — деди Валдманис.

Скудра башын чайкъады:

— Сени акъылынгда жангыз бир зат турады. Ол сырагъа жетгинчи уа жашаргъа керекди.

Илмар Скудрагъа ачуланыулу къарады. Ма хар заманда да алайды: айтыр да — хар кимни иги сёзюн бузар!

— Болду, — Карлис терен ахтынды. — Андан эсе къарачыгъыз, бюгече къалай иги кечеди. Жылы, шош...

Ол сыртындан жатыб, эки къолун башыны тубюне салыб, шош жырлаб тебреди:

— «Хар кимни насыбына кёре, лиго...»

— «Лиго, лиго»... — Валдманис бла Скудра шош жауаб этдиле.

— «Янисге ма насыб, лиго», — деб жырлай эди Карлис.

— «Лиго, — лиго...» — Валдманис бла Скудра анга эжну этиб узун тартдыла.

— «Беш будай баш бишеди, лиго...».

— «Анда бир бутакъда, лиго...».

— «Лиго, лиго...» — сагъышланыулу, созулган эжиу эштиле эди.

Энди Илмар да жырлайды. Қалганла бла бирге Коля да эллини кёб болмаган насыбыны юсюнден латышлы эски жырны эжиуюн жырлай эди:

— «Лиго, лиго...».

Билмей турганлай кечени къарангысында кысха атылган тауушла эштидиле. Автоматдан тохтаусуз атыу! Олсагъат жыр тохтады. Барысы да секириб къобдула. Хар ким ангылаган мина чачылган таууш эшилди. Эм жангыдан автоматла атылдыла.

— Къалауурла атадыла, — деди Карлис — уруш къайгы! Жолдашла! Шкокланы алыгъыз!

Бир ненча минутдан базада болгъан партизанла, лагерни къоруулауда белгили жерлерин алдыла. Карлис уллу болмагъан окопчукъда жата эди. Жингириклерин жерге тиреб, женгил къол пулемѣтха табыракъ орналды. Къайда эсе да тѣгереклеринде шкокла атылгъанла чыкъырдай эдиле, миналаны учхан тауушлары эштилиб эм гюрюлдеб чачыла эдиле.

— Былмей тургъанлай алыргъа умут этгендиле, — Карлис мурулдай, пулемѣтха таб орналды. — Алай алыкъа уа кѣрюрбюз ким-кимни!

Окъланы ургъуйча чуулдаулары аны башын эншге тутурдула. Ол онг жанында чырпыла ичинде кимни эсе да ауур солууун эштиб, жанында автоматны алыб хазыр этди.

— Дядя, Карлис, ол бизбиз, — деб чырпыла ичинден бѣлюнююлю шыбырдау эшилди.

Аны къатына юлкуюле ичинден Коля бла Илмар сюркелиб келе эдиле.

— Сиз бери нек келгенсиз? Сизге ким эркинлик бергенди?

— Биз... — Коля кѣтюрюлюб, айтыб башлады.

Алай къайда эсе да жанларында биягъыча окъ жызылдады.

— Жатыгъыз! — деб къычырды Карлис.

Эм ююсю да жерге жатдыла.

Жашла бир минутдан окопха тюшюб, пластунча кѣб сюркелгенден, солууларын кючден ала Карлисни жанында олтурдула.

— Сизге ким эркинлик бергенди? — Карлис сорууун къайтарыб сорду.

— Биз саусузла туюлюбюз, — Коля ачыуланыракъ жауаб этди. — Биз да ата билебиз.

Илмар'а къошду:

— Бизни гитчечиклеге тергеуню къачан къоярыкъдыла.

Карлис жашчыкълагъа инакълаулу къарады, алай мурулдады:

— Ахшы. Шѣндю сѣлешиге заман жокъду! Келген эсегиз жатыгъыз да мени командама тынгылагъыз.

Партизанлагъа къажау жиберилген каратель экспедиция, аланы билмей тургъанлай, алыргъа умут этгенди. Алай агъачны теренине кирирге базынган гитлерчи сол-

датла мина салынган жолчуклагъа тышюб хауагъа учурулгъан эдиле. Олсагъат окъуна партизан къалауурла от ачхандыла. Аланы ызындан битеу партизан отряд урушха киргенди.

Жашла къайгъылана эдиле. Аланы акъыллары бла Карлис жукъ этмей бош турады, дей эдиле. Тёгереклеринде шкок, минаны жырлагъан, пулемётла атылгъан тауушла — аланы окопчугъу сермешиуню кызыуунда болгъаны ачыкъды. Карлис'а атмайды. Илмар Карлис-ни женгинден тартды:

— Биз нек тынгылайбыз? Ала бек жууукъгъа келликдиле да?

— Ма алай болса иги боллукъду. Кёрсюнле бир. Чыдамны кёбюрёк, жаш, керексиз ашыкъмайыкъ.

Коля тынгылай эди. Ол пулемётчикни онг жанында жатыб, экинчи номер болуб, анга жангы диск берирге хазыр эди. Ассыры ашыкъгъандан безгекдеча къалтырай эди.

— Сакъ болугъуз, — деди Карлис.

Коля башын кётюрдю.

Узакъ болмай алларында, июнну кечесини акъсылдым къарангысында тереклени эм чырпыланы артларында чырпы жокгуну бозгъулдум ауанала чабыб ёте эдиле.

— Алыгъыз, — деди Карлис.

Пулемёт атылды. Аны бурнундан акъсылдым кызыл оту чыгъады. Жауабха окопчукъну башында окъла чууулдадыла. Алда, онгда, солда тохтамай жерге тийиб, жерни топурагъын чача эдиле.

Карлис къыйын иш ишлегенча, сёзсюз, оюмлу, отну бардыра эди. Саллы бирде ол Колягъа бла Илмаргъа айланыб:

— Терк болугъуз, чирмамагъыз. Ма алай! Ахшы, ахшы! — дей эди.

Аны ашыкъмай оноу этгени, жашланы рахатландыра эди.

«Карлис аланы чюйле бла жерге ургъанча этеди», — деб, Илмар чырпы жокгучукъда аууб къобмай къалгъан бозгъулдум ауаналаны кёрюб, оюмлады.

Алайына окопларыны башында, кёк кюкюрёб, кысха от чакъды. Илмар кёзлерин амалсыз кысыб, башын жерге сукъду. Олсагъат окъуна ол кёзлерин ачды, къараса Карлис жатыб, мангылайы пулемётну сабына тирелиб тургъанын кёрдю.

— Дядя Карлис, не этесиз, дядя Карлис! — деб Коля командирни силкиндириб кюреше эди.

Карлис кирпичлерин кыйналыб кетюрдю.

— Пулемётну ал, — деди ол бек тынч, алай ангылашыырча шатык. — Ур... — эм чачыкыгъан этгенча, тохтаб бауур тебен жыгъылды.

Къаршы окопдан кыйсы эсе да кычырды:

— Карлис, не болгъанды? Отну ач!

Коля башын кетюрдю.

— Карлис отну! — деб дагыда эштилди.

Ол заманда Коля, жаяклары бла саркыгъан кез жашларын да сыйпамай, эншге ийилиб, акъырын аны бир жанына тюртюб, пулемётну артындан кеси жатды.

— Илмар, — деб кычырды ол, — патронланы!

Илмар эштмеди. Карлис ёлгенди деб ол ийналмай эди. Ол анга бек акъырын тийди:

— Дядя Карлис... Дядя Карлис...

— Тохта! — деб Коля ачыулу ауаз бла айтды. — Патронла бер, ангылаймыса?

Ол, угъай демезча, къаты буйрукъ халлы, огъурсуз командир ауаз эди. Карлис да шо ол формада буйрукъ бериучю эди. Илмар бой салды.

Коля, кёрюрге чырмагъан кез жашларын сыйпаб, илишаннга алыб, сампалны басды. Пулемёт атылды. Коля кезлерин амалсыз кысыды, алай кеси-кесине ачыулана, олсагъат кезлерин ачды. Ол неди — кюркыгъанмы этеди. Огъесе аны гитлерчилеге жанымы ауруйду? Угъай, ол болургъа жарамаз!

Сабын къаты тутуб, ары-бери буруб, чабыб ётгенлепи сабыр илишаннга алыб башлады. Сора окъ ийиучю сампалдан басыб, илишаннга къараб атыб башлады.

Автоматла кысха таууш эте эдиле. Станковый пулемётланы тауушлары хауада узуннга ызлы созулуб атыла эдиле. Къайда эсе да, узакъ болмай, гранатла гюрюлдеб чачыла эдиле. Коля аны эштмей эм эслемей эди. Ол жангыз бир затны биле эди: анда, алда тереклени эм чырпыланы артында, — бусагъатда Карлисни ёлтюргенле, атасын, анасын сыйыргъанла, аны, Беляков Коляны «унбекантер» этерге умут этгенле бардыла.

Партизанла, жау сакъламай тургъанлай контратакагъа ётуб, гитлерчилени кюудула. Артда уа эриб тас болгъанча кечени къарангысында думп болдула.

Кертиси бла да ала думп болмадыла, ол районда, гитлерчилеге белгили болмагъан, жангы базагъа кетген эдиле.

Коля бла Илмар чырпыла ичинде жукълагъанлай эртденлик болгъан эди. Урушдан сора битеу отряд бла бирге, къол пулемётну да кётюргенлей, этген жоллары жашланы бек арытхан эди. Солургъа буйрукъ болгъанлай окъуна, ала кырдыкга жатыб, олсагъат окъуна жукълагъандыла. Алай кёб жукъларгъа тюшмеди. Аланы командирге чакъыргъандыла.

Фридрих Берзкали патронла бошалгъан ящикни юсюне олтуруб, сол къолу бла папирос бура эди. Онг къолу байланыб эди. Командир тохтамай жыйырыла эди. Жарасы кесин билдире болур эди. Майга Берзкалины жанында нарат терекге таяныб тура эди. Коля анга къарады эм ангылады: ол барын да биледи. Ачыу бетин тартдырыб, эринлериши къатында ызлыкъларын терен этген эди. Чачы окъуна аллын алтынча жылтырагъанын тас этгенча кёрюне эди. Жалан да кёзлери ахыр кечгинликсиз таукелликге жылтырай эдиле.

Жашла командирни аллында сюелдиле.

Берзкали ахырында папиросун буруб, от къабындырыучусун жандырыб, ыразылыкъ халда тютюнню бошлады.

— Не, шуёхла,— деди ол ахырында,— тюнене сизге уллу сынау болду. Тюзмюдю?

Ол башын кётюрдю, ала бла биринчи кере шагърейленнигенча, жашчыкъларгъа эслеб къарады. Аны аллында, арыгъыракъ, ёсюмлюрек узун къоллары бла эм таукелли, ачуланаракъ бетли эки жашчыкъ сюелиб эдиле. Ала тюненеги урушдан сора алыкъа бет да жуумагъандыла. Аланы бетлери тютюнден, букъудан, не да уллу ачудан эсе да, ол эки суткагъа бир талай жыл ёсгенча, къаралыб, таукелли эдиле.

Жашчыкълар сакълай эдиле, Берзкали'а алагъа къараб, бир жукъ айтмай, тютюн иче эди. Ким биледи, ол сагъатда ол Урал тауланы къатында анасы бла бирге жашагъан жашыны юсюнденми сагъыш эте болур эди? Ким биледи, командир ёнчелеб кёре болур эди: аланы орнунда аны жашы болса уа къалай этер эди? Угъай, ол да бюгюлмез эди, аны да жюреги аланыча талмагъан таукелди, жигитди. Аны жашы да, ол эки арыкъ, артыкъ тизгинли болмагъан жашлача, аланы сейирлик къауу-

мунданды. Ол аланы кесини жашларынча кесине кысыб, таралмагъан сюелген чачларын сылаб, упба этиб: «Мени багъалы жашчыкъларым!» — дериги келди.

Алай ол алай этмеди. Ол ёрге кьобуб, кьаты эм уллу ауазлы, тизгинни аллындача айтды:

— Сау болугъуз, сиз, жолдаш партизанла!

Жашла аланы Карлис бла Губарев юйретгенча жауаб этдиле:

— Совет Союзгъа кьуллукъ этеме!

Онсегизинчи башы

ЭРКИН ЭТИУ

Коля бла Илмар разведкадан кьайтыб келе эдиле. Ала кьууанчлы хапар алыб келе эдиле. Совет аскерле жууукьда эдиле. Ала баргъан шахарчыкьда, гитлерчи гарнизон уллу кьайгьыда эм абзырауда эди.

Жашчыкьла ингир алагъа солургъа эм аш ашаргъа оноулашдыла. Хапар айта, узакьда артиллерияны тау-ушуна да тынгылай, алай алаамат болмагъан азыкъларын суйюб ашай эдиле. Къаты семиз этни кючден чайнай тургъанлайына Илмар кимни эсе да кесине жютю къарамын сизди. Ол башын кетюрдю. Анга назыны артындан эки жаннган жут кез къарай эди.

— Коля, къарачы!

Адам терек артындан чыкьды. Жашчыкьла секириб

ёрге кьобдула. Ауругъан адамча, кючден атлай, гитлерчи аланы кьатына келе эди. Сакъалы да жюльонмей, бети да кир болуб, жыртыкъ кийимли, жашагъан, узун, арыкъ адам — ол аланы аллында тохтаб, эки кёзюн машокну юсюндеги кусокдан айырмай къараб тохтады.

— Ашаргъа боллукъмуду?.. Бир кусокчукъ...— деб, ол орусча бёлдюрююлю сёлеше, ётмекни кёргюзтюб айтды.

Жашчыкъла немецлиге абзыраулу къарадыла. Ол'а кырдыкга олтуруб, машокну юсюнде ётмекни алыб, ашаб тебреди. Ол, жашланы угъай, дуньяда хар затны да унутуб, терк эм жутланыб ашай эди. Ётмек бла эт тауусулуб башладыла. Немецни жаякъ сюеклери тынч айланыб башладыла. Ол аузуна эм арт бурхуланы атыб бошагъандан сора башын алай кётюрдю.

— Бек сау болугъуз,— деди ол эм аузун кёргюзтюб айтды:— тютюн ичерге боллукъмуду?

Жашла угъайлаб башларын булгъадыла. Немец ахтыныб, эм олсагъат окъуна эки кьолу бла да мундир эм кёнчек хуржунларын къармаб башлады. Анда къаллай эсе да бир букъу табыб, кир газетден бир кусокчукъ жыртыб папирос буруб, от къабындырычусун чыгъарды.

Тютюнюн къабындырыб ол ыразылы халда кёзлерин жабыб, кырдыкда узунлаб жатды.

— Бу керти да кейфди, — деди ол немец тилде, — Ыйых кюн бизде Баварияда брихалледе¹ кибикиди. Ох, Бавария, Бавария!— Ол кюшсюндю эм башын сагъышлы булгъады.

Жашчыкъла кёз айырмай эм тынгылаб къарай эдиле. Аллаи гитлерчини ала биринчи кере кёредиле. Ала андан ары не боллугъуна къарай эдиле.

— Немец тилни билгенигиз бармыды? — деб сорду солдат.

— Азмаз,— деб жауаб этди Илмар.

— Аламатды, бек игиди!— деб немец къууанды. — Жашчыкъла, сиз нек сюелиб турасыз? Олтуругъуз, кьоркъмагъыз.

Сууукъдан аурукъсунуб хырылдагъан ауазы бла тохтаусуз сёлешиб турду.

Кёбден бери сёлеширге адам табмай туруб, энди уа

¹ Брихалле — сыра ичиучю жер.

жюрегиндегин айтыргъа онг болгъанына къууанганы кёрюне эди. Солдат терк сёлеше эди. Илмар аны кючден ангылай эди. Аны юсюне уа аны байламсыз сёзюн Колягъа кёчюрюрге керек эди.

— Ол айтады: ахыры да тели болмагъан, оруслула хорларыкъларын ангыларгъа керекди. Бек акъыллыла уа аны эртде окъуна биле эдиле, алай алагъа инанмай эдиле ансы. Энди барына да Гитлерни капут боллугъу белгилиди... Анга уа, солдатха, кесини териси багъалыды. Ол бир заманда да фашист болмагъанды. ..Ол, кёремисе, кесини формасына кёре, тынч эм рахатлы адамды ол урушсуз эм нацистлесиз жашау эталлыкъды... Ол аладан насыбны бек аз кёргенди... Уруш'а бек аман затды, дейди ол. Аны юсюнден ол энди толу ангылагъанды, эм анга боллукъду... Гитлер бла бирге капут алыргъа ким сюе эсе да ол энтда да уруш этсин, ол'а къолларын жууады... Ол кесини частын акъырын къоюб кетгенди эм энди уа эркин адамды.

— Сора, дезертirse?— деб сорду Коля.

— О, угъай,— деб унамады немецли, шагърей сёзню өштгенде.

— Ол Гитлер ючюн уруш этерге суймейди,— деб Илмар кёчюре эди. — Ол затла аны эрикдиргендиле. Ол кеслеринде Баварияда жашаб, хар кюнден къатынын бла жашын кёрюб турургъа сюеди... Аны Мюнхенде къатыны Эльза бла жашы Генрих барды.

— Да, сора анга не керекди да?— деди Коля.— Илмар сорчу андан!

— Ол оруслуланы сакълайды. Ала терк окъуна бери келликдиле, эм ол кесин алагъа берликди. Ол мындан ары уруш этерге суймейди.

— Ол аны эртдеденми оюмлагъанды? — деб Коля солдатха ийнаныусуз ишара, сорду.

Илмар ол сорууну немец тилге кёчюрдю.

— О, эртде, бек эртде, эки ай мындан алгъа,— деб солдат эсней жауаб этди.

Ол бурун тубюнден не эсе да мурулдаб, кёзлерин къысды эм... жукълады.

— Ма, къайгъыбыз жокъ эди да! — деди Коля. — Энди анга не этебиз?

— Базагъа элтирбиз. Нечик сейирсинирле!

— Базагъамы? Биз'а эркинбизми да? Ол къаллай эсе да бир тюрлюдю... Аллаины биринчи кере кёреме.

— Биз аны кезлерин байларбыз да, ол бир жукъ да кермез. Алай оюмлачы, Коля, «тил» элтирикбиз!

— Алай уллу жигитлик туююлду. Ол «тил» пленнге кеси тилейди.

— Хау, алай болса да билемисе... Угъай, Коля, аны базагъа элтирге керекди, базагъа элтмей амал жокъду!

Илмар ол затны юсюнде не къадар кёб сагъыш этсе, ол зат анга алай бир алапат кёрюне эди: базагъа гитлерчи пленли бла келиу! Жашла кёб тюрлю боевой ишле толтура тургъандыла, алай отрядха «тилни» келтириуню юсюнден ала жалан да умут этерге боллукъ эдиле. Эм алайына билмей тургъанлай алай онг! Къаллай бир селешну болур!

— Коля, элтирикбиз да?

Коля жукълагъан немецлиге къараб туруб, бусагъатда кесини анга бир тюрлю аман кез бла къарауу болмагъанын сезди, эм анга бек сейир этди. Алайына битеу уруш жылланы ичинде, немец солдатда, душман болмай, ач, ёлюрге жетгинчи арыгъан, бош адамны ол биринчи кере кёреди. Ким биледи, Гитлер бла гитлерчиле этген аманлыкълада битеу немецлиле бир кибик терс болмазла деген оюм аны акъылына биринчи кере келди.

Болса да ол келсюзлюк этген болурму? Ол зат урушчугъа эм партизаннга тийиншлимиди? Коля кеси-кесине ачыулануб, огъурсуз хал алды.

— Илмар, не десенг да аны гитлерчи болгъанын унутма, барындан да алгъа кел аны сауутсузландырайыкъ.

Ала солдатха ийилдиле. Аны биргесине окъ атыучу саууту жокъ эди. Жангыз саууту — шокну, къысха бичакъгъа ушагъан, сюнгюсю эди. Илмар агъачдан ишленген, желим жабыугъа тигилген къабдан сюнгюню тынч чыгъарды. Немец жукълай эди.

Ала, жарым сагъат тенгли бирден немецлини уята башладыла. Жолгъа атланыргъа заман болгъанды. Алай аны уятхан алай тынч туююл эди. Кёб кюнлени ичинде ол тойгъунчу биринчи кере ашаб, энди уа къаты жукълай эди. Ахырында жашчыкъла аны кючден-бутдан уятдыла. Немесли секириб ёрге къобуб, жукъусурагъанын аяздыралмай, анга не болгъанын, къайда болгъанын иги ангылаялмай турду. Алай эсине тюшюрюб рахатланды. Аны эринлери ишарыугъа созулдула:

— Мени жаш шуёхларым, мен бир кесек къалкъыдым сунама. Сиз эрикмей турдугъузму?

Белбауун тюз эте туруб, кьолуна бир зат чанчылгъанча кьоркьуб, сол кьолун кьоркьуулу кетюрдю. Сюнгю кьаб кьуру эди.

— Аны сизми... не ючюн?

— Сиз кесигизни пленнге берирге сие ушай эдигиз да?— деб сорду Илмар.— Пленде уа сауут жюрютеמידе да?

Солдат тегерегине абзыраулу кьарады.

— Да мен... да сиз...

— Хау, ма биз,— Коля анга ачуланыб айтды.— Биз сени пленнге алабыз эм элтир жерге элтирбиз. Сиз аны сие ушай эдигиз да?

Солдатны бетинде жазыксыныгулу, терслиги болгъанча ишаруу кёрюндю. Мёлегим, Мария! Ол кесин пленнге. Жашы Генрих бла тенг эки жашчыкьгъа бериргеми керекди? Да ол кьалай кюлкюлю эм акьылсызлыкьды! Ох! Битеу бу уруш битеуюнлей да ангылашыныусузду, акьыллылыкьмыды, ол Мюнхенде мастерскоюнда ишлер оруна бу латыш агъачда ажашыб айланады? Шайтан аланы бары бла болсун: не кьадар ангылашыныусуз болса ол кьадар игиди. Не да болсун, бу жашчыкьла аны Совет аскерге жетдирсинле ансы. Анга кёре ол ала бла ачдан ёлмезге боллукьду.

Солдат ишни тындыргъанча кюлдю да, кьолун Колягъа узатды.

— Да ахшы. Не этериксе, мен сизни пленлигизме. Мени оруслаулагъа элтигиз, алай партизанлагъа иш элтмегиз.

— Коля кьолун артха тартды. Ма жалан да ол жетмей эди!

— Жюр,— деб ол кьургъакь сёлешди.

Ючюсю да жолгъа атландыла. Алларында — Илмар, аны ызындан — немецли, артларында уа — Коля. Ол кьолунда немецден сыйыргъан сюнгюню алгъа тутуб, аллында ары-бери бир кирик чайкьалгъан аркьадан кёсюн алмай бара эди.

Немецли аузун жабмай эди. Ол сабийлеге аны аты Геллер, Иоганн Геллер болгъанын айтханды. Ол аякь кийим фабриканы «Ганс Лох эм жашлары» деген фирманы устасыды. Бюгюнден арысында ол солдат туююлдю, жалан да чурукьчу Геллерди. Энди, ма, ким да болсун, аны шок алыб окопха барыргъа буюруб бир кёрсюн! Ма, бир кёрсюн!

Ол жашлагъа, орус пленде болумдан, анда кьаллай

бир ётмек бередице, пленлилеге балтуз тийишлимиди кьалауурла бек огъурсузмудула, кьаллай ишге жибередице, деб соруб кюреше эди. Кесини усталыгына кере иш бермезлеми? Битеу пленлилени жиберген, эштилгенге кере, кыйын, айууланы жери ол Сибирде окъуна чурукъ мастерскойла болургъа керекдиле да?

Жашла немецлини жаншагъаныны кёбюсюне эс бурмай бара эдиле. Ала узакъда тенгизни толкъун тауушуна ушагъан, арт сагъатда жууукъда шарт эштилген гюрюлдеген тауушлагъа тынгылай эдиле.

— Хальт!— деб Геллер кьоркьуулу кычырды. — Тохтагъыз! Къарачыгъыз, ол бизни женгил тобладыла. Сиз мени къайры келтиргенсиз? Бугъаргъа керекди. Терк, терк, тилейме сизден.

Ол тобукъланыб, уллу женгиллик бла чырпыла ичине сюркелди. Коля бла Илмар да бауурландыла. Дагъыда бир кесек заман эм — ала фашистлени кьолларына тюшерге боллукъ эдиле. Алда тереклени артында гитлерчи солдатла жюрюй эдиле. Тереклени жанларындан, ууларын жаяргъа хазырча, тобланы инчге быргъылары къарай эдиле. Къайда эсе да жууукъда мотоцикл таууш чыкьды.

— Ма санга!— деб Коля шыбырдады. Шайтанны тюз кьолуна тюшгенбиз.

Жашла кеслери болсала, таб гитлерчиле кёрселе окъуна, ала кьутулур эдиле. Ала алай болумгъа аз тюшмегендиле. Алай бусагъатда немецли солдат — дезертир бла бирге уа иш бек осал бошалыргъа боллукъ эди.

— Артха, тилейме сизден, артха!— деб, пленли кьатларына сюркелиб шыбырдай эди. — Терк артха, ансы капут! — Ол асыры кьоркьгъандан кьалтырай эди.

Алай артха кетген алай тынч туююл эди.

— Илмар, немецлиге сол жанына бар де.

Ючюсю да аз жюрюу бла аз таууш болгъан жанына шош сюркелиб тебредице. Энди кьоркьуудан кьутулгъаннга ушайды. Илмар ёрге кьобду.

— Хальт!— деген ачы ауаз эштилди.

Гитлерчи солдат терекни артындан чыкьды. Аны автоматы хазырды. Ол сейирсиниб эки жашчыкьгъа эм кеси кибиб жыртыкъ кийимли, алай сауутсуз солдатха къарайды.

— Сиз кимсиз? — кьалауур, алагъа автоматын бура, кычырды.— Къайдансыз?

Тынгылашыу бир такыйкѡа барды, алай ѐмюрча кѐрюндю. Кѡалауур сызгырыучуну аузуна таукел элтди. Алай Иоганн Геллер юсюне кѡысха секирди. Эки солдат ла жыгъылдыла. Тыпырдагъан кѡалауурну кѡолунда бичакъ жылтырады. Коля кесин кюрешгенлени юслерине атыб, битеу кѡарыуун салыб, Геллерден сыйыргъан сюнжюсю бла бичакъ болгъан кѡолну урду. Кѡалауурну кѡолу тартылыб ачылды. Бичакъ кырдыкга тюшдю. Андан сора Коля жукъ эталмады. Немецлиле тѐгерек бурулгъан тобха ушаш болдула.

Геллер акъырын кѡобду. Ары-бери аууша, бир-эки атлам этиб артха айланыб тауушсуз болгъан кѡалауур-гѡа кѡарады.

— Мен айтханма да... манга энтда да буйрукъ бериб бир кѐрсюнле деб!— Ол кѡолун агъач таба силдеди: — Жюрюгюз терк!— эм гупбурланыб чырпыла ичине кетди.

Геллер уллу атламлы эм терк бара эди, алай болалмай тебреди, ахырында уа атлайлмай жаш кюйрюч теркеге таяныб тохтады. Геллерни мангылайында уллу тер тамычыла чыкъдыла.

— Сизге не болгъанды?— деб сорду Илмар.

— Кѡалай-алай болса да ол мени ургъан эди. Харам тонгуз... Ма былайыма.

Аны сол бутунда, тобугъуну тюбюнде уллу кѡара тамгѡа бар эди. Жашчыкѡла бир-бирге кѡарадыла. Кѡалай этсинле? Гитлерчиле хар минутдан былайгѡа келирге боллукъдула. Геллер тюз тохтады.

— Алай ол бошду, аны ючюн кѡайгырмаз,— деб ол ашыгъышлы айтды.— Мен сизни бла барама.

Бойнундан кир шарфны тешиб, бутун кѡаты байлады. Коля кѡалакъ сюнжюню болушлугъу бла кюйрючден таякъ хазырады.

— Алыгъыз, тынчыракъ болур.

— О, сау болугъуз, сау болугъуз! Сизни жюрегигиз халалды.

Ала жангыдан жолгѡа атландыла. Немецлиге жюрюген бек кѡыйын эди. Ол, таякѡгѡа таяна, кѡыйналыб бара эди. Жашчыкѡлагѡа акъырын барыргѡа тюшдю.

«Гитлерчиле ѐлген кѡалауурну кѐрген эселе уа?» Илмар ол оюм бла артха айланыб кѡарады. Эм аны оюмуна жауабхача, кѡалайда эсе да жууукъда, анда гитлерчиле болгъан жанында, тоб атылды. Жашчыкѡла да Геллер да жерге жыгъылыб, кѡаршы чырпыла ичине сюркелдиле. Кѡайда эседа пулемѐт атылыб тебреген эди, алай

терк окъуна тохтады. Артда ауур, уллу гюрюлдеген таууш эштилды. Жашла башларын кетюрюб тынгыладыла. Аланы немецлилери кезлерин да жабыб, акъырын ынчхаб жата эди.

Ауур темир таууш бекден-бек жууукълаша эди. Эм ма, жаш назычыкъланы бюге, малтай терекле артындан уллу танк чыкъды. Аны букъулу къабыргъасында беш бутакълы жулдуз эслене эди. Жашчыкъла кеслерини кезлерине ийнанмай, секириб ёрге къобдула. Сора Коля «Бизникиле!»— деген къууанчлы кычырыу бла кесин танкга атды:

Алай танк, жюрюшюн бузмай, жаны бла озду. Аны ызындан, экинчиси, ючюнчюсю жерни тебдире келе эдиле... Коля бла Илмар жанларында чабыб тохтамай: «Бизникиле, бизникиле!»— деб кычыра эдиле.

Танккладан бири тохтады. Таууш этиб люкню башы ачылды. Андан шлём кёрюндю, артда башы, ахырында кёк комбинезону бла танкчы кеси чыкъды. Ол ангыламаулу, тегерегине къараб, секириб жерге тюшдю:

— Жашла, сиз кимсиз?— деди.

Жашчыкъла абзыраб жукъ айталмадыла.

Танкчы шлёмун тешиди, эм ол заманда Илмар ол жаш танкчы не бла эсе да Ваня Губаревха ушагъанын кёрдю.

— Сизни дукъмугъуз Губаревмиди? — Илмар, асыры къайгъыдан орус сёзлени кючден таба, сорду.— Сизни партизан къарындашыгъыз бармыды?

— Мени дукъмум Гаркушады, — деб танкчы жауаб этди.— Тамата сержант Константин Гаркуша. Къарындашым'а барды. Алайсыз къалай болур да. Алай ол партизан туююлду, тобчуду. Андагъы уа кимди?— Танкист ахсаб акъырын келген Геллерни кёргюзтдю.

Жашчыкъла сержантха, бири-бирин бёле, немец кесин алагъа пленнге къалай бергенин эм аны къалай жаралы этгенлерин айтдыла. Геллер, аладан узакъ болмай, дагъыда жатыб, ынчхаб тебреди.

Гаркуша Геллерни къатына барыб жарыкъ сорду:

— Не, къарындаш, ахыр да капутмуду?

Ол немецлиге ийилиб, бутунда тамгъагъа къараб, хуржунундан уллу поход бичакъ чыгъарды. Геллер кычырыкъ этиб, ёрге къобуб къачаргъа умут этди.

— Сабыр бол, тели!— деди танкист эм къолун инбашына салыб, жангыдан жерге олтуртду.

Ол немецни чурукъ башын юйрениулю эм женгил кесиб, жаралы бутун байлады. Немец орус сержантха, акъылдан шашханча къарай эди.

Геллерни кезлеринде кез жиялумукъла кёрюндюле.

— Сау бол!— деб мурулдады ол.— Сау бол!

— Кечирек жиялганса,— деди сержант ёрге къоба. Москва, къарындашым, кез жиялумукълагъа ийнанмайды! Москва ишлеге кёре, тийиншлисича сюзеди!

*

Ма энтда да биягъы таныш, бир жол Коля бла Илмар битеу докторлагъа айланган, ол гитче эм шош сахарчыкъ. Сахарчыкъны бусагъатда танымазса. Ол орналганлы ненча жыл бола эсе да, мында былай кёб адамлы, дауурлу эм къууанчлы бир заманда да болмагъанды. Сууну толган толкъунуча, сахарчыкъны юсю бла Совет Аскерни жангыдан жангы бёлюмлери бир-бири ызындан тохтаусуз, тенгиз жанына, Ригагъа бара эдиле.

Букъулу, кюнден бла желден бетлери жезча болуб жияу аскер барады. Солдатланы къашлары бла кез кирпичлери кюннге кюйюб акъсыл болгъандыла. Кюн кюйдюрюб онгнган кёлеклени сыртларында шкок эм автомат бауладан болган къара тырмыла кёрюнедиле. Ауур темир бёрклери желкелери таба тюртюлюбдю. Солдатда ашыкъмаулу, юйренген атламлары бла барадыла, алайына аладан бири ачыкъ терезеден базынмаулу къарамын, кимни эсе да алгышлау къол булгъауун эслейди, эм ол заманда солдат башын къууанчлы кётюрюб, акъ тишлерин ачыб, сюйдюмлю ишарса, анга жауабха терезеледен, орам жанларындан онла эм жюзле бла къолла кётюрюлюб алгышлайдыла.

Жияу аскерни араларында, жангы кесилген терек бутакъла бла жасалган, узун быргъылы тобланы ауур тауушлу тартыучу машинала тартадыла. Сахарчыкъны орамларына алгышларгъа чыкыган адамланы алгышлагъанча терек бутакъла жолда ары-бери бюгюле чапракълары къымылдайдыла. Хар не тауушну да хорлай, танкла гюрюлдеб, зынгырдаб ётедиле. Сахарчыкъны ичи бла бир заманда киши кёрмеген, брезентге жашырынлы чёргелген автомашинала да ётедиле. Ала, бу жерде алыкъа белгили болмаган, алай уллу къоркъутуу бла махтау алган «катюшаладыла».

Колонна солургъа иш тохтаса, олсагъат солдатланы тегереклерин жюзле бла адамла кьуршалай эдиле. Духовой оркестрни не да солдатны хырылдагъан ауазлы шуёху — кьобузну тауушу эштиледиле эм ма чурукъ табагла кьагъыладыла, тебен жанла жел этедиле, женгит не да тизилиб акъырын тебсеуде солдатланы кюннге кюйген бетлери бла кьызланы жылтырагъан кезлери керюнедиле.

Музыка шахарчыкьны кьайда бир жанында, кьайда башха жанында эштиле эди. Сау кюнню жырла зынгырдай эдиле, оркестрле гюрюлдей эдиле. Мында тауусула билмеген уллу байрам хар жерде да бирча баргъан сунаргъа боллукъ эди.

Эм ол керти окъуна болунмагъан байрам — эркинлик болмакълыкьны байрамыды. Алай биринчи сагъатладан окъуна шахарчыкьда уллу иш да башланганды: совет властны орунуна салыу. Ол иште Гитчечикни отрядындан эркин болунган кёб партизанла кьатыша эдиле. Майга Страутну школаны кьуараргъа шахарда кьойдула. Мени жерим кьолумда сауут бла аскердеди деб, не кьадар айтыб керешди эсе да, аскерге кетерге не кьадар тартынды эсе да, аны шахардан иерге унамадыла.

— Бусагъатда иги адамла мында да керекдиле. Эм фронтдан кем болмай, — деб, анга уезд комитет партияда айтхандыла.

— Тамамды, кезиунде уруш этгенсиз, боллукъду, — дегендиле бизни жаш шуёхларыбызгъа да, — кьалай алай болса да энди гитлерни сизсиз да ууатыб бошарбыз. Сизни ишигиз ёсерге, окъургъа эм оздурулгъан затларыгъызыны жетишидиригеди.

Биринчи кюн окъуна шуёхла шахарчыкьны барына да айландыла. Столчу Гравитисни юйюнде да болгъандыла. Юй эшиклери бла терезелери чюйле бла кьагъылыб бегитилиб эди. Агъач устаны эм аны юйдегисини болушундан бир киши бир зат айталмай эди. Жашчыкьла доктор Лейтаннга да кьайтхандыла. Ол аланы, кесини туугъанларында ариу керюб, татлы хычынла бла сыйлаб, мындан ары не этериклеринден сураб билгинчи, жибермей кёбге дери тыйды.

Берзкалн, Валдманис эм бирси партизанла шахарчыкьда болгъанлары кьадаргъа жашла аланы хар кюнден керюб турдула. Алай ма отрядны чачыб отрядны командирлерин эм урушчуларын кьошхан аскер бёлюмле, фронтха, Рига таба кетерге керек эди.

Майга бла бирге жашчыкыла урушчу шуёхларын ашырыргъа келдиле. Инбашларында чынлары бла, темир бёрклери бла, чыр-чыр этген къаты белбаула кысыб, жангы аскер кийимледе, ала бары да жаш эм жигер кёрюне эдиле. Унамасанг'а бир кесек ауур кымылдаулу, Валдманис да жигер солдатча кёрюне эди.

— Къарачыгъыз, Оскар, сиз къалай болгъансыз, бирле сюерге окъуна боллукъдула, — деди Майга анга. — Тётушка Дзидра анга къалай къарарыкъды. Къатында тургъан төтушка Дзидра жалан да мудах ахтынды:

— Оскар, кесинги сакъла!

Барысындан да азыракъ Гитчечик тюрленгенди. Фридрих Берзкалн, бусагъатда юсюнде офицер чынлары бла тыш кёлеги болса да, ол болуучусуча табсыз эм мамырлы пелиуаннга ушай эди.

— Хы, мени шуёхларым, насыблы жашагъыз, — деди ол, кете туруб. Сиз урушчу партизанла болгъаныгъзын бир заманда да унутмагъыз.

Тизгинлеринде аланы урушчу шуёхлары баргъан колонна, букъуну къалын тютюнюнде, эртде окъуна букъгъан эди, жашчыкыла бла Майга уа аланы ызындан тынгылагъанлай къараб, жерлеринден тебмей тургъан эдиле.

— Ол да бусагъатда ала бла кетер эди, — деб шош айтды Майга.

*

Майга жашчыкылагъа алыкъа аны бла турургъа деди. Терк окъуна школла ачыллыкъдыла, ала окъуб башларгъа боллукъдула. Уруш бошалгъандан сора уа фронтдан Илмарны атасы да къайтыр, анда юйлерине Ригагъа, барыргъа да боллукъду. Сабийле ыспас этдиле, алай унамадыла. Угъай, ала сёзсюз, гитлеричилени андан кыыстагъанлай Ригагъа барыргъа керекдиле.

— Мен сизни ангылайма, — деди Майга. — Ким биледи, жашчыкыла, сиз тюз окъуна болурсуз.

Ол къобуб, отоуда ары-бери айланыб, терезе аллына барыб, аны терек бахчагъа ачды:

— Къарачыгъыз, алмала къалай уллуладыла! Ма, жай окъуна бошалды... Къалай терк озуб барады заман!.. Ол бир жол манга: «Бу жашчыкылада иги урлукъ салынганды, ол къаллай алапат зыгъыт берлигин биз

алыкъя кёрюрбюз» деген эди. Эсигизде болсун, жашчыкъя!.. — Аны ауазы кялтырады. Ол бир жанына бурулду. Кесигизни устазыгъызны унутмагъыз. Биз алыкъя сизни бла тубеширбиз. Не десенг да биз эски шуёхлабыз, эм бизге не заманда да эсибизге тюшюрюб сёлешир зат табыллыкъды.

— Биз унутмабыз, — деди Коля, — биз хар заманда да сизни да... эм аны да... эсибизде тутарбыз.

Рига эркин этилгенини юсюнден къяуанч хапар 13 октябрде келген эди, юч кюнден сора уа Коля бла Илмар Ригагъя баргъан автоколоннаны машинасында жарашыб, шахарчыкъяны ташлай эдиле.

Жашла кеслерини нёгери Расманы кёрюрге бек сюе эдиле. Таб тюшген мадар бла ала Расмагъя шахарчыкъяда жашагъанларын билдирген эдиле. Алай къызчыкъ нек эсе да келмей эди. Ала «Аболини» хуторгъя кеслери окъяуна барлыкъ эдиле, алай жюк ташыучу автомашина Ригагъя минутдан минутха кетерге боллукъду деб билдирген эдиле. Ол минутну ала юч сутка сакълагъандыла.

Расма шахарчыкъя, жашла кетерге онбеш минут кялыб, жетген эди.

— Бусагъат кетебиз, — деб Илмар анга къяуанчлы билдирди, — тюзюнлей Ригагъя!

Ригагъя, кесини юйюне кяайтырыгъяны къяуанчлы кяайгъысындан, Расма кяалай элгенгенин эм агъаргъанын ол эслемеди. Коля, къызчыкъ башын бошлаб, дарий кюл жаулукъчугъун кюлунда уугъанын кёрдю, эм ол андан айырылыб, кетиб кяаллыгъя келмегенин ангылады.

— Сен да бизни бла келирменг? — деб ол тынч сорду.

Расма жиямукъдан туманча толгъан кёзлерин кётюрюб, ишарыргъя кюрешди эм айтды:

— Угъай, Коля, манга алыкъя мында кяалыргъя керекди... Мен анда не этерикме?

— Машиналагъя! — деген команда эштиди.

Тёгерекдегиле кюзгъалдыла, дауурлу болду. Жюк ташыучу машиналары моторлары гюрюлдедиле. Расма шуёхларыны ызындан кюл булгъады:

— Сау бар, Коля! Сау бар, Илмар! Унутмагъыз, манга жаза туругъуз! — эм ол ишарса да кёзлери уа кёз жиямукъладан толуб эди.

Коля бла Илмар машоклары бла ящиклерини юсюнде олтурган жюк машина Ригагъа жете эди. Жашла узакъдан окъуна, Псков шосседен, сахарны башында къара булут жайылыб тургъанын кёрдюле. Ол'а гитлерчиле кюйдюрген юйле кюйюб бошай баргъанлары эдиле. Шахаргъа жууукъ бола баргъаны сайын, Илмарны жүреги аллай бир къаты ура эди. Ол мында нечик кёб заманны болмагъанды! Жууукъларындан бир жукъ иш билалмазмы? Юйлери уа сау болурму? Терк, не къадар терк жетсек эди!

Алай жюк машина акъырын бара эди. Ол Ригагъа шоссени толтурган кеси кибик жюк машиналары эм женгил автомобиллени, гюрюлдеб баргъан аскерчи арбаланы, аякъ машиналары ичинде бир тамычы кибик эди.

Ма Югла кёлню юсю бла баргъан кёпюр да. Онг жанында — къумач сокъган фабриканы къызыл-кирпич юйлери. Аланы къабыргъаларына тоб окъла тийген ызлары белгилиди. Таш бурууну сынган ызлары. Хар жерде жууукъ арада болгъан урушлары ызлары кёрюнедиле.

Жюк машина, тюзюлей, садакъ окъ барыуда, алгъа юзюлген — Бривибас орамгъа чыкъды. Электротехнический заводну юйлери жаны бла ётдюле. Адамла ичинде не эсе да эте тургъанлары, сынган уллу терезеледен кёрюне эди. Ма Матвеевск базарны къаралдым боз юйю, ма мельничный орамда эки къатлы алаша агъач юйле.

Бу мюйюше къачан эсе да къоз ичлери бла цукатла эм балтузланган кёгет ичлери болгъан татлы мороженое сатылычу эди. Бир жол атасы Илмаргъа андан бир жолгъа эки стакан тюб бла алгъан эди. Ол нечик эртде болунган эди!

Илмар ящикни юсюнде сабыр олтуралмай, башын тегерекге буруб, орамлары, площадлары, юйлени таный эди. Алай юйле алаша, орамла тар болгъанча кёрюнедиле, эм жалан да паркла аллынча къалын эм аумалы эдиле. Жюк машина Елизаветнийден ётдю. Онг жанында — Эспланаданы жашил аллеясы. Ма бу жол бла ол пионерлени дворецине барыучу эди.

Жюк машинала тюз да Даугаваны къатында тохтадыла. Суу жагъалары тоб окъла тийиб къазылыбдыла.

Атдырылгъан темир жол кѣпюрню агъачлары кѣнге чюелибдиле. Ол жерден къазыб чыгъарыучу залим сей-ирликни сюеклерине ушайды. Къайры къарасанг да — кюйген юйлени тюр мурдорлары. Бир заманда битеу Европада бек бийикге саналгъан Пѣтрны клисасыны башы тайдырылгъанды. Жарым юй кюйген эски ратушаны (шахарда оноугъа жыйылгъан юйню) къарангы терезе орунлары кѣрюнедиле.

Ма былайда уа, эшикден кирген жерде, ташдан ишленген жигитни сураты бла, алгъын уллу эски юй болуучу эди. Энди ол жокъду. Ол букъу тебе болуб жатады. Алай, алапатлыкъ бла къалгъан, жигит шпасагы бла биягъы жеринде кеси жангыз сюеледи.

Жашчыкъла жюк машинада ала бла бирге баргъан солдатла бла саламлашыб, жерге секириб, гынчайгъан шахарны орамлары бла тебретиле. Юч жыл мындан алда, Коляны башы жабылгъан машинада Риганы юсю бла лагерге элте туруб, ол бир зат да кѣрмеген эди. Энди аны: эм бу къаллай куполу болмагъан килисады, эм мында орамла былай тар некдиле, эм бу бийик колоннада сюелген таш тиширыу неди, эм бу каналда жууунургъа эм къайыкъда жюзерге боллукъмуду, хар зат да сейирсиндире эди.

Илмар къысха жауаб бере эди. Ол юйюне жетерге асыры ашыкъгъандан тѣзюмсюз болгъан эди. Ма эм таныш орамы, ма бек арт кюн, ол акъсаб чыкъгъан подъезд. Экинчи этажгъа чыгъыб, кеслерини эшиклерини аллында тохтагъанда, Илмарны бир тюрлю къалтырау алды. Эшик этилибди.

— Кел, арбаз сыйпаучугъа барыб сораыкъ, — де-ди Илмар.

Ала биринчи этажгъа тюшюб, арбазгъа чыкъдыла. Арбаз сыйпаучу, арыкъ къатын, Илмарны танымады. Илмар кесин айтхандан сора, ол къолларын жайыб къычырыргъа, ох-тух этерге къалды.

— Эшикни ачаргъа боллукъ туююмюдю? — деб Илмар аны бѣлдю. — Мен кириб, къараргъа сюерик эдим...

— Айхай да, айхай да, ол сизни квартирди да. Мен бусагъат, бусагъат...

Арбаз сыйпаучу кетди да эм ол сагъат окъуна кѣб ачхыч къысым бла къайтды.

— Мен хар бир квартирни да киритин салгъанма, — деб хапарлай эди ол, сабийлени алларында бара. —

Сизникинде аланы бир офицери жашагъанды. Мен аланы къачханларын кѳргенлей окъуна, — олсагъат эшикни этиб, ачхычын хуржунума салгъанма. Энди керти иелери къайтырла, алагъа уа мында олтургъанлары боллукъду деб оюмлагъанма.

Ол эшикни ачды. Юйде башха адам жашагъаныны ызлары белгили эди. Ма къаллай эсе да тюрлю этилген шинтик. Ол бери къайдан тюшгенди? Бу аузу кенге ачылыб тургъан патефон'а?

Илмар тѳгерекге къарады. Ол жангыдан, тууб ѳсген, сабийлиги ѳтген, хар зат бла байланган, анчалыкъ багъалы эскериулери болгъан юйюндеди.

Буфетни юсюнде хылы-мылы атылгъан затланы ичинде — сыртындан тюшген гитче акъ пилчик. Багъалы, пилчик! Илмар аны бек гитче заманындан бери эсинде тутады. Ол хар заманда ма былайда, буфет юсюнде туруучу эди. Отоуну жыя туруб, анам аны юсюнден букъуну сыйпай туруб, аны жаны болгъанча бек сакъ болуб акъырын сыйпаучу эди. Илмар биринчи таб тюшген шинтикге олтурду. Кесини къайгъысын тыйгъан, анга бек къыйын эди.

— Билемисе? — деди анга Коля. — Бек алгъа мында тизгинни жыяргъа керекди деб акъыл этеме. Къарачы, нечик кирди!

Коля, Илмар жауаб этгинчи, инбашындан машогун тешиб, юйню жыйыб башлады. Илмар да нѳгерине къошулду. Ала кеслерини аскер кѳлеклерин тешиб, женглерин ѳрге къайырдыла. Иш къайнады.

Эшикни къакъдыла. Илмар бурнун жыйырды:

— Арбаз сыйпаучу болур... — деб, эшикни ачаргъа кетди.

«Сизге не керекди?» — деб сорургъа тебренгенлей, сѳзю аузунда къалды. Босагъаны юсюнде, гупбуруракъ онгинган пилоткасы, анга ушаш, кюнден бла жауундан агъаргъан кѳлеги, инбашларында капитан погонлары бла офицер сюелиб эди. Офицерни ѳшюнюнде жылтырагъан «Къызыл жулдузну» жанында «За отвагу» — деген майдал агъара эди. Алай аланы барын да — кѳлегин да, орденни да эм медалны да — Илмар артда кѳрген эди. Алгъа Илмар жалан да кюн къаралтхан бетни кѳрген эди. Жарыкъ тырмычыкъла эринлерини бла кѳзлерини жанында тартылыб эдиле. Алай болса да ол бетни минглени, миллионланы ичинде таныр эди ол.

— Илмар, — деди офицер. — Жашчыгъым!

— Атам! — нек эсе да Илмар бек тынч жауаб этди.

Петер Розитис ёсюмлю, кюч кирген подросткагъа къарай эди. Ма аны жашы, аны гитче Илмары къаллай болгъанды!

— Да, салам, жашым, — деди ахырында Петер Розитис эм къолларын узатды.

— Салам, — Илмар биягъы тынч эм кесин тыйыулу жауаб этди... Эм алайына аны неси эсе да юзюлгенча болду. — Атам! — деб къычырды эм атасыны кёкюрегине жыгъылды. — Атам, атам!

Эм ол кёб жылланы ичинде айырылмакълыкъны къыйынлыгъы, юйдегилерине термилмеклиги, битеу алагъа суймеклиги ол къысха къычырыкълада эди...

Петер Розитис жашыны чырмашхан чачын сылай эди, аны башын упба эте эди эм къайтарыб-къайтарыб:

— Къайгъырмаз, жашчыкъ, къайгъырмаз, къайгъырмаз... — дей эди.

*

Тюбешиу бла абзырагъан атасы бла жашы эм ахырында эс жыйдыла.

— Манга бери къайтыргъа эркин этгендиле, — деди Петер Розитис, — ким биледи, къараргъа деб. Эм ма... Бу уа кимди? Сени нёгерингмиди?

Колягъа ол насыблы тюбешиу, энтда да бир кере кесини юсюнден эскертди. Ол мюйюшде башын мудахлы эншге бошлаб сюеле эди. Атасыны сорууу Илмаргъа шуёхун эскертди. Ол Коляны къатына чабыб барыб, аны къолундан тутуб, атасыны къатына элтди:

— Атам, бу Коляды! Аны бир адамы жокъду, ол бизни бла жашар да? Анга айтчы!

Илмар, Коля бла къалай шагърей болгъанын, ол къыйын жыллада жашла не къыйынлыкълагъа тюбегенлерини историясын ашыгъышлы эм байламсыз айтды.

Петер Розитис Коляны къолундан тутду да кесине тартды.

— Бюгюнден башлаб, — деди ол, — бу сени туугъан юйюнгдю, мында сени юйдегингди. Мудах болма, жашчыгъым! Сен кесинги юйдегингде болгъанынги эсингде тут!

Ол эки жашчыкъны да къучакълады:

— Энди уа анагъызны бла Янисни излейик. Биз аланы табарбыз, не болса да табарбыз, жашчыкъларым!

ЭПИЛОГ

Минг тогъуз жюз къркъ алтынчы жылда апрелни аязгъан кюнюнде Ригада Даугаваны жагъасында ючеулен бара эдиле: эки жаш — бири бийигирек, акъ шилли, экинчиси — алашаракъ къара шилли, экиси да бѣкемлиле, жигитле, жаз-башыны ал кюнлери кюйдюрген моргъул бетлери бла, эм оналты жыллыкъ къыз — бийик болмагъан, алай ариу санлы, кыйыры бла жарыкъ элтир баргъан кѣксюл жакети эм аллайдан да бѣркчюю, аны тюбюнден'а алтын бетли эки узун чач эшгени инбашларына бошланыб эдиле. Къызны уллу къаралдым кѣзлери тегерегинде хар затны ариулугъуна, аны къуршалагъан затланы тюрсюнлюгюне сейирсиниюлу къарай эдиле.

Сууда буз бара эди. Уллу кир бетлирек акъ бузла, кирленген сууда ауур чайкъала, эншге тенгиз таба бара эдиле. Суу кѣтюрюлгенди. Анга суу жагъаларында тар эди. Ол кючлю аркъасын кѣтюрюб, кѣпюрню бетон чинжилерине тѣзюмсюз болуб, кесин ышый эди. Тенгизден мылылы жылы хауа ура эди.

— Нечик игиди! — къыз башын кѣтюрюб эм бетин жаз-башыны жылы солуюуна тута айтды. — Бир кесек турайыкъ.

Ючюсю да тохтадыла эм суу бузла бла къалай ойнагъанына къарадыла.

— Илмар, сѣлешмей нек тохтадынг? — деб, къыз бийигирек жашха сорду.

Илмар битеу жолну узунуна къуру кеси сѣлешиб келген эди. Жанында баргъан Коля тынгылаб эди. Расма да тынгылаб эди. Ол шуѣхларына бир ыйыкъгъа кьо-

накълаб келгенди, бююн'а Даугавагъа барыб, буз барыугъа къараргъа оноулашхандыла. Суу жагъа бла баргъанда Илмар тохтамай сѣлешиб турду. Ол аланы биринчи шагърей болгъанларын — убежищаны, партизан отрядны, Майга Страутну, Карлисни эм Фридрих Янович Берзкалны эскере эди.

Ол жыл бла жарымны ичинде кѣб зат болунганды. Совет аскерле гитлерчилени ахырын ууатхандыла. Берлинде хорламны кызыл байрагъы орнатылгъанды. Уруш бошалабы бир айдан сора узакъ фашист концентрационный лагерден Илмарны анасы — Марта Розитис къайтханды.

Ол арыкъ, теренге кетген кѣзлери бла чачына акъ ургъан къатын, кесини анасы болгъанын Илмар кючден таныгъанды. Алай Марта Розитис да аны аллындагъы бийик, кюн кюйдюрген, жигер жаш — аны гитче Илмары болгъанын акъылына сыйындыралмай эди.

Ол, Коляны аны къатына элтиб, аны юсюнден хапарлагъанда, Марта жашланы кучакълады:

— Биреуге кеси анасыча болгъан кыйынды, алай, Коля, сени кесинги кеси юйюнгдеча сундурургъа битеу къарыууму салырма.

Коля бла Илмар Ригагъа келген биринчи кюнлеринден окъуна школгъа барыб тебреген эдиле. Окъуу бек кыйын бла бериле эди. Эм лагерде Майга Страут бла окъугъанлары болмаса, бююн да кыйын боллукъ эди.

Расмадан хар заманда письмола келиб тургъанды. Аны анасы къыркъ ююнчю жылда окъуна фашист лагерлени биринде ѳлген эди, эм Расма кеси къалгъанды. Дядя Мартын аны тюз кеси кызыча суйгенди, ол кеси да къартха бек байлашханды. Ол хутордан кетмегенди. Урушдан сора Мартынны жашы дагъыда Ригада университетде окъуб башлады. Расма Валдманислени юсюнден да жаза эди. Аланы умутлары толгъанды: ала онбеш гектар жер, юй эм ийнек алгъандыла. Волостда эл-мюлк артель къуралгъанды. Оскар Валдманис бла дядя Мартын правленни члени болуб киргендиле. Ала шуѳх болгъандыла. Оскар Праудынлени хуторгъа келиучю эди, эм Расма, аны бла хар заманда, Коля бла Илмарны юсюнден сѣлешиучю эди. «Сиз гитчеле болсагъыз да керти адамласыз деб, ол алай айтады» — деб жаза эди Расма.

Бир письмосунда кызычыкъ жаз-башында не да июну аягъына, ким биледи, Ригагъа барыргъа боллукъду,

эм ол заманда шуёхларын кёрмей кьоймазлыгын жаза эди.

Майга Страут энтда да ол шахарчыкъда , районону заведующиси болуб ишлей эди. Андан санлы бирде кьысха письмочукъла келиучю эдиле эм аланы хар тизгини жашчыкъланы жүреклерин кьозгъаучу эди. Майга аладан аны унутмазларын эм жайгъыда кьонакъгъа келмей кьалмазларын тилеучю эди.

Фридрих Берзкаллни юсюнден, ол кеси партизанлыкъ этген жерде, уездни партийный организациясына оноу этгени белгили эди.

Да, хар барыны юсюнден аз-аз билгине эди. Хар жууукъдан эм шуёхдан хапар келе эди, алай, тохтаусуз излеуге да кьарамай, Янис Розитисден жукъ билирге кьарыу жокъ эди. Алай Розитислени юйдегиси излеулерин тохтатмай эдиле.

Илмар гитлерчиле бузгъан, тоб окъладан болунган чунгурланы бла батыуланы ортасы бла кесини шуёхлары бла бусагъатда бара туруб, эскере эди.

Коля тынгылай эди. Ол бусагъатда не эсе да бир сейирлик болумда эди. Ол Расманы кёрмегенли бир жыл бла жарым болады, ол заманны ичинде ол нечик эсе да адам ангыламазча тюрленгенди. Ол кьаллай эсе да бир сейирлик болгъанды. Илмар'а ол затдан бир жукъ эслемай эди. Ол хар акъылына келген затны сансыз жаншай эди. Коля бир-бирде негерине зарланган окъуна эте эди. Ол кесин Расма бла нечик эркин эм бош тутады! Коля кесин не эсе да алай эталмай эди.

Къайдан эсе да узакъдан, баш жанындан, гюрюлдеген таууш чыкъды.

— Ол неди? — Расма билмей тургъанлай элгенди.

— Бузну атдырадыла, — деб ангылатды Илмар. — Бир жерге жыйылгъан болур. Сен'а не, кьоркыгъанмы этдинг?

— Кьоркыгъан этмедим, алай нечик эсе да хар зат эсима тюшдю... Айтчыгъыз, жашчыкъла, ол зат бир заманда иш кьайтыб болунурму? Атдырылгъан да, шок тауушла да эм ёлюм да?..

— Энди уа ма бир кёрсюнле... — Илмар, жундурукъларын кьаты кьысыб, эм ала бла хауада булгъады: билемисе, биз шёндю кьалайбыз!

— Ненча иги адам ёлгенди!

Расманы кёзлери мутхузландыла. Ол башын эншге бошлады. Кюнден болгъан алтын бетли, инчге бурмачы-

гъы бѣркчюгюню тѹбюнден къарады. Коля Расмагъа къарай эди, эм аны нечик эсе да жангы, къайгъылы эм къууанчлы болум ала эди. Ол уллу эм къарыулу болуб, кесини багъалы нѣгер къызчыгъын хар бир тюрлю палахдан, хар бир ачюдан къызчыкъланы бла жашчыкъланы, къартланы бла уллуланы эм битеу дуньяны башында жашагъан адамланы къоруулар ючюн, ол уллу эм къарыулу боллугъу келди... Ол ол затны юсюнден Расмагъа айтыргъа суйдю, алай айталгъан'а жалан да:

— Расма, керек тѹйюлдю, сен аны юсюнден сагъыш этме, керек тѹйюлдю...

Ол башын кѣтюрдю, анга эслеб къарады эм къолун узатды.

— Къайгъы этмем, — деб ол аз ауазлы айтды.

Ол аны ишангылы эм разы болуулу къол къысханын сизди.

Черекде бузла бир-бирге таууш этиб тие эдиле. Ала суу жагъалада тѹйылыргъа умут эте эдиле, алай тохтаусуз саркъгъан суу эм жел, уллу эм таза сууну артларында къоя, аланы эншге, тенгиз таба элте эдиле.

Багъасы 5 сом 20 кап.

С 1 января 1961 г.
цена — руб. 52 коп.